

การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมร้อยกรอง
เรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์

ปริญญาณิพนธ์
ของ
จิรภัทร อาदनารี

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
เมษายน ๒๕๕๑

การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมโศกนาฏกรรม
เรื่องพระโศกสมัยรัตนโกสินทร์

ปริญญาณิพนธ์
ของ
จิรภัทร อาदनารี

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
เมษายน ๒๕๕๑
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมโศกนาฏกรรม
เรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์

บทคัดย่อ
ของ
จิรภัทร อาदनารี

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
เมษายน ๒๕๕๑

จิรภัทร อาदनารี. (๒๕๕๑). การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโมหสถชาดก
กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.
(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
คณะกรรมการควบคุม : รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ, อาจารย์สุภัค มหาวรรการ.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโมหสถชาดกกับ
วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ ส่วนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์
ขุนทัพแห่งมิลินทร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก มโหสถ
คำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ โดยนำเสนอผลการศึกษาแบบ
พรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษาพบว่าอรรถกถาโมหสถชาดกมีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธี
การเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา และ
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน กลวิธีการเล่าเรื่องทั้งสามประการนี้มีความสัมพันธ์กัน ทำให้
อรรถกถาชาดกซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนา มีคุณค่าในการประเทืองปัญญาและสร้างความ
เพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน เมื่อนำเรื่องพระมโหสถมาแต่งเป็นวรรณกรรมร้อยกรองสมัยรัตนโกสินทร์ ๖
ส่วนวน พบว่าแต่ละส่วนวนยังคงสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาจากอรรถกถาโมหสถชาดกโดย
ปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องทั้ง ๓ ประการ และเพิ่มกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย
ลักษณะดังกล่าวทำให้วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๖ ส่วนวนมี
ลักษณะเด่นแตกต่างกันไป โดยยังคงสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาจากอรรถกถาโมหสถชาดกและ
ปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องให้เหมาะสมกับยุคสมัย การใช้กลวิธีการเล่าเรื่องที่หลากหลายเพื่อ
นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาอย่างแยบคายนี้ ทำให้เรื่องพระมโหสถยังคงมีคุณค่าและได้รับความ
นิยมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

A COMPARATIVE STUDY OF NARRATION IN ATTHAKATHĀ
MAHOSADHAJĀTAKA AND LITERARY VERSES
IN PHRAMAHOSADHA IN RATTANAKOSIN.

AN ABSTRACT
BY
JEERAPAT ARDNAREE

Presented in Partial Fulfillment of the Requirement for the
Master of Arts Degree in Thai
At Srinakharinwirot University
April 2008

Jeerapat Ardnaree. (2008). *A Comparative Study of Narration in Aṭṭhakathā Mahosadhajātaka and Literary Verses in Pramahosadha in Ratanakosin*. M.A. Thesis (Thai). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Advisory Committee: Assoc. Prof. Supha Panjaroen. Ajarn Supak Mahavarakorn.

This study aimed to compare the strategies of narration used in *Aṭṭhakathā Mahosadhajātaka* and the six versions of literary verses in *Pramahosadha* in Ratanakosin Period namely *Nitarimahosadhakamchan*, *Kuntaphaengmithilanakhon*, *Prachadthiha Pramahosadha in Nitarntossachadkamkarp*, *Mahosadhajataka*, *Mahosadhakamchan in Tossachadkamchan*, and *Pramahosadha in Tossachadaussachan*. The above-mentioned stories were analyzed and the results of the study were descriptively presented.

Findings showed that three strategies of narration were found: narration based on the structure of *Aṭṭhakathajātaka*, narration based on the convention of Buddhist literature, narration based on the characteristics of tales. As these three strategies of narration are closely related, *Aṭṭhakathā*, which is an important document in Buddhism, includes an intellectual value and provides readers with much entertainment. When *Pramahosadha* was written into the six versions of literary verses in Ratanakosin, each of the versions has inherited theme of intellect from *Aṭṭhakathajātaka*. However, some changes in the three strategies of narration were made, adding the strategy of narration aiming to conform to the convention of Thai literature. Such characteristic makes the six versions of literary verses of *Pramahosadha* in Ratanakosin Period distinctive from others. As these versions have inherited theme of intellect from *Aṭṭhakathā Mahosadhajātaka*, and their strategies of narration have been adapted cleverly to suit contemporary age, the stories of *Pramahosadha* have been valued and have received popularity throughout the ages.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง
การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมโศกนาฏก กับวรรณกรรมร้อยกรอง
เรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์
ของ
จิรภัทร อาदनารี

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล)
วันที่..... เดือน..... พ.ศ. ๒๕๕๑

คณะกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์

คณะกรรมการสอบปากเปล่า

.....ประธาน
(รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ)

.....ประธาน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมเกียรติ คู่ทวีกุล)

.....กรรมการ
(อาจารย์สุภัค มหาวรรการ)

.....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ)

.....กรรมการ
(อาจารย์สุภัค มหาวรรการ)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ได้รับความกรุณาจากบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ ประธานควบคุมปริญญานิพนธ์ อาจารย์ให้ความเมตตาเป็นประธาน กรุณาเสียสละเวลาให้คำแนะนำ ข้อคิดเห็น ตรวจสอบและแก้ไขอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อ งานวิจัย ทั้งยังสอบถามความก้าวหน้าของงานวิจัยอยู่เสมอ ทำให้ได้รับกำลังใจและความห่วงใย ตลอดระยะเวลาการทำปริญญานิพนธ์ ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์สุภัค มหาวรากร กรรมการ ควบคุมปริญญานิพนธ์ อาจารย์ให้ความเมตตาเป็นกรรมการ กรุณาให้ความรู้และข้อคิดเห็นอัน เป็นประโยชน์ต่องานวิจัย ตลอดจนกรุณาเสียสละเวลาตรวจสอบและแก้ไขปริญญานิพนธ์ตั้งแต่เริ่มต้น จนกระทั่งสำเร็จลุล่วงด้วยความเอาใจใส่เป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังให้คำแนะนำเรื่องการศึกษาและการ ดำเนินชีวิตมาโดยตลอด ความห่วงใยของอาจารย์ทำให้ความกังวลในการเรียนของผู้วิจัย แปรเปลี่ยนเป็นความตั้งใจและเพียรพยายามทำให้ดีที่สุด

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวนพิศ อิฐรัตน์ กรรมการสอบหัวข้อ ปริญญานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมเกียรติ คู่ทวีกุล และผู้ช่วยศาสตราจารย์ภาณุพงศ์ อุดม ศิลป์ กรรมการสอบปากเปล่าที่กรุณาให้ข้อคิดเห็น คำแนะนำ ตลอดจนปรับปรุงแก้ไขปริญญานิพนธ์ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่องานวิจัย ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ผกาศรี เย็นบุตร ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิมลศิริ ร่วมสุข อาจารย์กรุณาให้ความรู้ ให้คำแนะนำ และให้ กำลังใจตลอดระยะเวลาการทำปริญญานิพนธ์ ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชเนศ เวศร์ภาดา อาจารย์กรุณาให้ความรู้เพิ่มเติมอันเกี่ยวข้องกับชีววรรณคดีและวรรณกรรมไทย

ขอกราบขอบพระคุณ คณาจารย์ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ และอาจารย์ทุกท่านที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้แก่ผู้วิจัย

ขอขอบคุณอาจารย์อภิลักษณ์ เกษมผลกุล ซึ่งช่วยแนะนำหนังสือหายากที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องพระมโหสถ ขอขอบคุณอาจารย์นิธิต พรอำไพสกุล และอาจารย์ทรงภพ ขุนมรุส ซึ่งให้ คำแนะนำและให้กำลังใจเสมอมา ขอขอบคุณคุณศิริพร เศรษฐพฤทธิ์ เพื่อนที่เปี่ยมด้วยน้ำใจซึ่งให้ ความช่วยเหลือ เป็นกำลังใจให้กันและกันตลอดระยะเวลาการทำปริญญานิพนธ์

ปริญญานิพนธ์นี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ประจำปี ๒๕๕๐ ผู้วิจัย ขอน้อมรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณของทั้งสองพระองค์ และทุนสนับสนุนการวิจัยจากงบประมาณ แผ่นดิน ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๐ ขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ท้ายสุดนี้ขอกราบขอบพระคุณ คุณแม่และคุณพ่อที่สนับสนุนการศึกษาของผู้วิจัยและให้ กำลังใจมาโดยตลอด

จิรภัทร อาदनารี

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย

จาก

ทุนมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ประจำปี ๒๕๕๐

และ

ทุนสนับสนุนการวิจัยจากงบประมาณแผ่นดิน ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๐

สารบัญ

บทที่	หน้า
๑ บทนำ.....	๑
ภูมิหลัง.....	๑
ความมุ่งหมายของการวิจัย.....	๕
ความสำคัญของการวิจัย.....	๕
ขอบเขตของการวิจัย.....	๕
วิธีการดำเนินการวิจัย.....	๕
๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๖
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชาดกและมโหสถชาดก.....	๖
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรม.....	๑๑
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดขนบการประพันธ์.....	๑๓
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนิทาน.....	๑๕
๓ กลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดก.....	๑๗
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๗
ปัจจุบันวัตถุ.....	๑๘
อดีตวัตถุ.....	๑๘
กาลา.....	๑๙
เวैयाकरणะ.....	๒๐
สโมธาน.....	๒๑
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา.....	๒๒
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยการใช้ปูจณาและวิสันหา.....	๒๒
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสันหา.....	๒๓
การวิสันหาช่วงวัยเด็ก.....	๒๔
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว.....	๒๔
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหา.....	๒๗
การวิสันหาช่วงวัยผู้ใหญ่.....	๓๑
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว.....	๓๑
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบันทึกที่ทั้งสี่คนตอบด้วย..	๓๔
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปูจณา.....	๓๘
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปูจณาและวิสันหา.....	๔๑

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๓ (ต่อ)	
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๔๓
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๔๓
การยกนิทานอุทาหรณ์.....	๔๔
การยกเหตุการณ์ในอดีต.....	๔๖
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๔๘
๔ กลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖ สำนวน.....	๕๕
นิทานมโหสถคำฉันท์.....	๕๕
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๕๕
อดีตวัตถุ.....	๕๕
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๕๖
บทประณามพจน์.....	๕๗
บทชมโฉม.....	๖๐
บทชมธรรมชาติ.....	๖๒
บทปริภาส.....	๖๕
บทปัจฉิมพจน์.....	๖๖
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๖๗
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๖๗
การยกนิทานอุทาหรณ์.....	๖๗
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๖๙
การละความ.....	๖๙
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๗๐
การขยายความ.....	๗๐
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๗๔
ขุนทัพแห่งมิลานคร.....	๗๕
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๗๕
อดีตวัตถุ.....	๗๕
สโมธาน.....	๗๖
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา.....	๗๙
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม.....	๗๙

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๘๖
บทประณามพจน์.....	๘๖
บทชมโฉม.....	๘๗
บทชมเมือง.....	๙๐
บทชมธรรมชาติ.....	๙๕
บทเข้าพระเข้านาง.....	๙๗
บทปริภาพ.....	๑๐๐
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๐๔
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๐๖
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๑๐๖
การยกนิทานอุทาหรณ์.....	๑๐๖
การยกเหตุการณ์ในอดีต.....	๑๐๘
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๐๙
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๑๓
การละความ.....	๑๑๓
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๑๑๔
การขยายความ.....	๑๑๕
การสลับเหตุการณ์.....	๑๑๙
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๒๐
พระราชดำรัสที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์.....	๑๒๐
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๒๐
ปัจจุบันวัตถุ.....	๑๒๐
อดีตวัตถุ.....	๑๒๒
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๒๒
บทประณามพจน์.....	๑๒๒
บทชมโฉม.....	๑๒๓
บทชมเมือง.....	๑๒๕
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๒๖
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๒๗
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๒๗

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๒๘
การละความ.....	๑๒๘
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๑๒๙
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๒๙
มโหสถชาดก.....	๑๒๙
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๓๑
ปัจจุบันวัตถุ.....	๑๓๑
อดีตวัตถุ.....	๑๓๑
สโมธาน.....	๑๓๒
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๓๓
บทประณามพจน์.....	๑๓๓
บทชมโฉม.....	๑๓๔
บทชมเมือง.....	๑๓๖
บทปริภาษ.....	๑๓๘
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๓๙
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๓๙
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๑๔๐
การยกนิทานอุทาหรณ์.....	๑๔๐
การยกเหตุการณ์ในอดีต.....	๑๔๐
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๔๑
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๔๕
การละความ.....	๑๔๕
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๑๔๕
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๔๖
มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์.....	๑๔๗
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๔๗
ปัจจุบันวัตถุ.....	๑๔๗
อดีตวัตถุ.....	๑๔๘
สโมธาน.....	๑๔๙

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา.....	๑๕๐
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม.....	๑๕๐
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๕๑
บทประณามพจน์.....	๑๕๑
บทชมโฉม.....	๑๕๒
บทชมเมือง.....	๑๕๔
บทชมธรรมชาติ.....	๑๕๕
บทปริภาพ.....	๑๕๗
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๕๘
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๖๐
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๑๖๐
การยกเหตุการณ์ในอดีต.....	๑๖๐
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๖๑
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๖๒
การละความ.....	๑๖๒
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๑๖๒
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๖๓
พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์.....	๑๖๔
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๖๔
อดีตวัตถุ.....	๑๖๔
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๖๕
บทชมโฉม.....	๑๖๕
บทชมเมือง.....	๑๖๕
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๖๖
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๖๖
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๖๖
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๖๗
การละความ.....	๑๖๗
การสลับเหตุการณ์.....	๑๖๘

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๖๘
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องย่อ.....	๑๖๘
๕ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมไทย	
กบววรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖ สำนวน.....	๑๗๐
กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างวรรณคดีไทย.....	๑๗๐
ปัจจุบันวัตถุ.....	๑๗๑
อดีตวัตถุ.....	๑๗๑
คาถาและเวียงการณะ.....	๑๗๒
สโมสร.....	๑๗๒
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา.....	๑๗๓
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปูจณาและวิชันนา.....	๑๗๔
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม.....	๑๗๔
ศีล ๕.....	๑๗๔
ราชธรรม ๑๐.....	๑๗๕
อริยสัจ ๔.....	๑๗๕
กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๗๕
บทประณามพจน์.....	๑๗๕
บทชมโฉม.....	๑๗๗
บทชมเมือง.....	๑๗๙
บทชมธรรมชาติ.....	๑๘๑
บทเข้าพระเข้านาง.....	๑๘๒
บทปริภาษ.....	๑๘๒
บทปัจฉิมพจน์.....	๑๘๓
กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๘๔
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน.....	๑๘๕
การยกนิทานอุทาหรณ์.....	๑๘๕
นิทานเรื่องเศรษฐีโครินท.....	๑๘๕
นิทานเรื่องมารดา กับบุตรชาย.....	๑๘๖

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
นิทานเรื่องความต่างชาติดำเนินดย่อมไม่เป็นอุปสรรค	
ต่อการร่วมสังวาส.....	๑๘๖
การยกเหตุการณ์ในอดีต.....	๑๘๖
เหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวี.....	๑๘๖
เหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหาย.....	๑๘๗
เหตุการณ์ในอดีตของนางอุทุมพร.....	๑๘๗
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก.....	๑๘๗
เรื่องโค.....	๑๘๗
เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ.....	๑๘๘
เรื่องด้ายกลุ่ม.....	๑๘๘
เรื่องบุตร.....	๑๘๙
เรื่องคนเตี้ยซื้อโคพกาฬ.....	๑๘๙
เรื่องรถ.....	๑๙๐
กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน.....	๑๙๐
การละความ.....	๑๙๒
การละนิทานซ้อน.....	๑๙๒
การละเรื่องแทรก.....	๑๙๒
การละเหตุการณ์สำคัญ.....	๑๙๒
การเปลี่ยนรายละเอียด.....	๑๙๓
การขยายความ.....	๑๙๓
การสลับเหตุการณ์.....	๑๙๔
การอนุรักษ์ตนเอง.....	๑๙๔
๖ สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	๑๙๗
บรรณานุกรม.....	๒๐๒
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	๒๑๑

บัญชีตาราง

ตาราง		หน้า
๑	สถานภาพ ความสามารถ และอุปนิสัยของตัวละครในสโมธาน ในขุนทัพแห่งมิลิธานคร.....	๗๘
๒	การเปลี่ยนรายละเอียดในขุนทัพแห่งมิลิธานคร.....	๑๑๔
๓	การขยายความในขุนทัพแห่งมิลิธานคร.....	๑๑๖
๔	การเปลี่ยนรายละเอียดในมโหสถชาดก.....	๑๔๕
๕	การเปลี่ยนแปลงรายละเอียดในมโหสถคำฉันท์ในเทศชาติคำฉันท์.....	๑๖๓
๖	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก.....	๑๗๐
๗	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา.....	๑๗๓
๘	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย.....	๑๗๖
๙	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน.....	๑๘๕
๑๐	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ในอรรถกถามโหสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ สมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน.....	๑๙๑
๑๑	เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน.....	๑๙๖

บทที่ ๑

บทนำ

ภูมิหลัง

มโหสถชาดก หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “มหาอมมังคชาดก” แปลว่า ชาดกเรื่องอุโมงค์ใหญ่ (นาคะประทีป. ๒๕๑๕ : ๒๑๗) เป็นชาดกเรื่องที่ ๕ ในมหานิบาตหรือทศชาติชาดก ชาดกเรื่องนี้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต ซึ่งแสดงแนวคิดสำคัญเรื่องการบำเพ็ญบุญบารมี แนวคิดเรื่องปัญญานี้มีความสำคัญต่อความเชื่อของพุทธศาสนิกชนเมื่อเวลาทำบุญจึงอธิษฐานขอให้เป็นผู้มีปัญญาเหมือนกับพระมโหสถ ดังที่ นาคะประทีป (๒๕๑๕ : ๒๔๘) ได้กล่าวถึงคำอธิษฐานของพุทธศาสนิกชน ดังนี้ “ขอให้ข้ามั่งมีเหมือนพระเจ้ากรุงสมุชชัย ขอให้ข้าปัญญาไวเหมือนพระมโหสถ ขอให้ข้ามีน้ำใจอดทนเหมือนพระเทมีย” การบำเพ็ญบุญบารมีนี้ยังเป็นที่ยกย่องของชาวพม่า ดังที่ ศักดิ์ศรี แยมันดดา (๒๕๓๙ : ๒๑๒) อธิบายถึงสาเหตุที่ชาวพม่ายกย่องเรื่องมโหสถเป็นชาดกประจำชาติไว้ว่า “พม่าถือว่ามโหสถชาดกนี้เป็นชาดกประจำชาติของพม่า ตรงกันข้ามกับไทยที่ถือว่าเวสสันดรชาดกเป็นชาดกประจำชาติของไทย ที่พม่าไม่ค่อยสนใจเรื่องเวสสันดรเนื่องจากพระเวสสันดรเป็นผู้ให้ คนพม่าเป็นคนไม่ชอบให้จึงหันไปยกย่องผู้มีปัญญาแทน”

แนวคิดเรื่องปัญญาในมโหสถชาดกมีคุณค่าประเทืองปัญญาและเนื้อเรื่องมีความสนุกสนาน จึงได้รับความนิยมแพร่หลายจนมีปรากฏหลายสำนวนมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังพบว่าสมัยอยุธยาปรากฏเรื่อง**ธัญชัยบัณฑิตชาดก**ซึ่งมีได้ระบุชื่อผู้แต่งและประวัติการแต่งสุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๓๓) ศึกษาประวัติการแต่งพบว่า “คัมภีร์ธัญชัยบัณฑิตชาดกเป็นผลงานที่แต่งขึ้นในดินแดนภาคกลางสมัยอยุธยา โดยน่าจะแต่งในช่วงระยะเวลาเดียวกับปัญญาสชาดกส่วนที่ ๓ ประมาณระหว่าง พ.ศ. ๒๐๐๐-๒๓๐๐” และนิยะดา เหล่าสุนทร (๒๕๔๒ : ๖๖-๖๗) ศึกษาภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยาใน**ธัญชัยบัณฑิตชาดก**พบว่า เป็นเรื่องที่รู้จักในกลุ่มนักปราชญ์อยุธยาซึ่งเนื้อเรื่องและโครงเรื่องแต่งเลียนแบบมาจาก**มโหสถชาดก** นอกจากนี้ ชัยชนะ ปิ่นเงิน (๒๕๔๔) ศึกษาพบว่าในปีจ.ศ. ๙๒๕ หรือพ.ศ. ๒๑๐๖ มีวรรณกรรมชาดกล้านนาเรื่อง**โวหารมโหสถ**ซึ่งมีเนื้อเรื่องเหมือน**มโหสถชาดก** แต่งเพื่อแสดงให้เห็นคุณค่าของปัญญาบารมีในรูปแบบของนิทานชาดก

สมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏความนิยมเรื่องมโหสถหลายสำนวน เช่น พ.ศ. ๒๔๕๒ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชนิพนธ์เรื่อง**พระมโหสถ** พ.ศ. ๒๔๕๒ พระยาปริยัติธรรมธาดาแต่งเรื่อง**ทศชาดกกลอนสวด**เพื่อเป็นหนังสือแบบเรียนแม่ ก กา มีบทฝึกอ่านแม่กด เป็นเนื้อเรื่องพระมโหสถ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระมหาจวงแต่งเรื่อง**มโหสถชาดกในเทศนามิทานสารกในเรื่องทศชาติ** พ.ศ. ๒๕๐๕ แปลก สนิธิรักษ์แต่งเรื่อง**มโหสถยอดมหาบัณฑิต** พ.ศ. ๒๕๐๗ แยมันดดา ประพันธ์ทองแต่งเรื่อง**มหาบัณฑิตแห่งมิลินทนคร** พ.ศ. ๒๕๑๒ เรื่อง

ประวัติจังหวัดปราจีนบุรีและตำนานนครมโหสถกล่าวถึงเนื้อเรื่องมโหสถโดยย่อเพื่อแสดงตำนานในการสร้างถนนของอำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๕๑๓ พระราชธรรมกวี (สิริ ฐานยุตโต) แต่งเรื่องขุนทัพแห่งมิลินทนคร พ.ศ. ๒๕๑๕ นาคะประทีปแต่งเรื่องประวัติราชทินนามกล่าวถึงเนื้อเรื่องมโหสถโดยย่อ เพื่อให้ทราบที่มาของราชทินนามมโหสถ พ.ศ. ๒๕๒๑ เกษม บุญศรีแต่งเรื่องมโหสถชาดก พ.ศ. ๒๕๓๒ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลงกรณศิริวัฒน์ทรงนิพนธ์เรื่องมโหสถชาดกในทศชาติฉบับชินวร พ.ศ. ๒๕๔๒ บุญเดือน ศรีวรรณแต่งเรื่องมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ฉบับกรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๕ ชีรพันธ์ โลไพบูลย์แต่งเรื่องพระมโหสถในปัญจมชาติแห่งพระบารมี และพ.ศ. ๒๕๔๗ สายฝน ศิลปะพรหมแต่งเรื่องพระมโหสถในทศชาติอัครารักษ์ เป็นต้น ซึ่งทุกเรื่องล้วนมีเนื้อเรื่องเหมือนมโหสถชาดก

จะเห็นว่าเรื่องพระมโหสถมีมานานและถ่ายทอดออกมาหลายสำนวนอย่างต่อเนื่องทั้งสำนวนร้อยแก้วและร้อยกรอง แสดงถึงความนิยมแพร่หลายของเรื่องพระมโหสถได้เป็นอย่างดี โดยมโหสถชาดกสำนวนเหล่านี้มีการสืบทอดขนบวรรณศิลป์ร่วมกัน ดังที่ ธเนศ เวศร์ภาดา (๒๕๔๙ : ๘๓) อธิบายการสืบทอดขนบวรรณศิลป์ซึ่งแสดงให้เห็นความศรัทธาและลักษณะร่วมของรสนิยมวรรณศิลป์ ดังนี้

แนวคิดเกี่ยวกับขนบวรรณศิลป์เกิดขึ้นเพราะเชื่อกันว่า ผลงานชิ้นหนึ่งๆ ย่อมมิได้ถือกำเนิดจากความว่างเปล่าแต่ประการใด หากเป็นการสะสม สร้างสมของวัฒนธรรมทางภาษาและวรรณศิลป์ของสังคมนั้นๆ เกิดเป็นชนบทที่กว้าอาจนำมาใช้ โดยอาจจะดำเนินรอยตามหรือปรับเปลี่ยนรายละเอียดบางประการให้สอดคล้องกับบริบทของงานประพันธ์ชิ้นใหม่

การดำเนินรอยตามขนบวรรณศิลป์ไม่ว่าจะเป็นการใช้ถ้อยคำ โวหาร หรือลีลาการเขียนอย่างไรอย่างหนึ่งเป็นการแสดงรสนิยมทางวรรณศิลป์ร่วมกัน และถือเป็นการ “บูชาครู” รูปแบบหนึ่ง การที่บทประพันธ์สองบทจะใช้คำล้อคำเดียวกัน มีโวหารหรือลีลาล้ำก้น จึงนับเป็นดอกผลแห่งความศรัทธาและการยกย่องต้นแบบ เป็นการรับอิทธิพลของเก่ามาสร้างของใหม่ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างและเสพในโลกแห่งวรรณศิลป์ อันเป็นส่วนหนึ่งของกระแสวัฒนธรรมอันไหลเวียนในสังคม

เป็นที่น่าสนใจว่าเรื่องมโหสถทุกสำนวนต่างรักษาสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาไว้อย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งมโหสถสำนวนร้อยกรองซึ่งมีลักษณะคำประพันธ์บังคับ ผู้แต่งยังคงให้ความสำคัญกับการสืบทอดแนวคิดให้สอดคล้องกับรูปแบบคำประพันธ์ ดังที่ กุสุมา รักษาภรณ์ (๒๕๔๐-๒๕๔๑ : ๒๓-๒๔) อธิบายว่างานที่เป็นร้อยกรองนั้น กวีจะให้ความสำคัญกับการใช้รูปแบบของบทประพันธ์ให้สอดคล้องกับสาระสำคัญของเรื่องเพื่อส่งเสริมให้งานประพันธ์มีคุณค่า ดังนี้

วัฒนธรรมการอ่านของคนไทยโบราณนับว่าสอดคล้องอย่างยิ่งกับรูปแบบของบทประพันธ์ การอ่านเพื่อขับคลอเสียงดนตรีก็ดี การอ่านออกเสียงเพื่อให้ตนเองฟังหรือผู้อื่นฟังก็ดี ต่างก็เป็นการอ่านให้เกิดอรรถรสจากจังหวะของเสียง คุณค่าของบทประพันธ์จึงมิได้อยู่ที่การสื่อสารด้วยถ้อยคำอย่างเดียว

แต่มี “คีตการ” เข้ามาเสริมด้วย กวีต้องใช้ความสามารถในการ “ร้อย” และ “กรอง” ถ้อยคำให้เป็นงานวรรณกรรมที่สื่อทั้ง “สาร” และ “เสียง”

มโหสถชาดกสำนวนร้อยกรองแต่ละสำนวนมีกลวิธีการเล่าเรื่องที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน เพื่อเสนอแนวคิดสำคัญเรื่องปัญญาอันเป็นลักษณะเด่นของเรื่องให้เป็นรูปธรรม กลวิธีการเล่าเรื่องจึงเป็นวิธีการที่ผู้แต่งใช้ความสามารถในการถ่ายทอดความนึกคิด จนเกิดเป็นเรื่องราวโดยอาศัยกระบวนการทางวรรณกรรม ทำให้เรื่องมีรูปแบบแตกต่างกันและเป็นการรักษาคุณค่าของงานประพันธ์ ดังที่ สายวรุณ น้อยนิมิตร (๒๕๔๑ : ๑๒๗) อธิบายกลวิธีการเล่าเรื่องไว้ว่า “กลวิธีการเล่าเรื่องเป็นกลวิธีการถ่ายทอดเรื่องราวที่เกิดขึ้นโดยผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ของผู้เขียน ได้แก่ การสร้างโครงเรื่อง การสร้างตัวละคร การใช้บทสนทนา การบรรยายความคิดของตัวละคร หรืออาจมีการใช้สัญลักษณ์สื่อความหมายที่ซับซ้อนในเรื่อง” และกุหลาบ มลลิกมาส (๒๕๓๘ : ๒๙) อธิบายการใช้กลวิธีเพื่อถ่ายทอดความนึกคิดจินตนาการ ซึ่งเป็นความสามารถของนักเขียนที่จะสื่อสารต่อผู้อ่านและเป็นการรักษาคุณค่าของงานประพันธ์ไว้ ดังนี้

เทคนิคหรือกลวิธี คือ วิธีการหรือกลวิธีซึ่งผู้แต่งนำมาใช้ถ่ายทอดความนึกคิดหรืออารมณ์สะท้อนใจ เป็นการแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีฝีมือขนาดไหน โบราณใช้คำว่า “อุบาย” (แต่ปัจจุบันความหมายกลายเป็นไปในทางไม่ดี) เพื่อผู้อ่านได้ถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดเหล่านั้นได้อย่างซึมซาบ กลวิธีในการแต่งวรรณคดีเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้เรื่องมีคุณค่าในทางวรรณคดี กลวิธีเป็นความสามารถและมีฝีมือของผู้แต่ง ในวรรณคดีประเภทเรื่องเล่า (เช่น นิทาน นวนิยาย เรื่องสั้น) มีหลากหลายวิธีและจะทวีขึ้นไปเสมอตามเท่าที่ศิลปะการแต่งเจริญก้าวหน้าไป

กลวิธีการเล่าเรื่องที่ปรากฏในเรื่องมโหสถชาดกในสมัยรัตนโกสินทร์มีการสืบทอดการเล่าเรื่องมาจากวรรณกรรมมโหสถชาดกซึ่งเป็นผลงานส่วนหนึ่งของพระพุทธโฆสะชาวอินเดีย ลักษณะการเล่าเรื่องในวรรณกรรมมโหสถชาดกมีโครงสร้างของเรื่อง ๕ ส่วนอันเป็นลักษณะเฉพาะของชาดกเพื่ออธิบายขยายความชาดกให้มีเนื้อความละเอียดและสมบูรณ์ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา เวยายกณะ และสมโณธาน

เป็นที่น่าสังเกตว่ากลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมมโหสถชาดกมีลักษณะคล้ายคลึงกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดีย ดังที่ ปานิกเกอร์ (Paniker. 2003 : 3-4) อธิบายลักษณะเฉพาะของการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดียไว้ว่า

For the sake of clarity and conciseness, the main distinctive features of Indian narratology may be listed under 10 heads. There may be some overlapping here and there in this classification, sometimes even chronological misinterpretations or imbalances in evaluation, but it is believed that the effort to categorise itself is of some use at this distance of time. Before we comment on each of these in detail, they may be listed here so that they can be taken up

later one by one for definition, explanation, illustration and evaluation. What we are trying to do is a postmortem attempt to fill the lacunae in the critical tradition, to supply the missing link and build up a connected account of the Indian narrative tradition on the basis of example, if not on critical tools. 1. Interiorisation 2. Serialisation 3. Fantasisation 4. Cyclicalisation 5. Allegorisation 6. Anonymisation 7. Elasticisation of time 8. Spatialisation 9. Stylisation 10. Improvisation

จะเห็นได้ว่าการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดียมีลักษณะเฉพาะ ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นทฤษฎีที่นักวิจารณ์ชาวอินเดียที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตกเริ่มนำมาปรับใช้กับการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดีย เช่น โครงสร้างของเรื่องเล่ามีเหตุการณ์ดำเนินสืบเนื่องกัน การอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมทำให้ผู้อ่านเห็นภาพชัดเจนและเกิดจินตนาการอันเร้าใจ การเทียบเรื่องและการสร้างสถานการณ์โดยไม่กล่าวโดยตรง การเล่ามีระยะห่างของช่วงเวลาอาจจะเริ่มต้นจากการเล่าถึงอดีตแล้วเล่าข้ามไปสู่เรื่องในอนาคต และเรื่องเล่าสามารถแพร่กระจายเข้าไปสู่วัฒนธรรมของแต่ละชาติและมีการปรับเปลี่ยนไม่สิ้นสุด เป็นต้น

อย่างไรก็ดีการสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องที่แตกต่างและหลากหลายเพื่อให้เหมาะสมกับบริบททางสังคม ดังที่ สติธ ธอมป์สัน นักคติชนวิทยา อธิบายสาเหตุที่ทำให้เนื้อหาของนิทานมีลักษณะความเปลี่ยนแปลงไว้ว่า “เนื้อหาของนิทานจะแปรเปลี่ยนไปเมื่อเดินทางจากสถานที่หนึ่งไปสู่สถานที่หนึ่ง กาลเวลาหนึ่งไปสู่อีกกาลเวลาหนึ่ง ด้วยสภาพแวดล้อมและจุดประสงค์ในการเล่าที่ต่างกันไป” (ศิริพร จิตะฐาน. ๒๕๒๓ : ๓๐) กลวิธีการเล่าเรื่องในมโหสถแต่ละสำนวนจึงแสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของงานและแสดงลักษณะเฉพาะของยุคสมัยได้เป็นอย่างดี

ด้วยเหตุที่มโหสถชาดกมีกลวิธีที่น่าสนใจในการเสนอความคิด มีลักษณะเรื่องเป็นนิทานชาดกที่มีคุณค่าประเทืองปัญญาและให้ความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน จึงได้รับความนิยมแพร่หลายสืบเนื่องเรื่อยมาตั้งแต่อรรถกถาอมโหสถชาดก ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งในช่วงปีพ.ศ. ๙๕๐-๑๐๐๐ จนถึงวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยอาจจะมีการสืบทอดและปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องไปตามยุคสมัยและอัตลักษณ์ของผู้แต่ง เพื่อนำเสนอแนวคิดสำคัญเรื่องปัญญาไว้อย่างต่อเนื่อง ทำให้น่าสนใจศึกษาวิธีการเล่าเรื่องอันหลากหลายเหล่านั้นว่าผู้แต่งใช้กลวิธีอย่างไร จนทำให้เรื่องมโหสถชาดกได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย ทั้งยังไม่เคยมีผู้ศึกษาวิจัยมาก่อน ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาอมโหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินนคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์

ความมุ่งหมายของการวิจัย

เพื่อศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาหมอสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาหมอสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ทำให้เห็นความสำคัญของการใช้กลวิธีการเล่าเรื่องเพื่อรักษาแนวคิดเรื่องปัญญาและการปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องให้เหมาะสมกับยุคสมัย เข้าใจกระบวนการสืบทอดกลวิธีการเล่าเรื่อง

ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาอรรถกถาหมอสถชาดก จากพระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกายชาดก เล่ม ๔ ภาคที่ ๒ มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ พิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๔๓ เปรียบเทียบกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน ดังนี้

๑. นิทานมโหสถคำฉันท์ แต่งในปี พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๗๘ โดยขุนสุนทรธนาการ
๒. ขุนทัพแห่งมิลานนคร แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยพระราชธรรมกวี (สิริ ฐานยุตโต)
๓. พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๐

โดยฐะปะนีย์ นาครทรรพ

๔. มโหสถชาดก แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ โดย น.อ. หลวงสำรวจจิธิสมุทร
๕. มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ โดยบุญเตือน ศรีวรพจน์
๖. พระมโหสถในทศชาติจักรวรรย์ แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ โดยสายฝน ศิลปพรหม

วิธีดำเนินการวิจัย

๑. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่อง เพื่อเป็นแนวทางในการวิเคราะห์
๒. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาหมอสถชาดกและวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถอย่างละเอียด
๓. วิเคราะห์กลวิธีการเล่าเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถาหมอสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ
๔. เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถาหมอสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ
๕. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าโดยการพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและนำเสนอตามหัวข้อต่อไปนี้

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชาดกและมโหสถชาดก
๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรม
๓. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดขนบการประพันธ์
๔. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนิทาน

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชาดกและมโหสถชาดก

๑.๑ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชาดก

๑.๑.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับชาดก

สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๐ (๒๕๑๒-๒๕๑๓ : ๖๑๗๘-๖๑๗๙) อธิบายความหมายของชาดกว่าเป็นเรื่องที่กล่าวถึงสิ่งที่เกิดมาแล้วโดยแสดงนิทานประกอบสุภาษิตเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น และพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๒ : ๓๕๙) อธิบายว่าชาดกเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าที่มีมาในชาติก่อนๆ เช่นเดียวกับที่สุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๓๔ : ๑๐๔-๑๑๓) อธิบายความหมายของชาดกในวรรณคดีบาลีไว้ในหนังสือ **ศิลปกรรมปริทรรศน์ว่า** ชาดกมีความหมายเฉพาะถึงเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ เนื้อหาชาดกในพระไตรปิฎกหรือนิบาตชาดกมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ มีคาถาที่เป็นคำพูดไม่มีเนื้อเรื่องอธิบายประกอบ และมีเรื่องเล่าประกอบซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาดกในมหานิบาต ในสมัยอรรถกถาพระพุทโธสมะเพิ่มเติมเรื่องที่มีแต่คาถาสั้นโดยแบ่งเป็น ๓ ตอน ได้แก่ ปัจจุบัน วัตถุแสดงเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงเล่าชาดก การแทรกคำอธิบายคาถาและประชุมชาดก พรรณานาบุคคลในเรื่องได้กลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยพุทธกาล

พจน์ เฟื่องผลา (๒๕๓๕) อธิบายความแตกต่างของชาดกในพระสูตรต้นตปิฎกกับอรรถกถาชาดกไว้ใน**ชาดกกับวรรณกรรมไทยว่า** ชาดกในพระสูตรต้นตปิฎกมีลักษณะการแต่งเป็นคาถามากน้อยตามจำนวนนิบาตชาดก ในคาถามีเรื่องราวที่เป็นสุภาษิตล้วนๆ ไม่มีเรื่องราวประกอบและเป็นสุภาษิตมีเรื่องราวประกอบ ส่วนอรรถกถาชาดกมีลักษณะการแต่งเป็นร้อยแก้ว ห่อหุ้มคาถาไว้โดยมีโครงสร้างของเรื่อง ๕ ส่วน ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา เวยายา-ภาระ และประชุมชาดก

สืบพงศ์ ธรรมชาติ (๒๕๔๒) อธิบายที่มา ความสำคัญ และลักษณะของชาดกไว้ในวรรณคดีชาดกว่า ชาดกมี ๒ ประเภท คือ ชาดกในพระไตรปิฎกหรือนิบาตชาดกมี ๕๔๗ เรื่อง และชาดกนอกนิบาตหรือพาหิรชาดกเป็นชาดกที่มีเนื้อเรื่องไม่ตรงกับในนิบาตชาดก นิบาตชาดกเป็นชาดกสำคัญเนื่องจากมีที่มาจากพระสูตรในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์เล่มที่ ๑๐ ในขุททกนิกาย พระสูตรตันตปิฎก ลักษณะข้อความที่ปรากฏเป็นคาถาซึ่งเป็นข้อความบาลีและเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าหนึ่งในเก้าส่วนซึ่งเรียกว่า นวังกสัตถุศาสน์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๔๑ : ๒๔-๓๔) ทรงมีพระบรมราชธิบายเรื่องนิบาตชาดกไว้ในหนังสือโลกประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับคุณค่าของหนังสือชาดกว่า ชาดกเป็นนิทานโบราณซึ่งนักปราชญ์แต่งสืบทอดกันมาตั้งแต่ ๒,๕๐๐-๓,๐๐๐ ปีเป็นหนังสือสำคัญที่ทำให้เห็นความประพฤติ ความเป็นอยู่และประเพณีของประเทศซึ่งแต่งนิทานเรื่องนั้นๆ โดยได้ยกนิทานเปรียบเทียบประกอบการสอน แม้ว่าเป็นเรื่องที่พระอาจารย์เรียบเรียงประกอบเรื่องนิทาน แต่เป็นเรื่องราวที่อยู่ในช่วงที่พระพุทธเจ้าดำรงพระชนม์อยู่ จึงแสดงให้เห็นพระอิริยาบถ และคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ได้เป็นอย่างดี

ศักดิ์ศรี แยมันดดา (๒๕๔๓) อธิบายสาเหตุการเกิดหนังสือที่ใช้อธิบายความพระไตรปิฎกในวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยว่า พระไตรปิฎกบางคัมภีร์มีเนื้อหาและไวยากรณ์ไม่ชัดเจน ทำให้มีปัญหาในการตีความจึงต้องอาศัยหนังสือประเภทอธิบาย ซึ่งเป็นหนังสือประกอบคัมภีร์ เช่น อรรถกถา ทีปิกา และทีปนี เป็นต้น และในอรรถกถาเหล่านี้ที่สำคัญที่สุด คืออรรถกถาชาดก หรือชาดกัฎฐกถา หรือชาดกัฎฐวณณา และอรรถกถาธรรมบท หรือธัมมปัทฏฐกถา การเริ่มเรื่องชาดกจะเริ่มโดยทูลเรณินาน กล่าวถึงพระพุทธเจ้าได้เริ่มทำความเพียรเพื่อหวังพุทธภูมิในชาติที่เกิดเป็นสุเมธดาบส แล้วกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ผู้ได้กล่าวพยากรณ์รับรองพระโพธิสัตว์ว่า จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๒๕ เป็นเจ้าชายสิทธัตถะโคตมะ

๑.๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชาดก

ฐานิสร์ ชาคริตพงศ์ (๒๕๑๕ : ๓๐-๓๙) อธิบายจุดมุ่งหมายของชาดกในความรู้เรื่องชาดกไว้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยวิธีต่างๆ เพื่อให้เหมาะสมกับเวไนยสัตว์กล่าวคือตรัสสอนด้วยการเล่านิยายที่สนุกสนานไพเราะซึ่งเป็นทั้งคำสอนและให้ทั้งความเพลิดเพลิน ผู้ฟังจะเพลิดเพลินในหลักธรรมคำสอนและได้เข้าถึงสัจธรรมหลังจากมรณกรรม พระพุทธเจ้าทรงสอนทั้งพระสูตร คาถา ตำนาน และชาดก ทรงใช้นิยายของประชาชนสอนประชาชน พระสาวกของพระพุทธองค์และนักประกาศธรรมก็ใช้วิธีเช่นเดียวกันนี้

สุภาพรณ ฦ บางช้าง (๒๕๓๓) ศึกษาเรื่องวิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย พบว่ามีผลงานบาลี ๓๕ เรื่องแบ่งตามลักษณะเนื้อเรื่องและรูปแบบการเสนอเนื้อหาได้ ๕ ประเภท คือ ชาดก พุทธประวัติ ศาสนประวัติ สารธรรมและอรรถวรรณา ผลงานบาลีเหล่านี้สะท้อนให้เห็นลักษณะของพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เริ่มตั้งแต่การวางรากฐานพระศาสนาด้วยความศรัทธาที่มีปัญญารองรับ มีการรับสารธรรมจากพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและมหายาน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เกิดความเสื่อมเพราะเน้นคติความเชื่อนอกแก่นพุทธธรรม ในสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ จึงมีการวางรากฐานความเข้าใจธรรมที่อาศัยปัญญา

สหายรุณ น้อยนิมิตร (๒๕๔๒) วิจัยเรื่องอรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ผลการศึกษาพบว่าอรรถกถาชาดกมีสาระคำสอนซึ่งสอนคนทุกระดับ มีหลักคำสอนสำคัญ เช่น หลักในการดำเนินชีวิต หลักการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น หลักการครองเรือน การปกครอง และการรับราชการ สาระคำสอนเหล่านี้ตรงกับสาระในวรรณคดีคำสอนไทย อรรถกถาชาดกยังมีลักษณะเด่นในการสร้างเรื่องเพื่อสอนโดยเฉพาะการแสดงหลักธรรมที่เป็นเรื่องเปรียบเทียบหรือเป็นอุทาหรณ์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเป็นนิทานสาธกในวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น และมีคุณค่าในด้านที่เป็นต้นแบบของวรรณคดีชาดกที่แต่งในประเทศไทยและชาดกพื้นบ้านในท้องถิ่น ทั้งรูปแบบและเนื้อหาการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ อีกทั้งยังมีอิทธิพลต่อองค์ประกอบของวรรณคดีโดยเฉพาะเนื้อเรื่อง อนุภาคและตัวละคร

อาทิตย์ ชีรวณิชกุล (๒๕๔๖ : ๒๕-๕๗) ศึกษาทศชาติชาดก : ปัญญาและศรัทธาสู่มรรคแห่งความหลุดพ้น พบว่าทศชาติชาดกเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาที่สื่อสารธรรมเรื่องการบำเพ็ญทศบารมี คือ ไตรสิกขาหรืออริยมรรคมีองค์แปด อันเป็นธรรมที่นำไปสู่การบรรลุนิพพาน การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดกแต่ละเรื่องแสดงความหมายและความสำคัญของการทศบารมี การอ่านและการเข้าใจชาดกจึงเป็นกระบวนการสร้างปัญญาและความศรัทธา ทำให้ผู้อ่านเห็นความสำคัญของการบำเพ็ญบารมีในฐานะเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้น

๑.๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับมโหสถชาดก

๑.๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับมโหสถชาดก

ธีระพันธ์ โลไพบูลย์ (๒๕๔๕) กล่าวถึงความสำคัญของเรื่องทศชาติและการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถในทศชาติแห่งพระบารมีว่า ทศชาติเป็นชาดกที่ยิ่งใหญ่และล้ำค่าเพราะเป็นเรื่องที่แสดงการบำเพ็ญบารมีขั้นสูงสุด ๑๐ ประการของพระพุทธองค์ ซึ่งเป็น ๑๐ พระชาติสุดท้ายก่อนประสูติเป็นพระพุทธรูปเจ้า เรื่องราวทุกพระชาติแฝงไว้ด้วยพลังแห่งมวลมนุษยชาติและบารมีในทุกพระชาติเป็นแบบอย่างทั้งดงาม ทำให้ผู้สนใจเกิดความเชื่อมั่นและดำเนิน

ชีวิตตามคำสอนของพระพุทธองค์ โดยเฉพาะเรื่องมโหสถชาดก ซึ่งทรงบำเพ็ญปัญญาบารมีโดยทรงใช้สติปัญญาที่ล้ำเลิศช่วยแก้ปัญหาให้ตนเองและผู้อื่น

ในหนังสือปัญหาพระยามิลินท์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (๒๕๐๘) พระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนได้ปุจฉาและวิสัชนาธรรมกันโดยอธิบายเรื่องปัญญา และคุณสมบัติของพระมโหสถ ๒๘ ประการในอมราเทวีปัญหา ดังนี้

๑. เป็นคนกล้า ๒. มีความละเอียดรอบาป ๓. มีความกลัวต่อบาป ๔. มีญาติ ๕. ถึงพร้อมด้วยมิตร ๖. อุดหนุน ๗. มีศีล ๘. กล่าวคำจริง ๙. มีกายใจสะอาด ๑๐. ไม่โกรธง่าย ๑๑. ไม่มานะเย่อหยิ่ง ๑๒. ไม่มีความริษยา ๑๓. มีความเพียร ๑๔. เป็นคนก่อสร้างบารมี ๑๕. เป็นคนชอบการสงเคราะห์ ๑๖. ชอบให้ทาน ๑๗. พูดอ่อนหวาน ๑๘. ประพฤติยำเกรง ๑๙. อ่อนโยน ๒๐. ไม่โอ้อวด ๒๑. ไม่มีมายา ๒๒. ฉลาด ๒๓. มีเกียรติคุณดั่งาม ๒๔. มีความรู้ ๒๕. มีเมตตากรุณาจิต ๒๖. ชนทั้งหลายย่อมปรารถนา ๒๗. มีทรัพย์ ๒๘. มียศ

นาคะประทีป (๒๕๑๕ : ๒๑๔-๒๔๙) อธิบายความสำคัญของคำว่าพระมโหสถไว้ในประวัติราชทินนามว่า เรื่องมโหสถชาดกเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “มหาอุมมังคชาดก” แปลว่า ชาดกเรื่องอุโมงค์ใหญ่ซึ่งตามท้องเรื่องมีการขุดอุโมงค์ใหญ่ พระมโหสถเป็นชื่อของพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งได้บำเพ็ญปัญญาบารมี เป็นชื่อของตัวเอกของเรื่องมโหสถและยังเป็นมงคลนามที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่ผู้ที่มีความเหมาะสมกับราชทินนามนี้

๑.๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับมโหสถชาดก

สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ (๒๕๔๕) ศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก พบว่าอรรถกถาชาดก ๕๔๗ เรื่องมีเพียง ๓๘๒ เรื่องที่สื่อคำสอนเรื่องปัญญาทางตรงตามคติพุทธศาสนา โดยกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญาไว้ในปัจจุบันวัตถุ และแนวคิดที่สะท้อนเรื่องปัญญาทางอ้อมได้กล่าวผ่านคติธรรมที่แฝงอยู่ในตัวบท ส่วนการนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญามี ๓ ลักษณะ ได้แก่ การนำเสนอปัญญาที่เป็นหลักในการดำเนินชีวิต การนำเสนอศีล สมาธิ ปัญญา และการนำเสนอการบำเพ็ญปัญญาบารมีระดับพระโพธิสัตว์ ส่วนในด้านการบำเพ็ญปัญญาของพระโพธิสัตว์มี ๓ ระดับ คือ ปัญญาบารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตถบารมี ในการทดสอบปัญญานี้มีการตั้งปริศนาทางโลกและทางธรรม ซึ่งเป็นกลวิธีที่ใช้ทดสอบปัญญาของผู้ทดสอบและผู้ถูกทดสอบ แสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องปัญญาเป็นหัวใจของหลักคำสอนซึ่งทำให้ชาวพุทธรู้จักการดำเนินชีวิตและดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยปัญญา

พิสิทธิ์ กอบบุญ (๒๕๔๖ : ๕๘-๘๓) วิจัยเรื่องปุจฉาและวิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในมโหสถชาดก ผลการศึกษาพบว่าปุจฉาและวิสัชนาแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกลวิธีทางวรรณศิลป์กับการสื่อแนวคิดเรื่องปัญญา โดยมีการดำเนินเรื่องด้วยปุจฉาและ

วิชาในลักษณะต่างๆ อย่างมีเอกภาพเพื่อสื่อสารธรรมเรื่องปัญญา ทั้งปัญญาในการดำรงตนและช่วยเหลือผู้อื่น รวมทั้งปัญญาและวิชาปัญหาทางโลกและปัญหาทางธรรม การดำเนินเรื่องด้วยปัญญาและวิชาสัมพันธ์กับโครงเรื่องและพัฒนาการของตัวละคร แสดงให้เห็นกระบวนการพัฒนาให้เกิดปัญญาด้วยการกำจัดกิเลสของบุคคล การชี้ให้เห็นความเข้าใจผิด การทำให้ความรู้กระจ่าง และการเสนอความรู้ที่ถูกต้องจนทำให้เกิดศรัทธาและปัญญาอย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังได้วิจัยเรื่อง**ปัญญาและวิชา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา (๒๕๔๘)** พบว่าปัญญาและวิชามีความสำคัญในวรรณคดีพุทธศาสนาเพราะเป็นกลวิธีการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก เป็นกลวิธีการรักษาและสืบทอดพุทธศาสนาและเอื้อต่อการเจริญสมาธิ การนำเสนอแนวคิดในวรรณคดีไทยพุทธศาสนาทั้งสามกลุ่ม คือวรรณคดีชาดกและพุทธประวัติ วรรณคดีสารธรรม และวรรณคดีราชปัญญา มีกลวิธีการสื่อสารธรรมโดยใช้ปัญญาและวิชาเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจพุทธธรรม โดยเฉพาะวรรณคดีชาดกและพุทธประวัติ ปัญญาและวิชาจึงมีหน้าที่นำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาและแนวคิดเรื่องกรรมวิบาก และเป็นกลวิธีสำคัญที่แพร่หลายในวัฒนธรรมไทย ดังจะเห็นได้จากการมีพระราชปัญญาของพระมหากษัตริย์ต่อพระสงฆ์ วัฒนธรรมการเทศน์ และการสร้างตัวบทเพื่อใช้ในการเรียนการสอนของภิกษุและฆราวาส

พระมหาสารกร ฉลวยศรี (๒๕๔๘) วิเคราะห์วรรณกรรมเรื่อง**มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** ผลการศึกษาพบว่าเรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลินทรนำเสนอหลักพุทธธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ปัญญา การเมืองการปกครอง คำสอนเชิงสังคม การส่งเสริมคุณค่าชีวิต และธรรมชาติ เพื่อเป็นแนวทางในการอยู่ร่วมกัน พัฒนาตนเอง และสร้างสรรค์สังคมผู้แต่งได้ประยุกต์ใช้กลวิธีการนำเสนอหลักพุทธธรรมตามกลวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าทั้ง ๑๐ วิธี ทำให้หลักพุทธธรรมมีความชัดเจนเป็นรูปธรรมและเข้าใจง่าย

พระมหาอานวย ทิพนมโม (มีราดา) (๒๕๔๘) วิจัยเรื่อง**การศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก** พบว่าพระมโหสถมิได้บำเพ็ญเฉพาะปัญญาบารมีเท่านั้น แต่ทรงบำเพ็ญบารมีอื่นๆ ด้วยเพราะคุณธรรมที่จะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้ามี ๑๐ ประการ ปัญญาบารมีที่พระมโหสถทรงบำเพ็ญนี้ทำให้ทราบว่าการเกิดปัญญามี ๓ ทาง คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา นอกจากนี้ยังพบว่าหลักคำสอนที่ปรากฏชัดเจนในมโหสถชาดก คือ หลักปัญญาและเบญจศีลซึ่งเป็นหลักคำสอนเพื่อให้เกิดความสันติสุข

พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีธา) (๒๕๔๙) วิจัยเรื่อง**การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของพระมโหสถ** พบว่าปัญญาคือความรู้เป็นยอดคำสอนในพระพุทธศาสนามี ๒ ประเภท คือโลกียปัญญาคือปัญญาในระดับโลกและโลกุตตรปัญญาคือปัญญาในอริยมรรคอริยผล กระบวนการพัฒนาปัญญาของมโหสถเป็นไปตามวิธีการพัฒนาสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา

แล้วนำไปใช้แก้ปัญหาและพัฒนาบ้านเมือง การบำเพ็ญบุญบาปของพระมหากษัตริย์เป็นการสร้างกุศลกรรมด้วยกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมีชื่อว่า โสมนัสสสหคตะ ญาณสัมปยุต อสังขาริก ทำให้พระโพธิสัตว์ปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรมาตาโดยส่งผลข้ามภพข้ามชาติถึงชาติสุดท้ายตามหลักปฏิจาสัมปาท ปัญญาบาปของพระโพธิสัตว์พัฒนาอย่างต่อเนื่องจนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย ทำให้ทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรม

๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรม

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๖ : ๗๓) ให้ความหมายว่ากลวิธีเป็นวิธีพลิกแพลงโดยอาศัยความรู้ความชำนาญ และพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๕ : ๔๓๐) อธิบายว่ากลวิธีเป็นกรรมวิธีที่ทำให้ได้ผลเรียบเรียงงดงาม ซึ่งรวมทั้งฝีมือและความรู้ความชำนาญในวิธีทำ เป็นการอธิบายว่าทำอย่างไรมากกว่าที่จะอธิบายว่าทำอะไร กลวิธีจึงหมายถึงการกระทำให้เกิดผลในเชิงถ้อยคำ เชนกลไก หรือขั้นตอน เช่นเดียวกับที่สายวรุณ น้อยนิมิต (๒๕๔๑) อธิบายความสำคัญของกลวิธีการเล่าเรื่องใน **นวนิทัศน์แห่งวรรณกรรมไทย** ว่าเป็นกลวิธีการถ่ายทอดเรื่องราวที่เกิดขึ้นโดยผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ของผู้เขียน ได้แก่ การสร้างโครงเรื่อง การสร้างตัวละคร การใช้บทสนทนา การบรรยายความคิดของตัวละคร หรืออาจมีการใช้สัญลักษณ์สื่อความหมายที่ซับซ้อนในเรื่อง และการเลือกผู้เล่าเรื่องซึ่งจะมีผลต่อภาพรวมของเรื่องได้เป็นอย่างดี

เค. อายัปปา ปานิกอร์ (K.Ayyappa Paniker. 2003 : 1-17) อธิบายลักษณะเฉพาะของการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดียใน **Indian Narratology** ว่าเรื่องเล่าในอินเดียเกิดขึ้นตั้งแต่สมัย ค.ศ. ๕๐๐-๑๔๐๐ เป็นต้นมา มีทั้งเรื่องเล่ามุขปาฐะและลายลักษณ์ ต่อมา มีนักวิจารณ์วรรณคดีอินเดียที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตกเริ่มนำทฤษฎีมาประยุกต์ใช้กับการเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดียพบว่า การเล่าเรื่องในวัฒนธรรมอินเดียมีลักษณะเฉพาะ ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. โครงสร้างของเรื่องเล่าภายในและภายนอกมีลักษณะเป็นคู่ขนานและสัมพันธ์กันอย่างแนบเนียน
๒. โครงสร้างของเรื่องเล่ามีการเล่าเหตุการณ์อย่างต่อเนื่อง
๓. การเล่าเรื่องมีการอธิบายสิ่งที่เป็นามธรรมให้เป็นรูปธรรมซึ่งทำให้ผู้อ่านเห็นภาพชัดเจนและเกิดจินตนาการ
๔. การใช้ศิลปะการเล่าเรื่องเพื่อเพิ่มความสมจริงให้กับเรื่องที่แต่งขึ้นหรือนิทาน และมีการใช้วิธีการเล่าเรื่องซ้ำๆ อย่างมีศิลปะ
๕. การเทียบเรื่องหรือการสร้างสถานการณ์โดยไม่กล่าวโดยตรง
๖. การเล่าเรื่องโดยไม่ระบุผู้เล่าเรื่องว่ามีความสัมพันธ์กับเรื่อง

๗. เรื่องเล่ามีความเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของเวลาซึ่งอาจจะไม่ระบุเวลาที่แน่นอน
๘. เรื่องเล่ามีระยะห่างของช่วงเวลาซึ่งอาจจะเริ่มต้นจากการเล่าจากอดีตแล้วข้ามไปเรื่องอนาคต
๙. ผู้อ่านอาจจะตีความการเล่าเรื่องจากวันลีลาของผู้ประพันธ์และเรื่องเล่า
๑๐. เรื่องเล่าสามารถแพร่กระจายเข้าไปสู่วัฒนธรรมของแต่ละชาติและมีการปรับเปลี่ยนไม่สิ้นสุด

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรม

วรรณภา บางแสน (๒๕๓๒) ศึกษาโครงเรื่องและอนุภาคในวรรณกรรมกลอนอ่านประเภทนิทานจากฉบับตัวเขียนที่มีในหอสมุดแห่งชาติ พบว่าวรรณกรรมกลอนอ่านประเภทนิทานมีการสร้างโครงเรื่องและอนุภาคคล้ายคลึงกัน เช่น มีการเรียงลำดับโครงเรื่องที่คล้ายคลึงกัน โดยเริ่มจากการกล่าวถึงสถานการณ์ในการเปิดเรื่อง มีการสร้างปมปัญหาและการคลี่คลายด้วยการแทรกปมปัญหาซึ่งตัวละครเอกและผู้ช่วยตัวละครเป็นผู้ทำให้เรื่องคลี่คลายและจบอย่างมีความสุข มีการสร้างความขัดแย้งทางสังคม ความขัดแย้งภายนอกและความขัดแย้งภายใน ส่วนอนุภาคในเรื่องมีความคล้ายคลึงกัน เช่น อนุภาคเกี่ยวกับตัวละคร ของวิเศษและเหตุการณ์สำคัญ แม้วรรณกรรมกลอนอ่านประเภทนิทานจะเสื่อมความนิยมจากผู้อ่าน แต่ยังคงมีคุณค่าในการบันทึกสภาพสังคม มีคุณค่าด้านจริยธรรม และให้ความรู้เรื่องวิวัฒนาการการเขียนภาษาไทย

อาทิตยา จารุจินดา (๒๕๓๕) วิเคราะห์วรรณกรรมนิทานของพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ พบว่าวรรณกรรมนิทานของพระสารประเสริฐมีแนวคิดเกี่ยวกับการปฏิบัติตน โดยเฉพาะการใช้กลวิธีการประพันธ์ในการเปิดเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการปิดเรื่อง มีการสร้างปมปัญหาและการคลี่คลายปัญหา ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามนุษย์ควรพึ่งพาตนเอง ตัวละครที่สร้างขึ้นมีทั้งมนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ และสิ่งไม่มีชีวิต ผู้แต่งสามารถเลือกใช้คำได้เหมาะสมกับนิทาน จึงทำให้วรรณกรรมนิทานของพระสารประเสริฐน่าสนใจ

กัญวิทย์ สันติกุล (๒๕๔๒) ศึกษาอาหรับนิทานของเสฐียรโกเศศ : การศึกษาข้ามวัฒนธรรม พบว่าอาหรับนิทานไม่ได้รับความสนใจในวงวรรณกรรมอาหรับแต่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเมื่อมีการถ่ายทอดในสังคมไทย เสฐียรโกเศศถ่ายทอดงานวรรณกรรมข้ามวัฒนธรรมนี้ได้เหมาะสมในวัฒนธรรมไทยและสอดคล้องกับวรรณศิลป์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการใช้กลวิธีการถ่ายทอดโดยพลิกแพลงรูปแบบในการนำเสนอเนื้อหา เพิ่มประเด็นในการนำเสนอเนื้อหา และเปลี่ยนแปลงรูปแบบในการนำเสนอเนื้อหา จนทำให้ได้รับความนิยมในสังคมไทย

เสาวณิต จุลวงศ์ (๒๕๔๕ : ๔๗-๖๑) ศึกษาเรื่องกากี : จากชาดกสู่กลอนบทละคร พบว่ากากีฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นกลอนสุภาพมีเนื้อเรื่องตรงกับกาชาดชาดกเมื่อถ่ายทอดและปรับเปลี่ยนเป็นกลอนบทละครซึ่งเป็นวรรณกรรมการแสดงทำให้การสร้างตัวละครเปลี่ยนไปทั้งนี้เพื่อให้ภาพตัวเอกเด่นชัดขึ้น มีการขยายความเนื้อเรื่องให้มีรายละเอียดของเหตุการณ์เพิ่มขึ้น และสร้างบทสนทนาซึ่งแสดงลักษณะของตัวละครและสร้างอารมณ์สแก่เรื่อง กากีฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน) จึงมีความน่าสนใจและได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมาจนปัจจุบัน

๓. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดขนบการประพันธ์

๓.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดขนบการประพันธ์

รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (๒๕๔๔ : ๑๔๙-๑๗๔) ศีกษาศาสตร์และศิลป์แห่งวรรณคดี โดยอธิบายความหมายของคำว่า ขนบทางวรรณคดีไว้ว่า หมายถึง แบบแผนที่ยึดปฏิบัติตามกันมา เป็นคำที่ใช้ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Literary Convention” อาจจะใช้คำว่า “ธรรมเนียม” หรือ “ขนบนิยม” ในการแต่งวรรณคดี ปัจจุบันราชบัณฑิตยสถานบัญญัติศัพท์ให้ใช้ว่า “สัณยนิยม” ขนบเป็นมรดกทางวรรณศิลป์ที่สืบทอดต่อเนื่องกันมา และเป็นรากฐานที่ก่อให้เกิดนวลักษณ์

ธเนศ เวศร์ภาดา (๒๕๔๙ : ๗๘-๑๑๐) อธิบายคำว่า “ขนบวรรณศิลป์” ในหอมโลกวรรณศิลป์ : การสร้างรสสุนทรีย์แห่งวรรณคดีไทย ว่าเป็นการสะสมของวัฒนธรรมทางภาษาและวรรณศิลป์ของสังคม จนเกิดเป็นขนบที่ก่ออาจนำมาใช้โดยการดำเนินรอยตามหรือปรับเปลี่ยนรายละเอียดบางประการให้สอดคล้องกับบริบทของงานประพันธ์ชิ้นใหม่

นิคม มุสิกคามะ (๒๕๔๒) อธิบายเรื่องการสืบทอดนิทานชาดกซึ่งปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาไว้ในเทศาคำฉันท์ : เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ ว่าการนำเค้าโครงเรื่องจากนิทานชาดกมาประพันธ์เป็นคำฉันท์เป็นประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นการสืบทอดและอนุรักษ์มรดกของชาติ ดังที่ พระมหาราชครูได้ประพันธ์เรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์เพื่อสดุดีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในโอกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๒๕ พรรษา

๓.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสืบทอดขนบการประพันธ์

เอมอร ชิตตะโสภณ (๒๕๓๙) อธิบายคำว่า ขนบหรือจารีตนิยมในจารีตนิยมทางวรรณกรรมไทย : การศึกษาวิเคราะห์ ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่เกิดขึ้นซ้ำๆ กันและถือปฏิบัติเป็นประเพณีของวรรณกรรมสำนักหรือภาษานั้นๆ เทียบเท่าคำว่า “Convention” ในสังคมไทยมีใช้หลากหลาย เช่น ธรรมเนียม ขนบและจารีต ขนบหรือจารีตนิยม มี ๖ ประการ คือ แบบแผน

ฉันทลักษณ์ คำประณามพจน์และการลงท้าย แบบฉบับของตัวเอก บทพระสงฆ์ทรงเครื่อง
อากัปกริยาสื่อความรู้สึก และความเปรียบ

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา (๒๕๔๑ : ๑๐๗-๑๔๙) ศึกษาลีลาวรรณศิลป์ของกวีนิพนธ์
ไทยสมัยใหม่ในหวังสร้างศิลป์นฤมิต เปรตแพรว : การสืบทอดขนบกับการสร้างสรรค์
วรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่ โดยศึกษาลักษณะร่วมของลีลาวรรณศิลป์ปัจจุบัน
เปรียบเทียบกับลีลาวรรณศิลป์ของกวีไทยในอดีต พบว่าการศึกษาลีลาวรรณศิลป์ของกวีนิพนธ์ไทย
สมัยใหม่ทำให้เห็นพัฒนาการ การผสมผสานลักษณะเก่าอันเป็นขนบกับลักษณะใหม่ซึ่งกวีพยายาม
สร้างสรรค์ขึ้น ขนบวรรณคดีเป็นกรอบอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกวียึดเป็นแบบในการสร้างสรรค์งาน
วรรณศิลป์ กวีสามารถจะแต่งคำประพันธ์เลียนแบบครูได้โดยไม่ถือเป็นข้อด้อยหรือควรตำหนิแต่
เป็นการบูชาครูในรูปแบบหนึ่ง

นิยะดา เหล่าสุนทร (๒๕๔๒) วิเคราะห์ธัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิ-
ปัญญาของชาวอยุธยา พบว่ามโหสถชาดกเป็นชาดกในอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นต้นแบบของธัญ-
ชัยบัณฑิตชาดกหรือโลกนัยชาดก มีการใช้นิทานเรื่องย่อยเสริมเข้ามาในโครงเรื่องใหญ่คล้ายกับ
เรื่องกถาสัตตสารและหิโตปเทศ ส่วนธัญชัยบัณฑิตชาดกใช้หัวข้อธรรมะเป็นตัวเสริมเรื่องให้
น่าสนใจ

วชิราภรณ์ พฤกษ์สุภาณูจน์ (๒๕๔๓) วิจัยเรื่องลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์
ที่ปรากฏในรายยาวมหาเวสสันดร พบว่ารายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับกระทรวงศึกษาธิการ
เป็นหนังสือที่รวบรวมมหาชาติกลอนเทศน์สำนวนดีเด่นไว้โดยมีลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ เช่น
การเล่นเสียง การเล่นคำ การใช้ภาพพจน์ และการสร้างรสทางวรรณคดี ลักษณะเด่นดังกล่าว
เกิดจากลีลาเฉพาะของกวี ซึ่งแสดงให้เห็นการสืบทอดขนบนิยมทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธ-
ศาสนาในการเลือกเรื่อง การเลือกใช้คำประพันธ์ การดำเนินเรื่อง การสร้างตัวละคร และการใช้
ถ้อยคำโวหาร

ธานีรัตน์ จัตูหะศรี (๒๕๔๕ : ๑๓๐-๑๕๖) ศึกษาพระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือ
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การสืบทอดขนบและการสร้างสรรค์ลักษณะ
เด่น พบว่าพระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินรอยตาม
ขนบพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ โดยสืบทอดขนบด้านรูปแบบ คำประพันธ์
เนื้อหา กลวิธีการแต่ง และการใช้สำนวนโวหาร พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ยังมีการสร้างสรรค์
ลักษณะเฉพาะบนพื้นฐานของขนบเดิมในด้านเนื้อหา คือบทเห่ชมสวนแยกจากบทเห่ชมไม้และบท
เห่ชมโคมซึ่งจัดเป็นอีกหมวดหมู่เฉพาะ ในด้านกลวิธีการแต่งมีการใช้กลวิธีการเล่นคำซ้ำอย่างเป็น
ระบบและการใช้กลวิธีการเปรียบเชิงนิราศซึ่งแสดงให้เห็นพระอัจฉริยภาพทางด้านอักษรศาสตร์

ธงชัย ดิษโส (๒๕๔๗ : ๑-๓๕) วิเคราะห์การปรับเปลี่ยนด้านเนื้อหาและศิลปะการใช้ภาษาในวรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช : ความสอดคล้องกับยุคสมัยและการเปลี่ยนแปลงของสังคม ผลการศึกษาพบว่าวรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมีลักษณะสืบทอดจารีตนิยมมาจากวรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติแต่โบราณ และมีบางส่วนที่ปรับเปลี่ยน ได้แก่ เนื้อหาและศิลปะการใช้ภาษา ซึ่งมีการตัดแปลง เพิ่มเติม และพัฒนาเพื่อนำเสนอแง่มุมใหม่และสอดคล้องกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงของสังคม

รีณัทย์ สัจจพันธุ์ (๒๕๔๘ : ๑๐๗๘-๑๐๙๑) วิเคราะห์การสืบทอดวรรณคดีมรดกในวรรณกรรมเยาวชนร่วมสมัยของไทย พบว่าการสืบทอดวรรณคดีมรดกในวรรณกรรมเยาวชนมี ๔ ลักษณะ คือ การนำเรื่องเดิมมาขยายความใหม่ด้วยจินตนาการของผู้แต่ง การนำตัวละครจากเรื่องเดิมมาสร้างใหม่ การล้อเลียนขนบของวรรณคดีมรดกและการแปรรูปใหม่เป็นหนังสือภาพหรือหนังสือการ์ตูน ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีเรื่องสัมพันธ์ (Intertextuality) ว่าตัวบททุกตัวบทดูตกเส้น หรือแปรรูปตัวบทอื่นๆ ที่มีมาก่อนหน้านั้น อาจจะเป็นการอ้างถึงโดยตรง หรือการนำข้อความเดิมมาบิดผันให้เกิดความหมายใหม่ หรือการยั่วล้อขนบนิยมหรืออนุภาคในงานเรื่องเดิม การสืบทอดมรดกทางวรรณคดีแสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมและขนบนิยมทางวรรณกรรมมีความเคลื่อนไหวเป็นพลวัตและมีชีวิตใหม่อยู่เสมอ

๔. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนิทาน

๔.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนิทาน

ศิริพร จิตะฐาน (๒๕๒๓) ศึกษาทฤษฎีการแพร่กระจายของนิทานและทฤษฎีคติชนวิทยา โดยอธิบายว่านิทานมีแหล่งกำเนิดและมีการถ่ายทอดจากสังคมหนึ่งไปสู่อีกสังคมหนึ่ง องค์ประกอบของการเล่านิทาน ได้แก่ ผู้ฟังนิทาน ผู้เล่านิทาน และจุดประสงค์ในการเล่า ทำให้เนื้อเรื่องมีการเปลี่ยนแปลง ลักษณะความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏในนิทาน ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การผนวกเรื่อง การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษณ์ตนเอง

๔.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนิทาน

ศิริพร จิตะฐาน (๒๕๒๒) วิจัยเรื่องรามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน โดยศึกษาสำนวนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระลักและพระลาม พระรามชาดกจากภาคอีสาน หรมาและพรหมจักรจากภาคเหนือ และรามเกียรติ์ฉบับควนเกย จากภาคใต้ ผลการศึกษาพบว่าเมื่อนิทานแพร่กระจายจากแหล่งหนึ่งสู่อีกแหล่งหนึ่ง จะเกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆ ได้แก่ การเปลี่ยนรายละเอียด การเพิ่มความ การลด

ความ การสลับความ และสับสนความ การแพร่กระจายของนิทานทำให้เนื้อหาเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัย แต่ยังคงรักษาโครงเรื่องหรือเอกลักษณ์ซึ่งแสดงความเป็นตัวของตัวเองไว้เสมอ

วัชรภรณ์ ดิษฐบ้าน (๒๕๔๕) ศึกษาแบบเรื่องนิทานสังข์ทอง : ความแพร่หลายและการแตกเรื่อง พบว่าปรากฏการณ์ของการแตกเรื่องทำให้นิทานสังข์ทองมีความแพร่หลายในสังคม และทำให้เกิดนิทานเรื่องใหม่อีกหลายเรื่องจากโครงเรื่องสังข์ทอง นิทานเรื่องใหม่นี้มีลักษณะความเปลี่ยนแปลงในระดับพฤติกรรมและโครงเรื่อง แม้จะยังมีโครงสร้างหลักร่วมกัน เช่น การเปลี่ยนแปลงลำดับพฤติกรรมหลัก การตัดเนื้อหาบางตอน หรือตัดพฤติกรรมหลักออกจากโครงเรื่อง การนำโครงเรื่องบางตอนแต่งเป็นนิทานเรื่องใหม่ การเพิ่มจำนวนครั้งในบางพฤติกรรมหลักเพื่อเน้นพฤติกรรมหลักในบางตอน การเพิ่มพฤติกรรมใหม่และเหตุการณ์ บางตอนแทรกในโครงเรื่องเดิม การเพิ่มโครงเรื่องย่อย การผนวกเรื่อง และการมีโครงสร้างเดิม แต่เปลี่ยนรายละเอียดของพฤติกรรมใหม่

ประคอง นิมมานเหมินท์ (๒๕๔๘ : ๔๕๙-๔๖๙) ศึกษา**นิทานพระรามในฐานะวรรณกรรมพุทธศาสนา** พบว่านิทานเรื่องพระรามได้แพร่กระจายเข้าสู่ล้านนาและดินแดนของชนชาติไทยหลายกลุ่ม ได้รับการดัดแปลงให้เป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนาและกลุ่มชนชาติไทยที่อยู่ใกล้เคียง โดยมีการสร้างเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนา ๓ วิธี คือ แสดงให้เห็นว่ามีที่มาจากพระไตรปิฎก สร้างเป็นวรรณกรรมชาดก และแทรกหลักธรรมทางพุทธศาสนา วรรณกรรมนิทานเรื่องพระรามที่สร้างสรรค์ใหม่นี้ มีบทบาทหน้าที่ในการเผยแพร่วัฒนธรรมทางพุทธศาสนาและสร้างสันติสุขในท้องถิ่น

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจะนำมาใช้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องใน**อรรถกถาหมอสถาตก** กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ต่อไป

บทที่ ๓

กลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโมหสถชาดก

อรรถกถาโมหสถชาดกเรื่องที่ ๕๔๒ เป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต มีลักษณะการแต่งเป็นคาถาและอรรถกถาแปลอธิบายความ มีแนวคิดสำคัญคือการบำเพ็ญพระปัญญาบารมีอันเป็นลักษณะเด่นของเรื่อง เนื้อเรื่องให้ความเพลิดเพลินและแฝงด้วยคติธรรมประเทืองปัญญาแก่ผู้อ่าน โดยมีกลวิธีการเล่าเรื่องอันหลากหลายเพื่อนำเสนอการบำเพ็ญพระปัญญาบารมีของพระพุทธเจ้าให้เป็นรูปธรรม

จากการศึกษาอรรถกถาโมหสถชาดกพบว่ามีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก เป็นกลวิธีการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก อันเป็นโครงสร้างหลักของอรรถกถาชาดกทำให้อรรถกถาชาดกแตกต่างกับนิบาตชาดกซึ่งมีลักษณะการแต่งเป็นคาถา กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกมี ๕ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา เวยายกณะ และสมุธาน

๓.๑.๑ ปัจจุบันวัตถุ

ปัจจุบันวัตถุเป็นการกล่าวขึ้นต้นเปิดเรื่องโดยกล่าวถึงเรื่องในสมัยปัจจุบันของพระพุทธเจ้าอันเป็นต้นเหตุก่อนที่จะเล่านิทานชาดกเรื่องนั้นๆ อรรถกถาโมหสถชาดกกล่าวปรารภถึงพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร วันหนึ่งพระภิกษุประชุมในธรรมสภาและกล่าวสรรเสริญพระปัญญาบารมีของพระพุทธองค์ เมื่อทรงทราบจึงตรัสว่าพระพุทธองค์มิได้ทรงบำเพ็ญพระปัญญาบารมีในกาลปัจจุบันเท่านั้น แต่ทรงบำเพ็ญพระปัญญาบารมีในอดีตชาติมาก่อนข้อความที่เป็นปัจจุบันวัตถุมีดังนี้

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ทรงปรารภพระปัญญาบารมีของพระองค์ ตรัสพระธรรมเทศนาว่า ปญจาโล สพุพเสนาย ดังนี้ เป็นต้น.

ความย่อว่า วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในธรรมสภา เมื่อจะสรรเสริญพระปัญญาบารมีของพระตถาคต ได้นั่งสรรเสริญพระคุณของพระศาสดาว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย พระตถาคตเป็นผู้มีพระปัญญาใหญ่ มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาร่าเริง มีพระปัญญาลึกซึ้ง มีพระปัญญาจุแผ่นดิน มีพระปัญญาแหลม มีพระปัญญาว่องไว มีพระปัญญาแทงตลอด ย่ำยีเสียซึ่งวาทะแห่งคนอื่น ทรงทราบเหล่าพราหมณ์ มีกฎทันตพราหมณ์ เป็นต้น เหล่าปริพาชกมีสัพพัตถปริพาชก เป็นต้น

เหล่ายักษ์มีอาพวักยักษ์เป็นต้น เหล่าเทวดามีท้าวสักกเทวราชเป็นต้น เหล่าพรหมมีพกพรหม เป็นต้น และเหล่าโจรมีโจรองคฺคิมาลเป็นต้น ด้วยพระปัญญานุภาพของพระองค์ ทรงทำให้สิ้นพยศ พระองค์ทรงทราบจนเป็นอันมากประทานบรรพชาให้ตั้งอยู่ในมรรคผล พระศาสดามีพระปัญญาใหญ่ ด้วยประการฉะนี้. พระศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเรอนั่งสนทนาเรื่องอะไร และเรื่องอะไรที่พวกเรอสันทนาค้างในระหว่าง เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้วจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่ในกาลนี้เท่านั้นที่ตถาคตมีปัญญา แม้ในอดีตกาลเมื่อญาณยังไม่แก่กล้ายังบำเพ็ญบุรพจริยา เพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณอยู่ ก็เป็นผู้มีปัญญาเหมือนกันตรัสฉะนี้แล้วทรงดูชนภาพ ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลวิงวอนให้ทรงประกาศบุรพจริยา จึงทรงนำอดีตนิทานมาแสดงดังต่อไปนี้.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๒๘-๓๒๙)

ปัจจุบันวัตถุนี้เป็นสาเหตุในการเล่าเรื่องพระมโหสถ พระพุทธเจ้ากล่าวสรรเสริญพระปัญญาของพระมโหสถ โดยอธิบายคุณลักษณะพิเศษของพระปัญญาของพระโพธิสัตว์ว่า เป็นผู้เปี่ยมด้วยปัญญานุภาพ โดยมีการใช้คำซ้ำว่า “ผู้มีพระปัญญาใหญ่ มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาร่าเริง มีพระปัญญาลึกซึ้ง มีพระปัญญาจุฬแผ่นดิน มีพระปัญญาแหลม มีพระปัญญาว่องไว มีพระปัญญาแทงตลอด” คำว่า “มีพระปัญญา” ปรากฏซ้ำถึง ๘ ครั้งเพื่อให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์มีปัญญาพิเศษกว่าบุคคลธรรมดา ทั้งยังมีการเปรียบเทียบการบำเพ็ญพระปัญญาในอดีตกาลกับปัจจุบันกาล ทำให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์บำเพ็ญปัญญาบารมีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง

๓.๑.๒ อดีตวัตถุ

อดีตวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในอดีตกาลของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นส่วนนิทานชาดกโดยมีคำว่า “อดีต ในอดีตกาล” หรือ “ภูตปุพฺพ เรื่องเคยมีมาแล้ว” อรรถกถาโมหสถชาดกกล่าวเริ่มเรื่องราวพระเจ้าวิเทหราชประทับที่เมืองมิถิลาทรงมีบัณฑิต ๔ คน วันหนึ่งทรงพระสุบินถึงกองเพลิงกองเล็กกองหนึ่งลุกท่ามกลางกองเพลิงใหญ่ทั้งสี่กอง ซึ่งเป็นวันเดียวกับที่พระโพธิสัตว์ปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดา ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอดีตกาล มีพระราชพระนามว่า วิเทหะ เสวยราชสมบัติในกรุงมิถิลา แคว้นวิเทหะ มีบัณฑิต ๔ คน ชื่อเสนกะ ๑ ปุกกุสะ ๑ กามินทะ ๑ เทวินทะ ๑ เป็นผู้ถวายอนุศาสนธรรมแด่พระเจ้าวิเทหราชนั้น กาลนั้นพระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินในปัจจุสมัยในวันพระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิว่า ที่มุมพระลานหลวงทั้ง ๔ มุม มีกองเพลิง ๔ กองประมาณเท่ากำแพงใหญ่ลุกโพล่ง ก็ในท่ามกลางกองเพลิงทั้ง ๔ นั้น มีกองเพลิงกองหนึ่งประมาณเท่าหิ้งห้อยตั้งขึ้น ลุกสว่างเลยกองเพลิงทั้ง ๔ ในขณะนั้นเอง ตั้งขึ้นจดประมาณอกนิรุพรหมโลกสว่างทั่วจักรวาล สิ่งที่เกิดในภาคพื้นแม่สัปดาห์ก็ปรากฏ โลกทั้งเทวาทังมารทั้งพรหมมาบูชากองไฟนั้นด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น มหาชนที่เฝ้าอยู่ในระหว่างเปลวเพลิง ก็มีได้ร้อนแม่สัปดาห์ขมขื่น ... นางเกรี

ปริพาชกาถือเอายอดธรรมเทศนาด้วยคุณทั้งหลายของพระมหาสัตว์จุฬาลงกรณเจ้าด้วยดวงมณี
นั้น ด้วยประการฉะนี้แล.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๒๙-๕๖๗)

อดีตวัตถุเริ่มต้นโดยใช้คำว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอดีตกาล...” ทำให้ทราบว่า
พระพุทธเจ้าเป็นผู้เล่าเรื่องพระโมหสถด้วยตนเอง ทรงเริ่มเหตุการณ์ตามลำดับตั้งแต่พระเจ้า
วิเทหราชทรงครองราชสมบัติในแคว้นวิเทหะ โมหสถเกิด แล้วเรียงลำดับเหตุการณ์ในชีวิตมโหสถ
และจบเรื่องตอนนางเกรีประกาศเกียรติคุณของมโหสถ จะเห็นได้ว่าอดีตวัตถุในอรรถกถาโมหสถ-
ชาดกมีรายละเอียดชัดเจนกว่าเรื่องพระโมหสถสำนวนอื่น

๓.๑.๓ คาถา

คาถาเป็นข้อความจากในนิบาตชาดกที่ยกมาแทรกไว้แต่ละตอน นิทานชาดกทุกเรื่อง
จะมีคาถาโดยอาจจะมียกหนึ่งคาถาหรือมากกว่านั้น ในอรรถกถาโมหสถชาดกมีคาถาเกิน ๘๐ คาถา
ขึ้นไปจึงจัดอยู่ในกลุ่มมหานิบาต ตัวอย่างข้อความที่เป็นคาถา เช่น เมื่อมโหสถตอบปัญหาพระเจ้า
วิเทหราชเรื่องทรัพย์กับปัญญา ทำให้พระองค์ทรงโสมนัสจึงทรงบูชามโหสถด้วยทรัพย์ ดังนี้

ดูก่อนมโหสถผู้เห็นธรรมทั้งปวง เราได้ถามปัญหานั้นใดกะเจ้า เจ้าได้ประกาศ
เผยแผ่ปัญหานั้นแก่เรา เรายินดีด้วยการแก้ปัญหาของเจ้า เราให้โคพันหนึ่งทั้งโคอุสุภราช
ช้าง รถเทียมม้าอาชาไนย ๑๐ คัน และบ้านส่วย ๑๖ ตำบลแก่เจ้า.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๘๒)

ตัวอย่างเมื่อพระเจ้าวิเทหราชทรงทราบข่าวว่ากองทัพของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต
ยกทัพมาล้อมเมืองมิลิลา ทำให้พระองค์ทรงกลัวมรณภัย โมหสถจึงทูลพลอบประโลมว่าจะ
ช่วยเหลือให้พระองค์พ้นจากความทุกข์โดยจะขับไล่กองทัพของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต ข้อความที่
เป็นคาถามีดังนี้

แต่นั้นมโหสถผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญาเห็นประโยชน์ เห็นพระเจ้าวิเทหราชถึงความ
ทุกข์ จึงได้กราบทูลคำนี้ว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้าขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย
ข้าแต่พระองค์ผู้ครองอาณานิคมขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย ข้าพระองค์จักเปลี่ยน
พระองค์ผู้ดุจดวงจันทร์ หรือดวงอาทิตย์อันราหูจับแล้วหรือดุจช้างจมติดในเปือกตม หรือ
ดุจจมติดอยู่ในกระโปรง หรือดุจจมติดอยู่ในกรง หรือเหล่านี้อยู่ในข่าย ผู้มีพลและพาหนะ
คุมล้อมอยู่ให้พ้นจากความลำเค็ญ ข้าพระองค์จักยังกองทัพปัญจาละให้หนีไปดุจไล่ฝูงกา
ด้วยก้อนดิน ข้าพระองค์มิได้เปลี่ยนพระองค์ ผู้เสด็จอยู่ในที่คับขันให้พ้นจากทุกข์ ชื่อว่า
ปัญญาของข้าพระองค์นั้นจะมีประโยชน์อะไร หรือบุคคลเช่นข้าพระองค์นั้นเป็นอมตย์จะมี
ประโยชน์อะไร.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๕๐๖-๕๐๗)

คาถาเป็นส่วนที่นำมาจากนิบาตชาดกในพระไตรปิฎก การแทรกคาถาในอรรถกถาโมหสถชาดกทำให้รู้ว่าอรรถกถาโมหสถชาดกมีส่วนซึ่งนำมาจากพระสูตรจึงยังคงมีความศักดิ์สิทธิ์ เพราะเป็นคัมภีร์ชั้นรองที่แต่งอธิบายขยายความพระไตรปิฎก

๓.๑.๔ เวยยาकरणะ

เวยยาकरणะเป็นการอธิบายความ คำ หรือวลีในคาถาที่ยกมาแทรกไว้แต่ละตอน โดยผู้แต่งนำคำหรือวลีนั้นมาอธิบายซ้ำเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น เวยยาकरणะจึงเป็นส่วนที่อยู่ต่อจากคาถา มักขึ้นต้นว่า “บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า...” ในอรรถกถาโมหสถชาดกเมื่อมโหสถสามารถทูลตอบปัญหาของพระเจ้าวิเทหราชเรื่องทรัพย์กับปัญญา ทำให้พระองค์โสมนัสจึงทรงบูชาพระโพธิสัตว์ด้วยทรัพย์ คาถาและเวยยาकरणะมีว่า

ดูก่อนมโหสถผู้เห็นธรรมทั้งปวง เราได้ถามปัญหานั้นใดกะเจ้า เจ้าได้ประกาศเผยแผ่ปัญหานั้นแก่เรา เรายินดีด้วยการแก้ปัญหาของเจ้าเราให้โคพันหนึ่ง ทั้งโคอุสุภราช ช้าง รถเทียมม้าอาชาไนย ๑๐ คัน และบ้านส่วย ๑๖ ตำบลแก่เจ้า.
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุสภณ จ นาคี ความว่า เราให้ช้างที่นาซีซึ่งประดับตกแต่งแล้วทำโคอุสุภราชให้เป็นใหญ่ของโคพันหนึ่งนั้นด้วยดี.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๙๒)

เมื่อพระเจ้าวิเทหราชทรงทราบข่าวว่ากองทัพของพระเจ้าจุลนีพรหมทัตกำลังล้อมเมืองมิตถิลา พระองค์ทรงกลัวมรณภัยและทรงไม่สบายพระหฤทัย มโหสถจึงทูลลอบประโลม ดังนี้

แต่นั้น มโหสถผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญาเห็นประโยชน์ เห็นพระเจ้าวิเทหราชถึงความทุกข์ จึงได้กราบทูลคำนี้ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย ข้าแต่พระองค์ผู้จงอาจในทางรถ ขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย ข้าพระองค์จักเปลี่ยนพระองค์ผู้ดุจดวงจันทร์ หรือดวงอาทิตย์อันราหูจับแล้ว หรือดุจช้างจมติดในเปือกตม หรือดุจงูติดอยู่ในกระโปรัง หรือตุนกติดอยู่ในกรง หรือเหล่าปลาอยู่ในข่าย ผู้มีพลและพาหนะคุมล้อมอยู่ให้พ้นจากความลำเค็ญ ข้าพระองค์จักยังกองทัพปัญจาละให้หนีไปดุจไล่ฝูงกาด้วยก่อนดิน ข้าพระองค์มิได้เปลี่ยนพระองค์ ผู้เสด็จอยู่ในที่คับขันให้พ้นจากทุกข์ ชื่อว่าปัญญาของข้าพระองค์นั้นจะมีประโยชน์อะไร หรือบุคคลเช่นข้าพระองค์นั้นเป็นอมตย์จะมีประโยชน์อะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิหิ ความว่า มโหสถเมื่อเล้าโลมพระเจ้าวิเทหราชให้สบายพระหฤทัย ประหนึ่งทำเมฆฝนให้ตกในป่าไฟไหม้ ได้กราบทูลคำนี้ว่า มา ตวิ ภายี มหาราชเป็นต้น. บทว่า สนน ในคานานั้น แปลว่า ติดอยู่. บทว่า เปพพนฺธิ ได้แก่ งูที่อยู่ภายในกระโปรัง. บทว่า ปญจาลิ ได้แก่ กองทัพปัญจาละซึ่งเป็นกองทัพของพระเจ้าปัญจาลราชแม่ใหญ่อย่างนี้. บทว่า พาหิสฺสามิ แปลว่า จักให้หนีไป. บทว่า อาหุ เป็นนิบาตในอรรถว่าชื่อ ความว่า ชื่อว่าปัญญาของข้าพระองค์จะมีประโยชน์อะไร. บทว่า อมจฺโจ วาปิ ตาหิโส ความว่า หรืออมตย์ผู้สมบูรณ์ด้วย

ปัญญาเช่นนั้นเพราะเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญา ผู้เปลื้องพระองค์ที่ถูกความตายเบียดเบียนอยู่อย่างนี้ให้พ้นจากทุกข์ไม่ได้ จะมีประโยชน์อะไร ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า พระองค์โปรดสำคัญว่า มโหสถนี้ชื่อว่ามาก่อน มาเพื่อประโยชน์อะไร ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย ข้าพระองค์จักเปลื้องพระองค์ให้พ้นจากทุกข์นี้ มโหสถบัณฑิตเล้าโลมพระเจ้าวิเทหราชให้สบายพระหฤทัยด้วยประการดังนี้

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๕๐๖-๕๐๗)

เวยายากระณะจึงเป็นการอธิบายความคาถาให้เข้าใจง่ายขึ้น เป็นการแปลและอธิบายภาษาบาลีในคาถา แสดงถึงการรักษาความในพระไตรปิฎก

๓.๑.๕ สโมธาน

สโมธานเป็นการสรุปเรื่องราวบุคคลในอดีตชาติว่ากลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดก ในอรรถกถามโหสถชาดกมีข้อความที่เป็นสโมธานโดยบรรยายว่าใครกลับชาติมาเกิดเป็นใครครบทุกคน ดังนี้

พระศาสดาครั้งทรงนำพระธรรมเทศนาขึ้นมาแสดงด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อทรงประกาศอริยสัจ ๔ ประชุมชาดก ตรัสว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลายมิใช่แต่บัดนี้เท่านั้นที่ตถาคตมีปัญญาย่ำยีวาทะของผู้อื่น แม้ในอดีตกาลเมื่อญาณยังไม่แก่กล้าตถาคตยังบำเพ็ญจริยาเพื่อประโยชน์โพธิญาณอยู่ก็มีปัญญาเหมือนกัน ตรัสฉะนี้แล้วได้ตรัสคาถาเหล่านั้นว่า

เสนบัณฑิตในครั้งนั้น คือกัสสปภิกษุในบัดนี้

กามินทะ คืออัมพัฏฐภิกษุ

ปุกกุสะ คือโปฏฐปาทภิกษุ

ปัญจาลจันทกุมาร คืออนุรุธภิกษุ

เทวินทะ คือโสณทัณฑกภิกษุ

พราหมณ์แก้วฏู คือเทวทัตภิกษุ

พระนางสลากเทวี คืออูลันนทิกภิกษุณี

พราหมณ์อนุแก้วฏู คือโมคคัลลานภิกษุ

พระนางปัญจาลจันทิ คือสุนทรีภิกษุณี

นางนกลาริกา คือพระนางมัลลิกาเทวี

พระนางอุทุมพรเทวี คือโคตมีภิกษุณี

พระเจ้าวิเทหราช คือกาฬุทายีภิกษุ

นางเกรีปริพาชกา คืออุบลวรรณาภิกษุณี

คฤหบดีผู้บิดา คือพระเจ้าสุทโธทนมหาราช

คฤหปตานี้ผู้มารดา คือพระสิริมาหามายา

นางอมรา คือพระพิมพาผู้เลอโฉม

ติชิตกุมาร คือฉันทภิกษุ

ธนูเสข คือราหุลภิกษุ

นกสวบัณฑิต คืออานนทภิกษุ
 พระเจ้าจุลนี คือสารีบุตรภิกษุ
 มโหสถบัณฑิต คือเราผู้โลกนาถ
 เธอทั้งหลายจงทรงจำชาดกไว้อย่างนี้แล.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๕๖๗-๕๖๘)

สโมธานนี้กล่าวถึงตัวละครครบทุกตัวเพียงสั้นๆ ว่าใครกลับชาติมาเกิดเป็นใครเพื่อบอกชื่อบุคคลในอดีตชาติและเมื่อกลับชาติมาเกิดแล้ว ในบทสโมธานตอนท้ายมีการใช้สรรพนามว่า “คือเราผู้โลกนาถ” แสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้เล่าสโมธานซึ่งเป็นเรื่องของพระองค์เอง

การมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกครบทั้งหมด ๕ ส่วน ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาทา เวยาकरणะ และสโมธาน เป็นการอธิบายขยายความคาถาในพระไตรปิฎก ทำให้เข้าใจสาเหตุของการเล่าเรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า และข้อความในนิบาต และการสรุปเรื่อง ผู้อ่านเข้าใจการบำเพ็ญปัญญาบารมีและผลของการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระพุทธเจ้าซึ่งทรงเล่าเรื่องด้วยพระองค์เอง

๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนาในอรรถกถาโมหสถชาดกคือกลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปุจฉาและวิสัชนา

๓.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปุจฉาและวิสัชนา

พระธรรมปิฎก (๒๕๔๓ : ๓๙๓) ให้ความหมายปุจฉาและวิสัชนาว่า หมายถึงการถามและการตอบ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๓๙ : ๓๑๒) ให้ความหมายของปุจฉาว่าหมายถึง ถาม และวิสัชนาหมายถึง คำตอบคำแก้ไขคำชี้แจงและกล่าวแก่นอกจากนี้ เทพ สุนทรสารทูล (๒๕๔๑ : ๑) อธิบายว่าปุจฉาหมายถึง การตั้งปัญหาและวิสัชนาหมายถึง การตีปัญหาให้แตก ปุจฉาและวิสัชนาเป็นการตั้งปัญหาสอบสวนข้อเท็จจริงจากท่านผู้รู้จะเห็นได้ว่าปุจฉาและวิสัชนาเป็นลักษณะของการตอบปัญหาธรรม ประพจน์ อัสววิพุหการ (๒๕๓๖ : ๙๔) อธิบายลักษณะการถามตอบปัญหาธรรมไว้ว่า ในคัมภีร์พุทธศาสนามีลักษณะการถามตอบปัญหาธรรมซึ่งเป็นของเก่าแก่ ในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสุตตันตปิฎกเมื่อพระพุทธเจ้าจะตรัสข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มักจะทรงตั้งปัญหาขึ้นเป็นการปรารภเรื่องปุจฉาและวิสัชนายังเป็นกลวิธีในการนำเสนอสาระธรรมในวรรณคดีพุทธศาสนา ดังที่ พิสิษฐ์ กอบบุญ (๒๕๔๘ : ๑๑) ได้กล่าวถึงปุจฉาและวิสัชนาว่า เป็นกระบวนการถามคำถาม หรือการตั้งประเด็นปัญหาเพื่อให้มีการอธิบายตีความหรือขยายความตอบปัญหานั้น รวมถึงชี้แจง แก้ไขอธิบายเรื่องราวต่างๆ โดยมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความกระจ่างในปัญหาหรือหัวข้อนั้นๆ ซึ่งเป็นกลวิธีสำคัญในการนำเสนอสาระธรรมที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีพุทธศาสนาทั้งใน

พระไตรปิฎกและวรรณคดีหลังพระไตรปิฎก นอกจากนี้ยังอธิบายว่าอรรถกถาโมหสชาดก ดำเนินเรื่องโดยใช้ปุจฉาและวิสัชนาเป็นลักษณะเด่น ดังนี้

ชาดกในอรรถกถาที่ดำเนินเรื่องด้วยปุจฉาและวิสัชนา และปัญหาธรรมที่เด่นชัด ได้แก่ โมหสชาดก โดยมีการสร้างเรื่องด้วยการเชื่อมโยงปัญหาธรรมจากชาดกเรื่องต่างๆ ๑๑ เรื่องในเอกนิบาต หรือปัญจกนิบาต เพื่อแสดงพระปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ในการแก้ปัญหา ซึ่งมีชื่อเรื่องดังนี้ (๑) ปัญหาเรื่องลา (๒) ปัญหาเรื่องกิ่งก่า (๓) ปัญหาเรื่องสตรี (๔) เรื่องแพะกับสุนัข (๕) ปัญหาสิริเมณฑกะ (๖) ฉันทนปถปัญหา (๗) ปัญหาเทวดา (๘) ปัญหาหิ้งห้อย (๙) ภูริปัญหา (๑๐) ปัญหาว่าบุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรตีเตียนหรือควรสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่ใคร (๑๑) ปัญหาผีเสื้อน้ำ ในอรรถกถาโมหสชาดกมีปุจฉาและวิสัชนาทั้งปัญหาทางโลกและปัญหาทางธรรมตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งเป็นกลวิธีสำคัญของเรื่องและมีนัยสำคัญสอดคล้องกับโครงเรื่องและแนวคิดของเรื่อง กล่าวคือ โครงเรื่องเป็นการแก้ปัญหาของพระโพธิสัตว์ด้วยการเชื่อมโยงปัญหาและปริศนาธรรมเข้าด้วยกัน เพื่อแสดงแนวคิดการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้งเพื่อการเอาตัวรอดและช่วยเหลือผู้อื่น ปุจฉาและวิสัชนาแสดงปัญญาของพระมโหสถในลักษณะต่างๆ ดังนี้ (๑) ปุจฉาและวิสัชนาวิวินิจฉัยคดี (๒) ปุจฉาและวิสัชนาให้หายสิ่งของ (๓) ปุจฉาและวิสัชนาที่ต้องย้อนปัญหาเป็นแนวเทียบ (๔) ปุจฉาและวิสัชนาโต้แย้งความคิดที่ต่างกัน (๕) ปุจฉาและวิสัชนาที่เหล้าบัณฑิตตอบถูกแต่มโหสถตอบผิดที่สุด (๖) ปุจฉาและวิสัชนาระหว่างความคิดที่ถูกต้องและผิด (๗) ปริศนาธรรม

(พิสิทธ์ กอบบุญ. ๒๕๔๘ : ๔๗-๕๔)

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปุจฉาและวิสัชนาจึงเป็นกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีคำถามและคำตอบ ซึ่งปุจฉาเป็นการถามคำถามหรือการตั้งปัญหาในการสอบสวนหาความจริง เพื่อให้มีการอธิบายตอบปัญหา ส่วนวิสัชนาเป็นการตอบคำถามซึ่งเป็นคำแก้ไข คำชี้แจง หรือการกล่าวแก้เพื่ออธิบายปัญหาให้มีความกระจ่างชัดเจน

ในอรรถกถาโมหสชาดกมีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปุจฉาและวิสัชนา ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปุจฉาและกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปุจฉาและวิสัชนา

๓.๒.๑.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา เป็นการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้แสดงปัญญาด้วยการตอบปัญหา หรือใช้ความสามารถแก้ปัญหาในสถานการณ์ต่างๆ ทำให้ผู้ปุจฉาพอใจและยอมรับ ในอรรถกถาโมหสชาดกปรากฏช่วงชีวิตที่มโหสถเป็นผู้วิสัชนา ๒ ช่วง ได้แก่ การวิสัชนาช่วงวัยเด็ก และการวิสัชนาช่วงวัยผู้ใหญ่

๓.๒.๑.๑.๑ การวิสาขนาช่วงวัยเด็ก

มโหสถเป็นเด็กที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดกว่าเด็กวัยเดียวกัน เมื่อเด็กคนอื่นๆ หรือประชาชนได้รับความเดือดร้อนก็จะให้ความช่วยเหลือและช่วยแก้ปัญหา มโหสถจึงได้รับความสนใจจากบุคคลรอบข้าง โดยเฉพาะพระเจ้าวิเทโหราชและบัณฑิตทั้งสี่ต่างเฝ้าสังเกตพฤติกรรมและทดสอบมโหสถในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อพิจารณาว่ามโหสถเหมาะสมที่จะรับราชการเป็นบัณฑิตลำดับที่ห้า เมื่อมโหสถเป็นเด็กจึงเป็นฝ่ายวิสาขนาโดยใช้สติปัญญาในการแก้ปัญหา กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นฝ่ายวิสาขนาในช่วงวัยเด็ก ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหา

๓.๒.๑.๑.๑.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว เป็นการแสดงความสามารถของมโหสถในการคิดหาคำตอบ หรือแก้ปัญหาในสถานการณ์ต่างๆ มี ๕ เรื่อง ได้แก่ ปัญหาท่อนไม้ ปัญหาเจ้าของศิระจะเป็นผู้หญิงหรือผู้ชาย ปัญหาจูเป็นตัวผู้หรือตัวเมีย ปัญหาไก่และปัญหาด้ายเก่าในดวงแก้วมณี ทั้ง ๕ เรื่องนี้พระเจ้าวิเทโหราชเป็นผู้ถามเพื่อทดสอบมโหสถ

(๑) ปัญหาท่อนไม้มีว่า พระเจ้าวิเทโหราชมีพระดำรัสถามมโหสถโดยส่งท่อนไม้ตะเคียนท่อนหนึ่งที่ช่างกลึงอย่างดีแล้วให้ชาวบ้านทลายว่า ช่างใดของไม้ตะเคียนเป็นส่วนปลายและส่วนโคน หากตอบไม่ได้จะถูกปรับพันกหาปณะซึ่งชาวบ้านตอบไม่ได้จึงขอร้องให้มโหสถเป็นผู้ตอบ ดังนี้

หัวข้อว่า ท่อนไม้ มีความว่า วันหนึ่งพระเจ้าวิเทโหราชทรงดำริจะทดลองมโหสถบัณฑิตจึงให้ท่อนไม้ตะเคียนมาให้ตัดเอาเพียง ๑ คืบ ให้ช่างกลึงกลึงให้ดีแล้วให้ส่งไปยังชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคาม ด้วยพระราชอาณัติว่าชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามจงแจ้งว่า ท่อนไม้ตะเคียนนี้ ช่างนี้ปลายช่างนี้โคน ถ้าไม่มีใครรู้ จะปรับพันกหาปณะ ชาวบ้านประชุมกัน เมื่อไม่อาจจะรู้ได้ จึงบอกแก่ท่านสิริวัณณเศรษฐีว่า บางทีมโหสถบัณฑิตจะรู้ ขอให้เรียกเขามาถาม ท่านมหาเศรษฐีให้เรียกมโหสถบัณฑิตมาแต่สนามเล่น บอกเนื้อความนั้นแล้วถามว่าพวกเราไม่อาจจะรู้ปัญหานี้ พ่ออาจจะรู้บ้างไหม พระมหาสัตว์ได้ฟังดังนั้นแล้ว คิดว่าพระราชจะต้องพระประสงค์ด้วยปลายหรือโคนของไม้ตะเคียนท่อนนี้ก็หาไม่ ประทานไม้ตะเคียนท่อนนี้มาเพื่อจะทดลองเรา จึงกล่าวว่า นำมาเถิดพ่อข้าพเจ้าจักรู้เรื่องนั้น ลำดับนั้นท่านเศรษฐีให้นำท่อนไม้ตะเคียนมาให้แก่มโหสถบัณฑิต พระโพธิสัตว์รับท่อนไม้ตะเคียนนั้นด้วยมือเท่านั้นก็รู้ได้ว่า ช่างนี้ปลาย ช่างนี้โคน แม้รู้แล้วก็ให้หน้าภานชนำมาเพื่อกำหนดใจของมหาชนแล้วเอาด้ายผูกตรงกลางของท่อนไม้ตะเคียน ถือปลายด้ายไว้ วางท่อนไม้ตะเคียนบนน้ำ พอวางเท่านั้นโคนก็จมลงก่อนเพราะหนัก แต่นั้นพระโพธิสัตว์จึงถามมหาชนว่า ธรรมดาต้นไม้โคนหนักหรือปลายหนัก เมื่อมหาชนตอบว่าโคนหนัก จึงกล่าวว่าถ้าเช่นนั้น ส่วนของไม้ตะเคียนท่อนนี้จมลงก่อนจึงเป็นโคนแล้ว บอกปลายและโคนด้วยสัญญาว่า ชาวบ้านส่งข่าวทูลพระราชว่า ช่างนี้ปลาย ช่างนี้โคน พระราชาทรงยินดี ตรัสถามว่า ใครรู้ เมื่อชาวบ้านกราบทูลว่ามโหสถบัณฑิตบุตรสิริวัณณเศรษฐีพระเจ้าข้า ทรงดับ

ดังนั้นแล้ว จึงตรัสถามว่าท่านอาจารย์เสนาะ เราควรนามโสดบัณฑิตมาหรือยัง เสนกอาจารย์ทูลว่า
รอไว้ก่อน เราจักทดลองด้วยอุบายอื่นอีก พระราชาตรัสว่าดีแล้วท่านเสนาะ.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๔-๓๔๕)

มโหสถแสดงความสามารถในการวิชันาเพียงใช้มือจับท่อนไม้ก็รู้ทันทีว่า
ส่วนใดเป็นปลายไม้และโคนไม้ แล้วจึงนำท่อนไม้มาทดลองโดยนำเชือกมาผูกตรงกลางไม้ตะเคียน
ถือปลายด้ายไว้แล้ววางในถาดน้ำ ทำให้ผู้อื่นรู้ความจริงไปด้วยว่าด้านโคนของไม้จะจมเพราะหนัก
และด้านปลายของไม้จะลอยเพราะเบา แสดงให้เห็นว่ามโหสถเป็นเด็กวัยเจ็ดขวบที่มีไหวพริบ
สามารถรับรู้ได้เร็วกว่าทุกคนและใช้สติปัญญาของตนเองช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความเดือดร้อนทำ
ให้ชาวบ้านไม่ถูกปรับเงิน

(๒) ปัญหาเจ้าของศิระะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิงมีว่า พระเจ้าวิเทหราชมี
พระดำรัสถามมโหสถว่าศิระะทั้งสองเป็นของผู้ชายหรือผู้หญิง ดังนี้

หัวข้อว่า ศิระะ มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทหราชให้น้าศิระะ ๒ ศิระะ คือ ศิระะ
หญิงและศิระะชายมา แล้วส่งไปให้ชาวบ้านปาจันยวมัชฌคามท่านายพระราชณัติว่า ชาวบ้าน
ปาจันยวมัชฌคามจงรู้ว่า นี้นี้ศิระะหญิง นี้นี้ศิระะชาย ถ้าไม่รู้จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเมื่อไม่รู้
จึงถามพระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์พอเห็นเท่านั้นก็รู้ รู้ได้อย่างไร คือ แสกในศิระะชายตรง แสกใน
ศิระะหญิงคด มโหสถบัณฑิตแจ้งว่า นี้นี้ศิระะหญิง นี้นี้ศิระะชาย ด้วยความรู้อย่างนี้ ชาวบ้านก็ส่งข่าว
กราบทูลแด่พระราชาก็ ขอบความที่เหลือเหมือนนัยอันมีในก่อนเอง.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๕)

มโหสถวิชันาโดยพิจารณาที่รอยแสดกของศิระะ ทำให้รู้ว่าศิระะของ
ผู้ชายมีรอยแสดกตรง และศิระะของผู้หญิงมีรอยแสดกคด แสดงให้เห็นว่ามโหสถรู้ข้อแตกต่าง
ของกะโหลกศิระะของผู้ชายและผู้หญิง

(๓) ปัญหางูเป็นตัวผู้หรือตัวเมียมีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระดำรัส
ถามมโหสถว่างูที่ส่งมาเป็นงูตัวผู้หรืองูตัวเมีย ดังนี้

หัวข้อว่า งู มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทหราชให้น้างูตัวผู้และงูตัวเมียมา ส่งไปให้
ชาวบ้านปาจันยวมัชฌคาม ด้วยพระราชณัติว่า ชาวบ้านปาจันยวมัชฌคามจงรู้ว่า นี้นี้ตัวผู้ นี้นี้ตัว
เมีย เมื่อไม่มีใครรู้ จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเมื่อไม่รู้ จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิต
นั้นพอเห็นเท่านั้นก็รู้ ด้วยว่าหางของงูตัวผู้ใหญ่ หางของงูตัวเมียเรียว หัวของงูตัวผู้ใหญ่ หัวของงูตัว
เมียเรียวยาว นัยน์ตาของงูตัวผู้ใหญ่ ของงูตัวเมียเล็ก ลวดลายของงูตัวผู้ติดต่อกัน ลวดลายของงูตัว
เมียขาด มโหสถบัณฑิตแจ้งแก่ชาวบ้านว่า นี้นี้ตัวผู้ นี้นี้ตัวเมีย ด้วยความรู้อย่างนั้น ขอบความที่
เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๕-๓๔๖)

มโหสถวิสัยนาโดยสังเกตลักษณะสำคัญทางสรีระของงูพบว่า งูตัวผู้มีหางใหญ่ หัวใหญ่ นัยน์ตาใหญ่ และผิวหนังมีลวดลายติดต่อกัน ส่วนงูตัวเมียจะมีหางเรียวยาว หัวเรียวยาว นัยน์ตาเล็ก และผิวหนังมีลวดลายขาด แสดงให้เห็นว่ามโหสถเป็นคนช่างสังเกต เฉลียวฉลาด สามารถเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างงูตัวกับงูตัวเมียได้

(๔) ปัญหาไก่มีว่าพระเจ้าวิเทโหราชมีพระราชประสงค์ให้ชาวบ้าน หาโค เพศผู้สีขาว มีเขาที่เท่า มีโหนกที่ศีรษะและส่งเสียงร้องไม่เกิน ๓ เวลา ชาวบ้านขอร้องให้มโหสถช่วยเหลือ ดังนี้

หัวข้อว่า ไก่ มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชส่งข่าวไปแก่ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามว่า ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามจงส่งโคตัวผู้เป็นมงคล ชาวทั้งตัว มีเขาที่เท่า มีโหนกที่หัว ร้องไปล่อง ๓ เวลา มาแก่เรา ถ้าไม่ส่งจะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นเมื่อไม่รู้ จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่า พระราชาให้ส่งไก่ขาวทั้งตัวไปถวายนั่นเอง เพราะว่าไก่นั้นชื่อว่ามีเขาที่เท่า เพราะมีเดือยที่เท่า ชื่อว่ามีโหนกที่หัว เพราะมีหงอนที่หัว ชื่อว่าร้องไม่ล่อง ๓ เวลา เพราะขัน ๓ ครั้ง ฉะนั้นท่านทั้งหลายจงส่งไก่มีลักษณะอย่างนี้ไปถวาย ชาวบ้านเหล่านั้นก็ส่งไปถวายแด่ พระราชา พระราชาทรงยินดี

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๔๖)

มโหสถวิสัยนาว่าคือไก่ โดยถวายไก่ขาวแด่พระเจ้าวิเทโหราช ซึ่งมีเขาที่เท่าคือมีเดือยที่เท่า มีโหนกที่ศีรษะคือมีหงอนที่ศีรษะ ร้องไม่เกิน ๓ เวลาคือขัน ๓ เวลา มโหสถแสดงปัญญาให้เป็นທີ່ประจักษ์โดยเอาชนะปัญญาของพระเจ้าวิเทโหราชซึ่งมีเจตนาให้มโหสถวิสัยนาผิด

(๕) ปัญหาด้ายเก่าในแก้วมณีมีว่า ด้ายเก่าในดวงแก้วมณีขาด พระเจ้าวิเทโหราชมีพระราชประสงค์ให้ชาวบ้านนำด้ายเก่าออก แล้วร้อยด้ายใหม่แทน ชาวบ้านขอร้องให้มโหสถช่วยเหลือดังนี้

หัวข้อว่า แก้วมณี มีความว่า ดวงแก้วมณีที่ท้าวสักกเทวราชประทานแก่พระเจ้ากุสราชมียอยู่ ดวงแก้วมณีนั้นมีโค้งในที่ ๘ แห่ง ด้ายเก่าของดวงแก้วมณีนั้นขาด ไม่มีใครจะสามารถนำด้ายเก่าออก แล้วร้อยด้ายใหม่เข้าไป วันหนึ่งพระเจ้าวิเทโหราชให้ส่งข่าวไปถึงชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามว่า ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามจงนำด้ายเก่าออกจากดวงแก้วมณีนี้ แล้วร้อยด้ายใหม่เข้าแทน ถ้าร้อยไม่ได้จะปรับไหมพันกหาปณะ พวกมนุษย์ชาวบ้านไม่สามารถจะนำด้ายเก่าออกแล้วร้อยด้ายใหม่เข้าแทนได้ เมื่อไม่สามารถจึงแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่า อย่าวิตกไปเลย แล้วให้นำน้ำผึ้งมาทาช่องแก้วมณีทั้งสองข้าง ให้พื้นด้ายขนสัตว์เอนน้ำผึ้งทาปลายด้ายนั้น ร้อยเข้าไปในช่องหย่อนหนึ่งวางไว้ในที่มืดแดงทั้งหลายจะออก เหล่ามดแดงพากันออกจากที่อยู่ของมันมากินด้ายเก่าในแก้วมณี แล้วไปคาบปลายด้ายขนสัตว์ใหม่คร่าออกมาทางข้างหนึ่ง มโหสถบัณฑิตรู้ว่า ด้ายนั้นเข้าไปแล้ว ก็ให้แก่ชาวบ้าน ให้ถวายแด่พระราชา พระราชามีพระดำรัสถาม ทรงสดับอุบายวิธีให้ด้ายนั้นเข้าไปได้ ทรงยินดี.

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๔๖-๓๔๗)

มโหสถวิเศษนาโดยทาน้ำผึ้งที่ช่องแก้วมณี ๒ ข้าง เพื่อหล่อให้มดกินด้ายเก่าและคาบด้ายใหม่ แสดงให้เห็นว่ามโหสถรู้ธรรมชาติของมดซึ่งชอบอาหารหวานและรู้วิธีการหาอาหารของมด ทำให้ร้อยด้ายใหม่ในแก้วมณีแทนด้ายเก่าได้

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียวทั้ง ๕ เรื่อง มโหสถใช้สติปัญญาแก้ปัญหาด้วยตนเองทั้งที่ยังเป็นเด็กโดยตอบทั้ง ๕ ข้อได้แสดงให้เห็นสติปัญญาที่เหนือกว่าเด็กวัยเดียวกันและเอาชนะปัญญาของพระเจ้าวิเทหราชซึ่งเป็นผู้ถามได้

๓.๒.๑.๑.๑.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหา

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหา เป็นการตอบปัญหาที่ไม่มีคำตอบหรือปัญหาที่เป็นไปไม่ได้ ผู้ตอบจะขอร้องให้ผู้ถามแสดงตัวอย่างให้ดูก่อน โดยคำตอบจะใช้ตัวอย่างเป็นแนวเทียบ ซึ่งเป็นวิธีย้อนปัญหาเพื่อให้ผู้ถามกลับเป็นฝ่ายต้องตอบปัญหาของตนเอง แสดงให้เห็นวิธีการตอบหรือไหวพริบในการตอบ มี ๕ เรื่อง ได้แก่ ปัญหาให้โคตัวผู้ตกถูก ปัญหาข้าวประกอบด้วยองค์ ๘ ปัญหาชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย ปัญหาสระน้ำ และปัญหาอุทยาน

(๑) ปัญหาให้โคตัวผู้ตกถูกมีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระราชประสงค์ให้ชาวบ้านทำให้โคตัวผู้ตกถูก ชาวบ้านขอร้องให้มโหสถช่วยเหลือ ดังนี้

หัวข้อว่า ให้โคตัวผู้ตกถูก มีความว่า ได้ยินว่า วันหนึ่งพระราชตรัสสั่งให้ราชบุรุษให้โคตัวผู้เป็นมงคลเคี้ยวกินกุมมาสเป็นอันมากจนท้องโต ให้ชำระล้างเขาทั้งสองแล้วทาด้วยน้ำมัน ให้เอาน้ำขมิ้นรดตัวส่งไปยังชาวบ้านนั้นด้วยพระราชณัติว่า ได้ยินว่า พวกท่านเป็นนักปราชญ์ โคตัวผู้มงคลของพระราชานี้ตั้งครรรค์ ท่านทั้งหลายจงให้โคตัวผู้นี้ตกถูก แล้วส่งกลับไปพร้อมด้วยลูก เมื่อไม่ส่ง จะปรับไหมพันกหาปณะ พวกมนุษย์ชาวบ้านปรึกษากันว่า พวกเราไม่สามารถจะทำได้อย่างนี้ จักทำอย่างไร จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึงถามว่า พวกท่านจักอาจหาคนที่แกลัวกล้ำสามารถทูลกับพระราชได้หรือ ชาวบ้านตอบว่าเรื่องนั้นไม่หนักใจเลยท่านบัณฑิตถ้าเช่นนั้น จงเรียกเข้ามา ชาวบ้านเหล่านั้นเรียกเขามาแล้ว ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวกะเขาว่า ท่านจงสยายผมของท่านไว้ข้างหลังแล้วคร่ำครวญใหญ่มีประการต่างๆ ไปสู่ทวารพระราชนิเวศน์ ใครถามอย่าตอบ คร่ำครวญเรื่อยไป พระราชาตรัสเรียกมาถามเหตุที่เทวนาการ จงถวายเป็นมงคลแล้วทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ บิดาของข้าพระองค์ไม่อาจคลอดบุตร วันนี้เป็นวันครบ ๗ ขอสมมติเทพทรงเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ โปรดทำอุบายที่จะคลอดบุตรแก่บิดาของข้าพระองค์ เมื่อพระราชตรัสว่า คนคลั่งอะไร ข้อนั้นไม่ใช่ฐานะ ธรรมดาบุรุษคลอดบุตรมีหรือ จงกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าว่าอย่างนี้มีไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นชาวบ้านปาจิณยวมัชฌิมาคม จะยังมงคลอุสสุกให้ตกถูกได้อย่างไร บุรุษนั้นรับคำจะทำตามที่สั่งนั้นได้ ก็ได้ทำไปอย่างนั้น พระราชาทรงสดับคำบุรุษนั้น ตรัสถามว่า ย้อนปัญหานี้ใครคิดได้ทรงทราบ ว่า มโหสถบัณฑิตคิด ก็โปรดปราน.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๗-๓๔๘)

มโหสถวิสันนาโดยให้ชายหนุ่มสติปัญญาดีสมมติเรื่องพ่อคลอดบุตรเป็นอุบายเพื่อหาโอกาสย้อนคำถามเรื่องโคตัวผู้ตกอยู่กับพระเจ้าวิเทหราช แต่พระองค์ตรัสตอบไม่ได้ ทำให้มโหสถเอาชนะปัญญาของพระองค์ได้ด้วยวิธีการตอบย้อนปัญหา

(๒) ปัญหาข้าวประกอบด้วยองค์ ๘ มีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระราชประสงค์ให้ชาวบ้านหุงข้าวเปรี้ยวประกอบด้วยองค์ ๘ คือ ห้ามหุงด้วยข้าวสาร ห้ามหุงด้วยน้ำ ห้ามหุงด้วยหม้อข้าว ห้ามหุงด้วยเตาหุงข้าว ห้ามหุงด้วยไฟ ห้ามหุงด้วยฟืน ห้ามให้ผู้หญิงหรือผู้ชายยกมา และห้ามเดินทางมาส่งโดยผ่านเส้นทางใหญ่ หากทำไม่สำเร็จจะต้องเสียค่าปรับ มโหสถช่วยเหลือชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านหุงข้าวเปรี้ยวได้สำเร็จและไม่เสียค่าปรับ ดังนี้

หัวข้อว่า ข้าว มีความว่า ในวันอื่นอีก พระราชาทรงดำริว่า เราจักทดลองมโหสถจึงให้ส่งข่าวไปว่า ได้ยินว่า ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามเป็นคนฉลาด ชาวบ้านนั้นจึงหุงข้าวเปรี้ยวให้ประกอบด้วยองค์ ๘ มาให้เรา องค์ ๘ นั้น คือ ไม่ให้หุงด้วยข้าวสาร ไม่ให้หุงด้วยน้ำ ไม่ให้หุงด้วยหม้อข้าว ไม่ให้หุงด้วยเตาหุงข้าว ไม่ให้หุงด้วยไฟ ไม่ให้หุงด้วยฟืน ไม่ให้หญิงหรือชายยกมา ไม่ให้นำมาส่งโดยทางพวกนั้นส่งมาไม่ได้ จะปรับไหมพนักหาปณะ พวกชาวบ้านหารู้เหตุไม่จึงแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่า อย่าตกใจไปเลยแล้วชี้ให้เห็นว่า ให้หุงด้วยข้าวเปลือกอันไม่ชื่อว่าข้าวสาร ให้หุงด้วยน้ำค้ำ อันไม่ชื่อน้ำปกติ ให้หุงด้วยภาชนะดินใหม่ อันไม่ชื่อว่าหม้อข้าว ให้ตอกตอไม้ตั้งภาชนะนั้นหุง อันไม่ชื่อว่าหุงด้วยเตา ให้หุงด้วยไฟที่สั่นเกิดขึ้น อันไม่ชื่อว่าไฟปกติ ให้หุงด้วยใบไม้ อันไม่ชื่อว่าฟืน ชื่อว่าหุงข้าวเปรี้ยว แล้วบรรจุในภาชนะใหม่ผูกด้วยด้ายประทับตรา อย่าให้ผู้หญิงหรือชายยกไป ให้กระเทยยกไป ไปโดยทางน้อยละทางใหญ่เสีย อันชื่อว่าไม่มาโดยทาง ส่งข่าวเห็นปาน ดังนี้ไปถวายพระราชา ชาวบ้านได้ทำตามนั้น พระราชาทอดพระเนตรเห็นกิริยานั้นจึงตรัสถามว่า ปัญหานี้ใครรู้ ทรงทราบวามโหสถรู้ก็โปรดปราน.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๘)

มโหสถทูลตอบย้อนปัญหาพระเจ้าวิเทหราชโดยปลอมประโลมให้ชาวบ้านมีสติไม่ตกใจกลัวและแนะนำให้ชาวบ้านหุงข้าวด้วยวิธีใหม่ ๘ วิธี ซึ่งเป็นการหุงตามที่พระราชารับสั่ง ได้แก่ ไม่หุงด้วยข้าวสารแต่หุงด้วยข้าวเปลือกแทน ไม่หุงด้วยน้ำแต่หุงด้วยน้ำค้ำ ไม่หุงด้วยหม้อข้าวแต่หุงด้วยภาชนะดิน ไม่หุงด้วยเตาหุงข้าวแต่หุงด้วยการนำตอไม้มาตั้งภาชนะ ไม่หุงด้วยไฟแต่หุงด้วยไฟสั่น ไม่หุงด้วยฟืนแต่หุงด้วยใบไม้ ไม่ให้ผู้หญิงหรือผู้ชายยกแต่ให้กระเทยยกมาแทน และไม่เดินทางมาส่งโดยผ่านทางใหญ่แต่ผ่านทางเล็ก ทำให้หุงข้าวเปรี้ยวได้สำเร็จตามข้อห้ามของพระเจ้าวิเทหราช มโหสถจึงเป็นผู้มีสติปัญญาและสามารถเตือนสติผู้อื่น มีไหวพริบและสามารถอธิบายให้ชาวบ้านเข้าใจ จึงหุงข้าวเปรี้ยวถวายพระราชาได้สำเร็จ

(๓) ปัญหาเชือกทรายมีว่า พระเจ้าวิเทหราชให้ชาวบ้านนำเชือกทราย ห้อยชิงช้าเส้นใหม่มาร้อยแทนเชือกทรายเส้นเก่าที่ขาด หากทำไม่ได้จะต้องเสียค่าปรับ ดังนี้

หัวข้อว่า ชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย มีความว่า ในวันนี้ที่พระราชาให้ส่งข่าวไปยังชาวบ้าน ปาจิณยวมัชฌคาม เพื่อทดลองมโหสถบัณฑิตว่า พระราชาใครจะทรงเล่นชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย เชือกทรายเก่าในราชสกุลขาดเสียแล้ว ให้ชาวบ้านนั้นพันเชือกทรายหนึ่งเส้นส่งมาถวาย ถ้าส่งมา ถวายไม่ได้จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นไม่รู้สาเหตุ จึงแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา พุดเอาใจชาวบ้านไม่ให้วิตกแล้ว เรียกคนฉลาดพุดมาสองสามคน สั่งสอนให้ไปทูลพระราชาว่าข้าแต่สมมติเทพ ชาวบ้านไม่ทราบประมาณแห่งเชือกนั้นว่าเล็กใหญ่เท่าไร ขอสมมติเทพโปรดให้ส่งท่อนแต่เชือกทรายเส้นเก่าสักหนึ่งคืบ หรือสั้นกว่าเป็นตัวอย่าง ชาวบ้านเห็น ประมาณนั้นแล้ว จักได้พันเท่านั้น ถ้าพระราชารับสั่งแก่ท่านทั้งหลายว่าเชือกทรายในพระราชฐานของเราไม่เคยมีมาแต่ไหนมา ท่านทั้งหลายจงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราช เชือกทรายตัวอย่างนั้นไม่มี ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคาม จักทำอะไรเล่า พระเจ้าข้า ชาวบ้านเหล่านั้นไปทำตามมโหสถแนะนำ พระราชาตรัสถามว่า ย้อนปัญหานี้ใครคิด ทรงทราบวามโหสถคิด ก็ทรงยินดี.

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๔๘-๓๔๙)

มโหสถเป็นฝ่ายวิชันาทูลตอบย้อนปัญหาพระเจ้าวิเทหราชโดยใช้ สติปัญญาไตร่ตรองหาที่มาของปัญหา และไม่เชื่อโดยปราศจากเหตุผล ทำให้รู้ว่าพระเจ้าวิเทหราช ทรงมีอุบายให้หาเชือกทรายซึ่งไม่มีจริง มโหสถจึงส่งชาวบ้านเข้าเฝ้า และทูลขอเชือกทรายเส้นเก่า ที่ขาดไปเป็นตัวอย่าง โดยใช้ศิลปะในการพูดอย่างอ่อนน้อม เพื่ออธิบายให้ทรงทราบสาเหตุที่ไม่สามารถหาเชือกเส้นใหม่มาแทนเส้นเก่าได้เพราะชาวบ้านด้อยปัญญาไม่รู้ขนาดของเชือกเส้นเก่าที่ขาด ซึ่งเป็นการตอบโดยแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตนและความไม่รู้ ทำให้พระเจ้าวิเทหราช ไม่โกรธและยอมรับคำตอบ

(๔) ปัญหาสระน้ำมีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระราชประสงค์จะทรงเล่นน้ำ จึงให้ชาวบ้านส่งสระโบกขรณีมาให้ ดังนี้

หัวข้อว่า สระน้ำ มีความว่า ในวันนี้ที่พระเจ้าวิเทหราชให้ส่งข่าวแก่ชาวบ้านเหล่านั้นเพื่อจะ ทดลองมโหสถว่า พระราชาใครจะทรงเล่นน้ำ ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามจึงส่งสระ โบกขรณีอันดาดด้วยบัวเบญจพรรณมา ถ้าพวกเขาเหล่านั้นไม่ส่งมา จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึงสั่งให้เรียกคน ผู้ฉลาดพุดมาสองสามคน สั่งสอนให้พุดแล้วส่งไปให้ทูลว่า ท่านทั้งหลายจงเล่นน้ำจนตาแดง ทั้งผม ทั้งผ้ายังเปียก ตัวเปื้อนโคลน ถือเชือกก่อนดินและท่อนไม้ไปสู่ทวารพระราชนิเวศน์ให้กราบทูลความ ที่มายืนคอยเฝ้าพระราชา ได้โอกาสแล้วเข้าเฝ้ากราบทูลว่าข้าแต่พระมหาราชเจ้า เพราะทรงส่งข่าวไป ให้ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคามส่งสระโบกขรณีมาถวาย ก็แต่สระโบกขรณีนั้น เห็นพระนครอันมีกำแพง คู ประตู หอรบ กักแล้ว ตัดเชือกหนีเข้าป่าไป เพราะเคยอยู่ในป่า พวกข้าพระองค์โดยดีด้วยก่อนดิน และท่อนไม้ ก็ไม่สามารถจะให้กลับ ขอพระองค์โปรดพระราชทานสระโบกขรณีเก่าของพระองค์ที่นำมา แต่ป่า พวกข้าพระองค์จักผูกคอตายเข้ากับสระโบกขรณีใหม่นำมาถวาย เมื่อพระราชารับสั่งว่า

สระโบกขรณีของเราที่นำมาแต่ในป่า ไม่เคยมีมาแต่กาลไหนๆ เราไม่เคยส่งสระโบกขรณีไปเพื่อผูกกับอะไร ๆ นำมาฉะนี้ จงทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าเมื่ออย่างนี้ ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคาม จักส่งสระโบกขรณีมาถวายอย่างไรได้ ชาวบ้านที่รับคำแนะนำของมโหสถ ก็ไปทำตามทุกประการ พระราชาทรงทราบ ว่า มโหสถรู้ปัญหานี้ ก็ทรงยินดี.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๙-๓๕๐)

มโหสถวิสันนาโดยคัดเลือกผู้มีสติปัญญาดี ให้ทำร่างกายเปื่อยน้ำ คือ ตาแดง ผมเปื่อย ร่างกายเปื่อย และเปื้อนโคลน พร้อมทั้งถือเชือก ก้อนดิน และท่อนไม้ไว้ เพื่อให้มีสภาพเหมือนกับเพิ่งลงเล่นน้ำในสระโบกขรณี ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นความจริง และสมมติเรื่องสระโบกขรณีที่คล่องมาได้หนีไปแล้ว จึ่งทูลขอสระโบกขรณีเก่าของพระเจ้าวิเทหราชเป็นตัวอย่างซึ่งพระองค์หาไม่ได้ เป็นการย้อนปัญหาทำให้พระองค์ยอมจำนนต่อปัญญาของมโหสถ

(๕) ปัญหายุทธานมีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระราชประสงค์จะประพาสอุทยาน จึ่งให้ชาวบ้านส่งอุทยานใหม่มาแทนอุทยานเก่า ดังนี้

หัวข้อว่า อุทยาน มีความว่า อีกวันหนึ่ง โปรดส่งข่าวไปอีกโดยพระราชานัดว่า พระองค์ใคร่จะทรงเล่นอุทยาน ก็แต่ราชอุทยานต้นไม้เก่าหักโค่นเสียหมด ชาวบ้านปาจิณยวมัชฌคาม จงส่งอุทยานใหม่ให้ตาชไปด้วยดรรชนีรุกขชาติทรงดอกบานงามเข้ามาถวาย ถ้าไม่ส่งเข้ามาตามพระราชประสงค์ จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นไม่รู้เหตุก็เกิดความแค้นแค้นมโหสถ มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึ่งเรียกคนทั้งหลายมาสั่งไปโดยนัย อันมีในก่อนนั้นแล

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๕๐)

มโหสถวิสันนาวิธีเดียวกับปัญหาสระน้ำ โดยให้คนฝ่ายมโหสถขออุทยานเก่าของพระเจ้าวิเทหราชเป็นตัวอย่างซึ่งไม่มีจริงจึงหาไม่ได้ เป็นการย้อนปัญหาให้ พระเจ้าวิเทหราชยอมจำนนต่อปัญญาของมโหสถ

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหาทั้ง ๕ แสดงให้เห็นว่ามโหสถมีไหวพริบแก้ปัญหาที่ไม่มีคำตอบซึ่งอยู่เหนือความคาดหมายของทุกคนได้สำเร็จในระยะเวลาอันสั้น ทำให้ผู้ถามซึ่งรู้ดีว่าปัญหาเหล่านี้ไม่มีคำตอบต้องเป็นฝ่ายตอบคำถามของตนเอง และแสดงให้เห็นว่ามโหสถกล้าหาญตอบย้อนปัญหาของพระมหากษัตริย์ด้วยคำพูดที่อ่อนน้อม ทำให้พระมหากษัตริย์ “ทรงยินดี” และ “ก็โปรดปราน” จึ่งตัดสินพระทัยเสด็จไปรับพระมโหสถด้วยตนเอง ทั้งที่เสนกะบัณฑิตไม่เห็นด้วย

๓.๒.๑.๑.๒ การวิชันนาช่วงวัยผู้ใหญ่

การวิชันนาช่วงวัยผู้ใหญ่เป็นช่วงชีวิตที่มโหสถเข้ารับราชการในวังจึงพบบุคคลและปัญหาต่างๆ ซับซ้อนยิ่งกว่าปัญหาในช่วงที่มโหสถเป็นเด็ก ทำให้ต้องใช้สติปัญญาในการขบคิดมากขึ้น กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถวิชันนาในช่วงนี้ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบัณฑิตทั้งสี่ตอบด้วย

๓.๒.๑.๑.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว เป็นการใช้สติปัญญาของมโหสถแก้ปัญหาด้วยตนเองมี ๓ เรื่อง ได้แก่ ปัญหาพากับม้าอัสตร ปัญหากิ่งก่า และนางอมราเก็บพุทรา

(๑) ปัญหาพากับม้าอัสตรมีว่า พระเจ้าวิเทหราชทรงม้าเพื่อเสด็จไปรับมโหสถด้วยพระองค์เอง ระหว่างทางม้าทรงกับเท้าแตกจึงต้องเสด็จกลับวัง เสนกะบัณฑิตจึงคิดปริศนาทดสอบมโหสถโดยให้ส่งม้าอัสตร หรือม้าประเสริฐกว่าม้าสามัญมาถวาย หากมโหสถส่งม้าอัสตรให้มาด้วยตนเอง หรือหากส่งม้าประเสริฐให้พาบิดามาด้วย เสนกะถามคำถามนี้เพราะไม่ต้องการให้มโหสถได้เป็นบัณฑิตคนที่ ๕ จึงถามคำถามที่รู้ดีว่ามโหสถจะตอบถูกได้ก็ต้องแสดงกิริยาไม่เหมาะสมต่อบิดาของตน ดังนี้

ข้าแต่พระราชผู้ประเสริฐ ถ้าพระองค์ทรงสำคัญอย่างนี้ว่า บิดาประเสริฐกว่าบุตร พาทองพระองค์นี้ก็ประเสริฐกว่าม้าอัสตร เพราะว่าพาทองเป็นพ่อของม้าอัสตร.
 คาถานั้นมีความว่า ข้าแต่พระราชผู้ประเสริฐ ถ้าพระองค์ทรงสำคัญว่า บิดาประเสริฐกว่าบุตร ในที่ทั้งปวง พาทองนี้ก็ประเสริฐกว่าม้าอัสตรของพระองค์ เพราะเหตุไร เพราะพาทองเป็นพ่อของม้าอัสตร ก็แลครั้นทูลอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์ก็กราบทูลว่า ถ้าบิดาประเสริฐกว่าบุตรทั้งหลาย ขอได้ทรงรับบิดาของข้าพระองค์ไว้ ถ้าบุตรประเสริฐกว่าบิดา ขอได้ทรงรับข้าพระองค์ไว้ เพื่อประโยชน์แก่พระองค์ พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำนั้นก็ทรงโสมนัส ราชบริพารทั้งปวงก็แซ่ซ้องสาธุการว่า มโหสถบัณฑิตกล่าวปัญหาดีแล้ว เสียงปรบมือและการยกแผ่นผ้าเป็นพนันๆ ได้เป็นไปแล้ว บัณฑิต ๔ คนต่างมีหน้าเศร้าหมองซบเซาไปตามๆ กัน.

ปูจณาว่า บุคคลผู้รู้คุณแห่งบิดามารดา เช่นกับพระโพธิสัตว์ย่อมไม่มีมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรพระโพธิสัตว์จึงทำอย่างนี้.

วิชันนาว่า พระโพธิสัตว์นั้นได้ทำอย่างนั้น เพื่อประสงค์จะดูหมิ่นบิดาก็หาไม่ ก็แต่พระราชสงฆ์ไปว่าให้ส่งม้าอัสตรหรือม้าประเสริฐกว่าม้าสามัญมาถวาย เพราะฉะนั้นจึงทำอย่างนี้เพื่อจะทำปัญหานั้นให้แจ่มแจ้ง เพื่อจะประกาศความที่ตนเป็นบัณฑิต และเพื่อจะทำให้อาจารย์ทั้ง ๔ มีเสนกะ เป็นต้น ให้หมดธุระ.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๕๔)

มโหสถทูลตอบปัญหาโดยนำบิดาเข้าเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช แล้วส่งสัญญาณให้บิดาลุกขึ้นจากที่นั่งแล้วตนเองนั่งแทนที่ ทำให้ทุกคนตำหนิว่ากระทำไม่เหมาะสม แต่มโหสถแสดงตัวอย่างนี้เพื่อให้ทุกคนเข้าใจตรงกันว่าบิดาย่อมสำคัญกว่าบุตรแล้วพาพาซึ่งเป็นนางม้ามสามัญมาถวาย ไม่นำม้ามอัสตรหรือม้ามอาชาไนยซึ่งมีราคามากกว่าม้ามถวายโดยอธิบายว่าพาพาจึงมีความสำคัญกว่าม้ามอัสตร แล้วมโหสถกล่าวทวนพระราชดำรัสของพระเจ้าวิเทหราชว่าในตอนแรกทรงเห็นว่าบิดาสำคัญกว่าบุตร ดังนั้นพาพาเป็นผู้ให้กำเนิดย่อมสำคัญกว่าม้ามอัสตร พระองค์จึงทรงรับพาแทนม้ามอัสตร ทรงโสมนัสและสรรเสริญปัญญาของมโหสถ ทำให้มโหสถได้รับราชการในวัง จะเห็นได้ว่าการที่มโหสถเปรียบเทียบบิดากับตนเองไม่ได้เป็นการดูหมิ่นบิดา แต่แสดงปัญญาให้เป็นที่ประจักษ์แก่ทุกคน เสนกะปฐจาเพื่อให้มโหสถจนปัญญา แต่มโหสถรอบรู้มากกว่าจึงพลิกแพลงสถานการณ์ร้ายให้เป็นตัวอย่าง และถ่ายทอดความรู้โดยอธิบายให้คนอื่นเข้าใจได้ด้วย

(๒) ปัญหาอีกกามีว่า พระเจ้าวิเทหราชเสด็จประพาสราชอุทยาน เมื่อถึงก่าตัวหนึ่งอยู่ที่ปลายเสาเห็นพระองค์จึงลงมามอบที่พื้นดิน พระองค์มีพระดำรัสถามกิริยาของกิ้งก่า มโหสถทูลตอบว่ากิ้งก่าถวายตัว จึงมีรับสั่งให้นำเนื้อมาให้กิ้งก่ากินทุกวัน เมื่อถึงวันพระไม่มีเนื้อขาย กิ้งก่าจึงได้รับเครื่องประดับผูกที่คอ เมื่อพระเจ้าวิเทหราชเสด็จประพาสอุทยาน กิ้งก่าไม่ลงมามอบเช่นเคยจึงตรัสถามมโหสถ ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น อุนฺนมติ ความว่า วันนี้กิ้งก่าไม่ลงมอมอบยกหัวร่อนอยู่ไปมาบนปลายเสาค่ายนั้นเองฉันใด กิ้งก่าไม่ลงมอมอบอย่างในก่อนฉันนั้น. บทว่า เกน ฤทโ ความว่า ถึงความกระต้างด้วยเหตุใด.

ลำดับนั้นมโหสถบัณฑิตรู้ว่า ในวันอุโบสถคนไม่ฆ่าสัตว์ มนอาศัยจึงมาสกที่ราชบุรุษผูกไว้ที่คอ เพราะหาเนื้อให้กินไม่ได้ความถือตัวของมันจึงเกิดขึ้นดังนี้จึงกล่าวคาถานี้ว่า

กิ้งก่าได้กิ้งมาสกซึ่งไม่เคยได้ จึงดูหมิ่นพระเจ้าวิเทหราชผู้ทรงสงเคราะห์ชาวกรุง
มิลิลา.

พระราชชาตรัสให้เรียกราชบุรุษนั้นมาตรัสถามก็ได้ความสมจริง ดังนั้นก็ทรงเลื่อมใสในพระโพธิสัตว์เกินเปรียบ ด้วยเห็นว่าอริยาศัยของกิ้งก่า มโหสถไม่ได้ถามอะไรๆ ก็รู้ได้ตั้งพระสัพพัญญูพุทธเจ้ารู้อริยาศัยเวไนยสัตว์ ฉะนั้นจึงพระราชทานส่วยที่ประตูทั้ง ๔ แก่มโหสถบัณฑิต แต่กริ้วกิ้งก่าทรงปรารถนาจะให้ฆ่าเสีย มโหสถทูลทักท้วงพระราชว่าธรรมเนียมดัดจริตจกหาปัญญามีได้ ขอพระองค์โปรดยกโทษให้มันเถิด ขอเดชะ.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๕๘)

มโหสถวิสันหาปัญหาของพระเจ้าวิเทหราช โดยทูลตอบ ๒ ครั้ง คือ เมื่อกิ้งก่าลงมาจากเสาแล้วมอมอบที่พื้น คล้ายแสดงการถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์เป็นกิริยาที่ดีและเมื่อกิ้งก่ามีกิริยากระต้างไม่ลงมอมอบที่พื้นเช่นที่เคยทำเป็นกิริยาที่ไม่ดี แสดงให้เห็นว่ามโหสถ

เข้าใจธรรมชาติของสัตว์ และสามารถทูลให้ทรงเข้าพระทัยว่ากึ่งกำเป็นสัตว์เดรัจฉานจึงไม่มีความรู้สึกผิดชอบชั่วดี และไม่มีสติปัญญาว่าการแสดงกิริยาเช่นใดดีหรือไม่ดี เมื่อพระเจ้าวิเทโหราชกริ้วและสั่งลงพระราชอาญา มโหสถได้ทูลให้พระองค์พระราชทานอภัยโทษแก่กึ่งกำ

(๓) นางอมรเก็บพุทราว่ามีว่า นางอมรต้องการรับประทานพุทรา มโหสถให้นางปีนต้นพุทราเก็บผลด้วยตนเอง นางอมรปรุจนามโหสถว่าต้องการผลพุทราร้อน หรือเย็นดังนี้

ลำดับนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์เดินไปกับนางเห็นต้นพุทราถึงพร้อมด้วยผลในที่หนึ่ง ก็หยุดนั่งไต่ต้นพุทรา ฝ่ายนางอมรเห็นพระมหาสัตว์นั่งไต่ต้นพุทรา ก็พูดขึ้นว่า ข้าแต่นาย ท่านจงขึ้นเก็บผลพุทรา กิน ให้ดิฉันบ้าง มโหสถตอบว่า แะนางผู้เจริญ เราเหน็ดเหนื่อยไม่อาจขึ้น นางขึ้นเถิด นางได้ฟังคำของมโหสถก็ขึ้นต้นพุทรานั้นเลือกเก็บผล ฝ่ายพระโพธิสัตว์กล่าวกะนางว่า แะนางผู้เจริญนางจงให้ผลแก่เราบ้าง นางคิดว่า เราจักดูบุรุษนั้นฉลาดหรือโง่ จักทดลองเขาดู จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าแต่ นายท่านจะกินผลร้อนหรือผลเย็น พระโพธิสัตว์แม้รู้เหตุที่นางถาม ก็ทำเป็นเหมือนไม่รู้จึงกล่าวตอบอย่างนี้ เพื่อทดลองว่า แะนางผู้เจริญ เราต้องการด้วยผลร้อน นางจึงเก็บผลโยนไปที่พื้นดินกล่าวว่า ท่านจงกินเถิดนาย พระโพธิสัตว์ก็เก็บผลมาบดเป่าให้หมดผงแล้วเคี้ยวกิน เมื่อจะทดลองนางอีก จึงกล่าวอย่างนี้ว่า แะนางผู้เจริญ นางจงให้ผลเย็นแก่เรา นางก็เก็บผลพุทราโยนไปบนพื้นหญ้า พระโพธิสัตว์ก็เก็บผลนั้น ไม่ต้องบดเป่าเคี้ยวกินทีเดียว รู้ว่านางทริกานี้ฉลาดเหลือเกินก็ยินดีแล้ว บอกให้นางลงจากต้นพุทรา

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๘๘-๓๘๙)

มโหสถวิสัญญานว่าต้องการผลพุทราร้อนและเย็น นางอมรจึงโยนพุทราลงที่พื้นดิน ผลพุทราเปื้อนดินจึงสกปรก มโหสถต้องบดและเป่าให้หมดดินก่อนแล้วจึงกินนี่คือผลพุทราร้อน และนางอมรโยนพุทราลงที่พื้นหญ้าจึงไม่เปื้อนดิน ผลพุทราสะอาดเพราะมีหญ้ารองรับ มโหสถจึงกินได้ทันทีนี่คือผลพุทราเย็น มโหสถวิสัญญาเพื่อแสดงสติปัญญาของตนเองว่าเข้าใจความหมายตรงกับนางอมร และแสดงให้เห็นว่านางอมรมีปัญญาไหวพริบดีและมีปัญญาทัดเทียมเหมาะสมที่จะเป็นคู่ครองมโหสถ

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียว ๓ เรื่อง แสดงให้เห็นว่าในวัยผู้ใหญ่มโหสถใช้ปัญญาแสดงความรอบรู้ธรรมชาติของสัตว์ซึ่งยากที่ผู้ใดจะรู้ได้ และใช้ปัญญาพิจารณาคู่ครองที่มีสติปัญญาเสมอกับตน

๓.๒.๑.๑.๒.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบัณฑิตทั้งสี่คน

ตอบด้วย

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบัณฑิตทั้งสี่คนตอบด้วยเป็นการตอบโดยมโหสถและบัณฑิตทั้งสี่ตอบปัญหาข้อเดียวกัน แต่มโหสถตอบถูกที่สุด ซึ่งคำตอบ วิธีการตอบ และการแสดงเหตุผล ทำให้เห็นสติปัญญาที่แตกต่างกันของทั้งสองฝ่ายมี ๕ เรื่อง ได้แก่ ปัญหาดวงแก้วมณีบนรังกา เทวปัญหา สิริเมณฑกปัญหา ปัญหาแพะกับสุนัข และปัญหาความลับควรบอกใคร

(๑) ปัญหาดวงแก้วมณีบนรังกามีว่า แก้วมณีอยู่ในรังกานบนต้นตาลริมสระโบกขรณี เงาของแก้วมณีสะท้อนลงไปใ้ในสระโบกขรณี จึงมีผู้เข้าใจผิดทูลพระเจ้าวิเทหราชว่า แก้วมณีอยู่ในสระโบกขรณี เสนกะรับอาสาจะนำแก้วมณีขึ้นมาจากสระโดยให้คนวิดน้ำและขุดสระซึ่งทำไม่สำเร็จ พระองค์จึงให้มโหสถค้นหาดวงแก้วมณีแทน มโหสถทดลองนำภาชนะใส่น้ำมาวางจึงเห็นเงาของแก้วมณี ทำให้รู้ความจริงว่าแก้วมณีอยู่ในรังกานบนต้นตาล ดังนี้

ก็กาลนั้น แก้วมณีได้มีอยู่บนรังกานบนต้นตาลต้นหนึ่งที่ริมฝั่งสระโบกขรณี ไม่ไกลประตูเบื้องทักษิณแห่งพระนคร เงาของแก้วมณีนั้นปรากฏในสระโบกขรณี ชนทั้งหลายทูลแต่พระราชว่าแก้วมณีมีอยู่ในสระโบกขรณี พระราชาตรัสเรียกเสนกามาตรัสถามว่า เนอะอาจารย์เสนก ได้ยินว่า มณีรัตนะปรากฏในสระโบกขรณี ทำอย่างไร จึงจะถือเอาแก้วมณีนั้นได้ ครั้นเสนกทูลว่า ควรวิดน้ำถือเอา จึงควรมอภารทำนั้นให้เป็นภาระของเสนกนั้น อาจารย์เสนกให้คนเป็นอันมากประชุมกันวิดน้ำโกยตมออกจากสระโบกขรณี แม้ขุดถึงพื้นก็ไม่เห็นแก้วมณี เมื่อน้ำเต็มสระโบกขรณี เงาแก้วมณีก็ปรากฏอีก เสนกแม้ทำดังนี้อีก ก็ไม่เห็นแก้วมณีนั้นเลย ต่อนั้นพระราชาตรัสเรียกมโหสถบัณฑิตมาตรัสว่า แก้วมณีดวงหนึ่งปรากฏในสระโบกขรณี อาจารย์เสนกให้นำน้ำและโคลนออกจากสระโบกขรณี กระทั่งขุดพื้นก็ไม่เห็นแก้วมณีนั้น เมื่อน้ำเต็มสระโบกขรณี เงาแก้วมณีก็ปรากฏอีก เจ้าสามารถจะให้เอาแก้วมณีนั้นมาได้หรือ มโหสถกราบทูลสนองว่า ข้อนั้นหาเป็นการหนักไม่ พระเจ้าข้าเชิญเสด็จเถิด ข้าพระองค์จักแสดงแก้วมณีนั้นถวาย พระเจ้าวิเทหราชได้สดับดังนั้นก็ทรงดีพระหฤทัย ทรงคิดว่าวันนี้เราจักเห็นกำลังปัญญาของมโหสถบัณฑิต ก็เสด็จพร้อมด้วยข้าราชการบริพารไปสู่ฝั่งสระโบกขรณี พระมหาสัตว์ยี่นที่ฝั่งแลดูมณีรัตนะก็รู้ว่า แก้วมณีนี้นี้ไม่มีในสระโบกขรณี มีอยู่บนต้นตาล จึงกราบทูลว่าแก้วมณีไม่มีในสระโบกขรณี พระเจ้าข้า

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๕๖)

มโหสถวิชันาปัญหาแก้วมณีโดยใช้สติปัญญาในการคิดไตร่ตรอง พิสูจน์ และทดลองปฏิบัติจริงอันเป็นปัญญาที่เกิดจากการคิดก่อนลงมือทำ โดยออกสำรวจสถานที่จริงก่อน แล้วทดลองนำภาชนะใส่น้ำมาพิสูจน์เงาของแก้วมณี ทำให้มโหสถแก้ปัญหาโดยใช้แรงงานคนจำนวนน้อย ส่วนเสนกะสั่งให้คนวิดน้ำทันทีโดยใช้แรงงานคนจำนวนมาก จึงเป็นคู่เปรียบของการ

เป็นผู้มีปัญญาของมโหสถกับความด้อยปัญญาของเสนกะ ซึ่งขาดการคิดไตร่ตรองและไม่มีความรอบคอบ

(๒) เทวปัญหามีว่า เทวดาที่สิงสถิตอยู่ในเศวตฉัตรของพระเจ้าวิเทหราชต้องการเชิญมโหสถกลับเมือง จึงถามปัญหาพระเจ้าวิเทหราช ๔ ข้อ ได้แก่ ข้อ ๑ มีคนสองคนคนหนึ่งใช้มือและเท้าทำร้ายผู้อื่น แต่ผู้ถูกทำร้ายก็ยังรักผู้ทำร้าย ใครคือผู้ทำร้าย ข้อ ๒ มีคนสองคนคนหนึ่งชอบด่าแต่ไม่ต้องการให้ผู้ถูกด่ามีอันตราย ใครคือผู้ถูกด่า ข้อ ๓ มีคนสองคนคุยกันด้วยคำพูดไม่มีสาระ คนทั้งสองคือใคร และข้อ ๔ มีคนสองคน คนหนึ่งได้รับข้าว น้ำ ผำ และเสนาสนะอีกคนเป็นผู้ให้ ผู้ได้รับของคือใคร หากตอบไม่ได้เทวดาจะประหารพระเจ้าวิเทหราช ดังนี้

บุคคลประหารร่างกายผู้อื่นด้วยมือทั้งสอง หรือด้วยเท้าทั้งสอง และเอามือประหารปากผู้อื่น บุคคลนั้นกลับเป็นที่รักแห่งผู้ต้องประหาร เพราะฉะนั้นพระองค์ทรงเห็นว่าเป็นที่รักนั้นได้แก่ใคร.

... ข้าแต่สมมติเทพ เมื่อใดเด็กน้อยนอนบนตักมารดา ก็รำเรงยินดีเล่นประหารมารดาด้วยมือและเท้า ถอนผมมารดา เอามือประหารปากมารดา เมื่อนั้นมารดาก็กล่าวคำดังนี้เป็นต้นกับบุตรนั้นด้วยอำนาจความรักว่า แน่อย่าลูกประทุษร้าย อ้ายโจร เองประหารข้าอย่างนี้ได้หรือ กล่าวฉะนี้แล้วก็ไม้อาจจะกลั่นความรักไว้ ก็สวมกอด ให้นอนระหว่างถัน จูบศิระะ บุตรนั้นเป็นที่รักแห่งมารดาในกาลนั้นฉันใด ก็เป็นที่รักแห่งบิดาในกาลนั้นฉันนั้น

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๔๐๔)

บุคคลด่าผู้อื่นตามความใคร่ แต่ไม่ยอมให้ผู้ถูกด่านั้นถึงภัยอันตราย บุคคลผู้ถูกด่านั้นย่อมเป็นที่รักของผู้ด่า เพราะเหตุนี้ พระองค์ทรงเห็นใครว่าเป็นที่รักแห่งผู้ด่า. ลำดับนั้น พระมหาสัตว์อธิบายปัญหาที่ ๒ นั้นว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า มารดาสั่งบุตรอายุ ๗-๘ ขวบ ผู้สามารถจะทำตามสั่งได้ว่า แน่พ่อเจ้าจงไปนา เจ้าจงไปตลาด ดังนี้เป็นต้น ...

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๔๐๕)

บุคคลกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง แล้วท้วงกันด้วยคำเหลวไหล บุคคลนั้นย่อมเป็นที่รักแห่งกัน ด้วยเหตุนี้ พระองค์ทรงเห็นว่าได้แก่ใคร.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลแก้ปัญหานี้แต่พระราชว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า เมื่อใดภรรยาและสามี ๒ คนอยู่ในที่ลับเล่นกันด้วยความเสนหาตามความยินดีของโลก แล้วกล่าวตู่กันและกันด้วยคำไม่จริงอย่างนี้ว่า ความรักในเราย่อมไม่มีแก่ท่าน ได้ยินว่า ใจของท่านไปภายนอกแล้ว แล้วท้วงกันด้วยคำเหลวไหล เมื่อนั้นภรรยาและสามีทั้ง ๒ นั้นก็รักกันเหลือเกิน ...

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๔๐๖-๔๐๗)

บุคคลนำข้าว น้ำ ผำ และเสนาสนะไปชื่อว่าผู้นำไปมีอยู่โดยแท้ บุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นที่รักแห่งผู้เป็นเจ้าของข้าวน้ำเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระองค์ทรงเห็นว่าได้แก่ใคร.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์อธิบายแก่นิเอนความแห่งปัญญาวายพระราชาว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ปัญหานี้เทวดากล่าวหมายเอาสมณะและพราหมณ์ผู้ประพฤติธรรม จริ่งอยู่ สกูลทั้งหลายผู้มีศรัทธา เชื่อโลกนี้และโลกหน้าจึงบริจาคทานและใครจะให้อีก สกูลเหล่านั้นเห็นสมณะและพราหมณ์เห็นปานนั้น ขอข้าวน้ำเป็นต้นไปก็ดี น้ำข้าวน้ำเป็นต้นไปก็ดี ก็เลื่อมใสรักใคร่ในสมณะและพราหมณ์เหล่านั้น เหลือเกิน ...

(อรรถกถาโมสถชาดก : ๔๐๗)

มโหสถวิชันนาปริศนาของเทวดาทำให้เห็นพฤติกรรมของบุคคล ๔ ประเภท คือ ข้อ ๑ ผู้ทำร้ายผู้อื่นด้วยมือและเท้าคือเด็กน้อยที่นอนหนุนตักมารดา ข้อ ๒ ผู้ถูกตำ คือบุตรซึ่งมารดาตุด่า ข้อ ๓ คนทั้งสองคุยกันด้วยคำพูดไม่มีสาระคือสามีภรรยา และข้อ ๔ ผู้รับ สิ่งของคือสมณะและพราหมณ์เป็นที่รักของผู้บริจาค ปริศนาของเทวดาจึงเป็นวิธีการที่ทำให้มโหสถ กลับวัง แสดงให้เห็นว่ามโหสถเท่านั้นที่มีปัญญาตอบปริศนาของเทวดาได้ จึงช่วยชีวิตพระเจ้า วิเทหราชให้รอดพ้นอันตรายจากเทวดา แต่บัณฑิตทั้งสี่เป็นบุคคลธรรมดาจึงตอบไม่ได้ มโหสถจึง มีปัญญาเป็นเลิศกว่าบัณฑิตทั้งสี่

(๓) สิริเมณฑกปัญหามีว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระดำรัสถามปัญหา มโหสถและบัณฑิตทั้งสี่ว่า ผู้ที่มีปัญญาหรือมีทรัพย์ สิ่งไหนประเสริฐกว่ากัน ดังนี้

... พระราชาจึงตรัสคาถาที่หนึ่งในสิริเมณฑกปัญหาว่า

แนวอาจารย์เสนกะ เราถามนิเอนความนี้กะท่าน บรรดาคน ๒ พวก คือ คน สมบูรณ์ด้วยปัญญา แต่เสื่อมจากสิริ และคนมียศแต่ไร้ปัญญา นักปราชญ์ยกย่องใครว่า ประเสริฐ.

... เสนกะจึงได้กราบทูลเฉลยปัญหานั้นได้ทันทีว่า

ข้าแต่พระจอมประชาราชฎร์ คนฉลาดและคนเขลา คนบริบูรณ์ด้วยศีลปะและหา ศีลปะมิได้ แม้มีชาติสูงก็ย่อมเป็นผู้รับใช้ของคนหาชาติมิได้ แต่มียศ ข้าพระองค์เห็นความ ดังนี้จึงขอทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลวทราม คนมีสิริแลเป็นคนประเสริฐ.

... ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลเตือนพระราชาว่า โปรดทรงฟังเถิด พระมหาราชเจ้า แล้วทูลว่า

คนพาลทำกรรมเป็นบาปก็สำคัญว่า อสิริยะของเราในโลกนี้ประเสริฐ คนพาลเห็น โลกนี้เป็นปกติ ไม่เห็นโลกหน้าเป็นปกติ ก็ได้รับเคราะห์ร้ายในโลกทั้ง ๒ ข้าพระองค์เห็น ความเหล่านี้จึงขอกราบทูลว่า คนมีปัญญาประเสริฐแท้ คนเขลามียศจะประเสริฐอะไร.

(อรรถกถาโมสถชาดก : ๓๗๑-๓๗๒)

มโหสถวิชันนาโดยยกตัวอย่างเรื่องกรรมเพื่อสนับสนุนเหตุผล ทำให้เห็น ว่า ทรัพย์ไม่ช่วยให้คนพาลพ้นบาปในโลกนี้และโลกหน้าซึ่งเป็นหลักความจริง ส่วนเสนกะ ยกตัวอย่างเรื่องผู้มียศจะได้รับการยกย่องซึ่งเป็นทัศนคติของคนกลุ่มหนึ่งที่เห็นผลในปัจจุบันเท่านั้น แสดงให้เห็นว่ามโหสถยึดหลักความจริงทำให้แสดงเหตุผลชัดเจนครอบคลุมและลึกซึ้งกว่าเสนกะ

สิริเมณฑกปัญหาจึงสนับสนุนแนวคิดเรื่องปัญญาให้ชัดเจนขึ้น และทำให้ทราบว่าพระเจ้าวิเทหราช
ปจจาเพราะรู้ดีว่ามีเพียงมโหสถเท่านั้นที่วิเศษหาได้ถูกต้องเพื่อต้องการให้รางวัลมโหสถ

(๔) ปัญหาเรื่องแพะกับสุนัขมีว่า พระเจ้าวิเทหราชทอดพระเนตรทาง
ช่องพระแกลเห็นแพะกับสุนัขเป็นมิตรกัน คนเลี้ยงช้างตีแพะจนหลังแอ่นเพราะแพะไปกินหญ้าที่โรง
เลี้ยงช้าง ส่วนพ่อครัวเห็นสุนัขกำลังกินเนื้อในโรงครัวจึงตีด้วยก้อนดินและท่อนไม้ แพะกับสุนัข
ปรึกษากันโดยมีอุบายให้แพะเข้าไปในโรงครัวเพื่อนำเนื้อมาให้สุนัขและให้สุนัขเข้าไปในโรงช้างเพื่อ
นำหญ้ามาให้แพะ พระเจ้าวิเทหราชจึงนำเหตุการณ์นี้ตั้งเป็นปัญหาว่าเหตุใดแพะกับสุนัขซึ่งเคย
เป็นศัตรูกันจึงเป็นมิตรกัน ดังนี้

... เสนกะจึงกราบทูลว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า เมื่อข้าพระองค์ไม่รู้ คนอื่นใครเล่าจะรู้
ครั้นรับสั่ง ให้กล่าว จึงกล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียนมาทีเดียวว่า

เนื้อแพะเป็นที่รักที่เจริญใจแห่งบุตรอมตย์ และพระราชโอรส ชนเหล่านั้น
ไม่บริโภคเนื้อสุนัข ครั้นนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัขมีต่อกัน.

... ฝ่ายปุกกุสะจึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์ไม่ใช่บัณฑิตหรือ แล้วกล่าวคาถาโดยทำนองที่
เรียนมาทีเดียวว่า

ชนทั้งหลายใช้หนังแพะเป็นเครื่องลาดหลังมาเป็นเหตุแห่งความสุข ไม่ใช่หนังสุนัข
เป็นเครื่องลาดหลังม้า ครั้นนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัขมีต่อกัน.

... กามินทะจึงกล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียนมาทีเดียวว่า

แพะมีเขาค้างคางแท้จริง แต่เขาทั้งหลายแห่งสุนัขไม่มีเลย แพะกินหญ้า สุนัขกิน
เนื้อ ครั้นนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัขมีต่อกัน.

... เทวินทะก็กล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียนมาทีเดียวว่า

แพะกินหญ้า กินใบไม้ สุนัขไม่กินหญ้า ไม่กินใบไม้ สุนัขจับกระต่ายหรือแมวกิน
ครั้นนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัขมีต่อกัน.

... มโหสถโพธิสัตว์ทูลสนองว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า ตั้งแต่เวจจินถึงภักคพรหม ยกข้า
พระองค์เสีย คนอื่นใครจะรู้ปัญหานี้ ครั้นตรัสให้กล่าวจึงกราบทูลว่า ขอพระองค์ทรงฟังเมื่อ
จะประกาศความที่กิจนั้นปรากฏแก่ตนจึงกล่าว ๒ คาถานี้ว่า

แพะมีเท้าทั้ง ๘ แห่งเท้า ๔ (มี ๔ เท้า) มีกับ ๘ มีกายไม่ปรากฏ สุนัขมี
หญ้ามาเพื่อแพะนี้ แพะมีเนื้อมาเพื่อสุนัขนั้น พระชนินทรสมมติเทพผู้ประเสริฐกว่าชาว
วิเทหรัฐประทับอยู่ ณ ปราสาทอันประเสริฐได้ทอดพระเนตรเห็นการนำอาหารมาแลกกัน
กินโดยประจักษ์ และได้ทอดพระเนตรเห็นมิตรธรรมแห่งสุนัขและแพะเอง.

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๖๗-๓๖๙)

มโหสถเป็นฝ่ายตอบเช่นเดียวกับบัณฑิตทั้งสี่โดยสืบหาข้อมูลจากพระ
มเหสีซึ่งเป็นบุคคลใกล้ชิดที่สุดของพระเจ้าวิเทหราช จึงรู้ความจริงว่าพระองค์ทอดพระเนตร
มิตรภาพของแพะกับสุนัขจากช่องพระแกลที่ประทับ ส่วนบัณฑิตทั้งสี่คนหาคำตอบไม่ได้จึงขอร้อง

ให้มโหสถช่วยเหลือ แสดงให้เห็นคู่เปรียบเทียบระหว่างมโหสถผู้มีความพยายามโดยอาศัยปัญญาของตนเองเป็นที่พึ่ง และบัณฑิตทั้งสี่ไม่มีความพยายามแต่อาศัยปัญญาของมโหสถ

(๕) ปัญหาความลับควรบอกใครมีว่า บัณฑิตทั้งสี่ทูลยุยงพระเจ้าวิเทโหราชว่า มโหสถไม่ยอมบอกความลับแก่ใคร จึงมีเจตนาเป็นกบฏต่อพระองค์ ดังนี้

ท่านทั้งหลายผู้เป็นบัณฑิตทั้ง ๕ มาพร้อมกันแล้ว บัดนี้ปัญหาแจ่มแจ้งแก่เรา ท่านทั้งหลายจงฟังปัญหานั้น บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือนหรือควรสรรเสริญ อันเป็นข้อความลับแก่ใคร.

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๔๐๙)

มโหสถวิชันนาโดยทูลความลับของบัณฑิตทั้งสี่ เพื่อสอนบัณฑิตทั้งสี่เรื่องโทษของการไม่รักษาความลับและการยุยงให้ผู้อื่นผิดใจกัน แสดงให้เห็นว่ามโหสถรู้ธรรมชาติของมนุษย์ว่าไม่อาจรักษาความลับของใครได้ โดยเฉพาะความลับเรื่องไม่ดี จึงสอนให้บัณฑิตทั้งสี่ได้รับบทเรียนและยอมรับโทษ มโหสถสอนผู้ที่เป็นบัณฑิตให้มีปัญญา ปัญญาของบัณฑิตทั้งสี่คนรวมกันจึงยังไม่เทียบเท่าปัญญาของมโหสถ

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบัณฑิตทั้งสี่คนตอบด้วยเป็นการเปรียบเทียบเพื่อแสดงให้เห็นว่ามโหสถมีปัญญาเหนือกว่าบัณฑิตทั้งสี่คน ในการตอบปัญหาข้อเดียวกัน มโหสถมีวิธีการแก้ปัญหาโดยใช้ปัญญาไตร่ตรองก่อน จึงแสดงผลชัดเจนและช่วยแก้ปัญหาของสัตว์ มนุษย์ และเทวดาได้ บัณฑิตทั้งสี่มีปัญญาด้อยกว่าจึงแก้ปัญหาไม่สำเร็จและต้องฟังปัญญาของมโหสถ

๓.๒.๑.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปจจา

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปจจา เป็นกลวิธีการเล่าเรื่องช่วงที่มโหสถเป็นผู้ใหญ่โดยตั้งปัญหาจากความสงสัย ทำให้รู้ข้อเท็จจริงมี ๓ เรื่อง ได้แก่ ปัญหาข้าวสามชนิด มโหสถให้ร่มและรองเท้าแก่นางอมรา และมโหสถทดสอบพระเจ้าจุลนีให้ละความพยาบาท

(๑) ปัญหาข้าวสามชนิดมีว่า พระนางอุทุมพรจะทำอวาหมงคลให้มโหสถเมื่ออายุ ๑๖ ปี แต่มโหสถขอเลือกภรรยาเองจึงปลอมตัวเป็นช่างซุนผ้าเดินทางไปบ้านอุตตรวมัชฌิคม และพบนางอมราเทวีซึ่งเป็นสตรีที่มีลักษณะดีและยังไม่มีสามี มโหสถคิดว่านางมีคุณสมบัติเหมาะสมจึงติดตามไปที่บ้าน และทดสอบนางโดยสั่งให้เอาข้าวสารครึ่งทะนานทำข้าวต้ม หุงข้าวสวย และทำขนม นางอมราตำข้าวสารแล้วนำข้าวที่ไม่ค่อยมีเมล็ดทำข้าวต้ม ข้าวเมล็ดหักหุงข้าว

สวย และปลายข้าวปนทำขนม มโหสถรับประทานอาหารแล้วแกลังโกรธนางอมราโดยขยำข้าวทั้งสามอย่างทาทั่วตัวนางตั้งแต่ศีรษะ แล้วขับไล่ให้ไปยืนที่ประตูแต่นางอมราไม่โกรธแม้แต่น้อย ดังนี้

มโหสถกำหนดสังเกตนางอมราอยู่ในบ้านนั้นสองสามวัน ลำดับนั้นเมื่อจะทดลองนาง วันหนึ่งจึงกล่าวว่า แนะอมราเทวีผู้เจริญ เธอจงเอาข้าวสารกึ่งทนาน ต้มข้าวต้ม ทำขนม และหุงข้าวสวย เพื่อเรา ด้วยข้าวสารกึ่งทนานนั้น นางอมรารับคำสั่งแล้วตำข้าวสารนั้น แล้วเอาข้าวสารต้นอันเป็นตัวไม่ค่อยมีเมล็ดหักต้มเป็นข้าวต้ม เอากลางข้าวสารอันมีเมล็ดหักโดยมากหุงเป็นข้าวสวย เอาปลายข้าวสารอันปนทำขนม แล้วประกอบกับข้าวให้ควรแก่ข้าวสวยข้าวต้มนั้น ให้ข้าวต้มแก่มโหสถก่อน พอมโหสถได้ดื่มข้าวต้มถึงปาก ข้าวต้มนั้นก็แผ่ซ่านไปสู่เส้นประสาทเจ็ดพันซึ่งเป็นเส้นสำหรับรับรส มโหสถกล่าวเพื่อทดลองนางอมราว่า นางไม่รู้จักหุงต้มทำข้าวสารของเราให้เสียหายเพื่อประโยชน์อะไร แล้วคายถ่มข้าวต้มพร้อมกับน้ำลายลงยังพื้น นางอมรามิได้โกรธกล่าวว่าข้าแต่นาย ถ้าข้าวต้มไม่อร่อย ท่านจงกินขนม แล้วส่งขนมให้มโหสถ มโหสถก็ทำอาการอย่างนั้นแล้วกล่าวอย่างนั้นอีก นางอมราจึงกล่าวว่าถ้าขนมไม่อร่อยท่านจงกินข้าวสวย แล้วให้ข้าวสวยแก่มโหสถ มโหสถก็ทำอาการอย่างนั้นและกล่าวดังนั้นอีก ทำเป็นเหมือนขัดเคืองขยำข้าวทั้งสามอย่างนั้นเป็นอันเดียวกัน แล้วทาสีระทั้งสี่นั่งตั้งแต่ศีรษะแห่งนาง แล้วไล่ให้นางไปยืนอยู่ที่ประตู ฝ่ายนางอมราไม่โกรธเลย ประนมมือกล่าวว่า ดิฉันนาย แล้วได้ทำตามสั่ง มโหสถรู้ว่านางไม่ถือตัว จึงเรียกกลับมาหา พอได้ยินเรียกคำเดียวเท่านั้น นางก็มานั่งลงที่ใกล้มโหสถ

(อรรถกถาอมโหสถชาดก : ๓๘๖-๓๘๗)

มโหสถปฐจานางอมราโดยตั้งปัญหาทดสอบเพื่อสืบหาปัญญาและอุปนิสัยที่แท้จริง ทำให้รู้ว่านางมีคุณสมบัติเป็นภรรยาที่ดี ตรงกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๐๒ : ๗๙) กล่าวถึงหลักธรรม ๕ ประการในนวโกวาท ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติของภรรยาเมื่ออยู่ร่วมกับสามี ได้แก่ การจัดการงานดี การสงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี การไม่ประพฤติล่วงใจสามี การรักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ไว้ และขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง ซึ่งนางอมรามีคุณสมบัติการเป็นภรรยาที่ดีตรงกับข้อที่ ๑ ได้แก่ การจัดการงานดี คือฉลาดในการจำแนกคุณสมบัติของข้าวสารแต่ละชนิดแล้วนำมาประกอบอาหารด้วยวิธีที่เกิดประโยชน์สูงสุด ได้แก่ นำส่วนต้นของเมล็ดข้าวซึ่งไม่ค่อยมีเมล็ดทำข้าวต้ม นำส่วนกลางเมล็ดข้าวซึ่งมีเมล็ดหักหุงข้าวสวยและนำส่วนปลายเมล็ดข้าวทำขนม นอกจากนี้ยังทำให้มโหสถรู้อุปนิสัยของนางที่อดทนต่อความโกรธและรู้จักการให้อภัย แสดงให้เห็นการใช้ปัญญาทดสอบข้อสงสัยโดยการพิสูจน์ ทำให้ข้อสงสัยคลี่คลายและได้รู้ความจริง

(๒) มโหสถให้ร่มและรองเท้าแก่นางอมรามีว่า มโหสถปฐจานางอมรว่า เหตุใดนางอมรอรอดรองเท้าเดินในที่ดอนแต่สวมรองเท้าในที่มีน้ำ และหุ้ปร่มเมื่อมีแดดแต่กางร่มในป่า ดังนี้

ก็พระมหาสัตว์ให้ร่มและรองเท้าแก่นางอมราแล้วพูดอย่างนี้ว่า แะนางผู้เจริญ นางจงเอาร่มกางกันตัว สวมรองเท้าเดินไป นางอมรารับของสองอย่าง หุ่ร่มในคราวร้อน ดวงอาทิตย์ในที่แจ้งเดินไป ถอดรองเท้าในที่ดอนถือไป สวมรองเท้าในเวลาถึงที่มีน้ำเดินไป มโหสถเห็นเหตุนั้นจึงถามว่า แะนางผู้เจริญเป็นอย่างไร นางไม่สวมรองเท้าในที่ดอน สวมในที่ที่มีน้ำเดินไปเพราะเหตุไร นางตอบมโหสถว่า ข้าแต่นาย ดิฉันเห็นสิ่งประทุษร้ายร่างกายมีหนามเป็นต้นในที่ดอน ดิฉันไม่เห็นสิ่งประทุษร้ายร่างกายมีปลา เต่า และหนามเป็นต้นในที่ที่มีน้ำ ครั้นเครื่องประทุษร้ายเข้าไปสู่เท้า ดิฉันก็พึงเสวยทุกข์เวทนาใหญ่เพราะฉะนั้นจึงสวมรองเท้าในที่ที่มีน้ำเดินไป พระโพธิสัตว์ได้ฟังคำของนางก็คิดว่า นางทারণานี้ฉลาดมากหนอ แล้วก็เดินไป ลำดับนั้น นางอมราเมื่อเข้าภายในป่า ก็กัณฑ์ร่มเดินไป มโหสถถามเหตุ นั้นว่า แะนางผู้เจริญ ชนเหล่าอื่นก็ร่มกันแดดในที่แจ้งเดินไป แต่นางหาทำอย่างนั้นไม่เพราะเหตุอะไร นางตอบมโหสถว่า ข้าแต่นาย ดิฉันเชื่อว่าเข้าสู่ภายในป่าก็จริง แต่ทำอย่างนี้เพราะกลัวไม้แห้งท่อนไม้ ตกบนศีรษะ พระโพธิสัตว์ได้ฟังคำที่นางกล่าวด้วยเหตุ ๒ อย่างก็ยินดี

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๓๘๗-๓๘๘)

นางอมราแสดงเหตุผลของการสวมรองเท้าและการร่มในสถานการณ์ตรงกันข้ามกับคนอื่นว่า นางสวมรองเท้าในที่ที่มีน้ำเพื่อป้องกันอันตรายจากสิ่งที่อยู่ในน้ำ เช่น ปลา เต่า และหนาม ซึ่งมองไม่เห็น กางร่มในป่าเพื่อป้องกันอันตรายจากกิ่งไม้แห้ง และท่อนไม้ตกใส่ศีรษะ แสดงให้เห็นว่านางอมรมีมุมมองต่อธรรมชาติซึ่งมีทั้งคุณและโทษ จึงใช้ประโยชน์จากร่มและรองเท้าแตกต่างจากบุคคลทั่วไป นางอมรจึงมีปัญญาคัดเลือกเหมาะสมเป็นคู่ครองมโหสถ

(๓) ตอนมโหสถทดสอบพระเจ้าจุลนีให้ละความพยายามที่ว่า มโหสถเชิญพระเจ้าจุลนีทอดพระเนตรอุโมงค์ แล้วเงื้อมดาบให้พระเจ้าจุลนีตักพระทัยและปจฺจวว่า ใครเป็นเจ้าของราชสมบัติในชมพูทวีป แล้วถวายดาบแด่พระองค์ ดังนี้

พระมหาสัตว์หิบบดาบซึ่งตนเข้าไปฝังทรายไว้เมื่อวานนี้ แล้วโดดขึ้นจากพื้นสู่อากาศสูง ๑๘ ศอก แล้วกลับลงมาจากอากาศ จับพระหัตถ์พระเจ้าจุลนีพรหมทัตไว้เงื้อมดาบให้ตักพระทัยทูลถามว่า ราชสมบัติในสกลชมพูทวีปเป็นของใคร พระราชาทศกัณฐ์ตอบว่า เป็นของเธอ แล้วตรัสว่า เธอจงให้อภัยแก่ข้า มโหสถทูลว่า พระองค์อย่าตักพระทัยทูลเลย พระเจ้าข้า ข้าพระองค์จับดาบด้วยใครจะปลงพระชนม์ก็หาไม่ ข้าพระองค์จับเพื่อจะสำแดงปัญญานุกภาพของข้าพระองค์ ทูลฉะนี้แล้วถวายดาบนั้นต่อพระหัตถ์พระราชา ลำดับนั้นมโหสถทูลพระราชาผู้ทรงถือดาบประทับยืนอยู่ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ถ้าพระองค์ทรงใคร่จะฆ่าข้าพระองค์ ก็จงฆ่าด้วยดาบเล่มนี้ ถ้าพระองค์ทรงใคร่จะพระราชทานอภัย ก็จงพระราชทาน พระราชาตรัสตอบว่า ดูก่อนบัณฑิตข้าให้อภัยแก่เธอจริงๆ เธออย่าคิดอะไรเลย พระราชาจุลนีพรหมทัตกับมโหสถโพธิสัตว์ทั้งสองต่างจับดาบทำสาบานเพื่อไม่ประทุษร้ายต่อกันและกัน

(อรรถกถามโหสถชาดก : ๕๓๕-๕๓๖)

มโหสถปจฺจวาโดยถามพระเจ้าจุลนีว่า “ราชสมบัติทั้งหมดเป็นของใคร” และใช้ภาษากายถามโดยเงื้อมดาบ แทนคำพูดว่ากลัวหรือไม่ พระเจ้าจุลนีตักพระทัยกลัวแต่ไม่ต่อสู้ มโหสถ

จึงรู้ว่าพระองค์ไม่คิดร้าย และใช้ภาษากายถามโดยถวายเป็นทักทาย แทนคำพูดว่าพระองค์จะฆ่ามโหสถหรือไม่ พระเจ้าจุลนีจึงเข้าพระทัยว่า มโหสถไม่เคยคิดร้ายและยอมถวายเป็นทักทายแต่พระองค์จึงพระราชทานอภัยโทษและทรงละความพยาบาทต่อมโหสถ

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปูฉากเป็นการทดสอบปัญญาและจิตใจของผู้อื่น ทุกคนจึงเปิดเผยอุปนิสัยที่แท้จริง ทำให้ทราบอุปนิสัยและความคิดของผู้วิเศษนาทุกคนซึ่งให้เกียรติและสรรเสริญปัญญาของมโหสถ โดยไม่มีผู้ใดคิดร้ายต่อมโหสถ

๓.๒.๑.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปูฉากและวิเศษนา

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปูฉากและวิเศษนา เป็นการใชภาษามือในการตั้งปัญหาถามและตอบ ซึ่งเป็นการสื่อสารโดยใช้อวัจนภาษาหรือภาษามือ ๓ ครั้ง ได้แก่ มโหสถใช้ภาษามือปูฉากนางอมรา มโหสถใช้ภาษามือวิเศษนานางอมราและมโหสถใช้ภาษามือวิเศษนานางเภา

ครั้งที่ ๑ มโหสถใช้ภาษามือปูฉากนางอมรามีว่า มโหสถพอนางอมราซึ่งเป็นสตรีลักษณะดี จึงใช้ภาษามือถามว่านางอมรามีสามีหรือไม่ ดังนี้

ก็ในกาลนั้น มีสกุลเศรษฐีสกุลหนึ่งในบ้านนั้น เป็นสกุลเก่าแก่ ธิดาของสกุลนั้นนางหนึ่งชื่ออมราเทวี นางมีรูปงามบริบูรณ์ด้วยลักษณะดีทุกอย่าง เป็นผู้มียศ วันนั้น นางตั้งข้าวต้มแต่เช้า ข้าวต้มนั้น คิดว่าจักไปอยู่ที่บิดาเฒ่า จึงออกจากเรือนเดินสวนทางกับมโหสถ พระมหาสัตว์เห็นนางเดินมา คิดในใจว่าสตรีนี้สมบูรณ์ด้วยลักษณะดีทุกอย่าง ถ้ายังไม่มีสามี นางนี้ก็ควรเป็นภรรยาของเรา ฝ่ายนางอมราพอเห็นมโหสถ ก็คิดในใจว่า ถ้าเราได้บุรุษนี้เป็นสามีไซ้ เราอาจจะยังทรัพย์สมบัติให้ เกิดมั่งคั่ง ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ดำริว่า เรายังไม่รู้ความที่สตรีนี้มีสามีหรือยังไม่มี จักถามนางด้วยวิธีใช้ไป ถ้านางฉลาด ก็จักรู้เนื้อความแห่งปัญญาของเรา คิดฉะนี้แล้วยืนอยู่แต่ไกล กำมือเข้านางอมราด้วยความว่า บุรุษนี้ถามว่าเรามีสามีหรือยัง จึงยืนอย่างนั้นเองแบมือออก

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๘๓)

มโหสถใช้ภาษามือปูฉากนางอมราเพื่อทดสอบสติปัญญา และปฏิภาณไหวพริบนางอมราเข้าใจและสื่อสารวิเศษนาโต้ตอบมโหสถได้ แสดงให้เห็นว่ามโหสถและนางอมรามีความรู้รอบรู้ในการสื่อสารโดยภาษามือ นางอมรามีสติปัญญาดีเสมอเหมือนมโหสถจึงเหมาะสมที่จะเป็นคู่ครองของมโหสถ

ครั้งที่ ๒ มโหสถใช้ภาษามือวิเศษนานางอมรามีว่า เมื่อมโหสถเห็นว่านางอมราเหมาะสมเป็นคู่ครองของตนจึงถามทางไปบ้านนางอมรา นางจึงบอกไปโดยใช้ภาษามือ ดังนี้

... แนะนางผู้เจริญเรารู้จักไปสู่เรือนของเธอ เธอจึงบอกทางแก่เรา นางอมรกล่าวว่าดีแล้วเมื่อจะบอกทางจึงกล่าวคาถานี้ในเอกนิบาตว่า

ร้านขายข้าวสัตตุดู ถัดไปร้านขายน้ำส้ม ถัดสองร้านต้นทองหลวงดอกบานมีใบสองชั้น มีอยู่โดยทางใด ดิฉันถือภาชนะข้าวต้มด้วยมือขวาใด ดิฉันบอกทางนั้นโดยมือขวานั้น ดิฉันไม่ได้ถือภาชนะข้าวต้มด้วยมือซ้ายใด ดิฉันไม่ได้บอกทางนั้นโดยมือซ้ายนั้น ทางนั้นเป็นทางไปเรือนของดิฉัน ซึ่งตั้งอยู่ในบ้านอุตตรวามัชฌคาม ขอท่านจงทราบทางอันปกปิดนี้.

คาถามีนั่นมีว่า ข้าแต่ นาย ท่านเข้าไปภายในหมู่บ้านแล้วจะเห็นร้านขายข้าวสัตตุดูร้านหนึ่ง ถัดไปร้านขายน้ำส้ม ข้างหน้าร้านค้าสองร้านนั้นมีต้นทองหลวง มีใบสองชั้นมีดอกบาน ฉะนั้นท่านจงไปทางที่มีร้านขายข้าวสัตตุดู ร้านขายน้ำส้ม และต้นทองหลวงดอกบาน ยืนที่โคนต้นทองหลวงนั้นถือเอาทางขวาละทางซ้าย. บทว่า เอส มคโค ยวมชฌมกสฺส ความว่า นี่เป็นทางไปเรือนของพวกเรา ซึ่งตั้งอยู่ในบ้านยวมมัชฌคาม ขอท่านจงทราบทางปกปิดคือทางที่ปกปิด นี่คือที่ข้าพเจ้ากล่าวปกปิดอย่างนี้หรือทางปิดหรือเหตุที่ปกปิด. บทว่า เยนาทามิ แม้ในคาถานี้ นางกล่าวหมายเอามือขวาที่เราใช้ถือภาชนะข้าวต้ม นอกนี้เป็นมือซ้าย นางอมรบอกทางแก่มโหสถอย่างนี้แล้วถือข้าวต้มไปส่งบิดา.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๘๕)

นางอมราทดสอบมโหสถโดยตั้งปัญหาเป็นภาษามือ มโหสถสามารถวิชันนาโดยสังเกตภาษาท่าทางจากมือข้างที่ถือภาชนะข้าวต้ม และวิเคราะห์คำอธิบายของนางอมร่าจึงทราบที่บ้านของนางอยู่ทางขวามือ ให้ไปทางที่มีร้านขายข้าวสัตตุดู และร้านขายน้ำส้ม จะพบต้นทองหลวงบานให้ยืนที่โคนต้น

ครั้งที่ ๓ มโหสถใช้ภาษามือวิชันนางนารีมีว่า นางปริพาชกาเห็นว่ามโหสถมาจากเมืองอื่นจึงถามว่า พระเจ้าจุลนีทรงบำรุงมโหสถหรือไม่ เพราะเหตุใดมโหสถจึงไม่บวช มโหสถวิชันนาโดยใช้ภาษามือ ดังนี้

วันหนึ่งปริพาชกานั้นฉนั้นแล้วออกไป ได้เห็นพระโพธิสัตว์มาสู่ราชูปฏฐาน ณ พระลาน พระโพธิสัตว์ให้ปริพาชกาแล้วยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ปริพาชกาคิดว่า ได้ยินว่า มโหสถนี้เป็นบัณฑิต เราจักรู้ความที่เธอเป็นบัณฑิตหรือไม่ใช่บัณฑิตก่อน เมื่อจะถามปัญหาด้วยเครื่องหมายแห่งมือจึงแลดูมโหสถแล้วแบมือออก ได้ยินว่านางถามปัญหาด้วยใจว่า พระเจ้าจุลนีนำมโหสถมาแต่ประเทศอื่นเดี๋ยวนี้ทรงบำรุงเช่นไรหรือไม่ได้ทรงบำรุง พระโพธิสัตว์รู้ว่า นางเฝ้าปริพาชกาถามปัญหาเราด้วยเครื่องหมายแห่งมือ เมื่อจะแก้ปัญหาก็กำมือ ได้ยินว่ามโหสถแก้ปัญหาวัดใจว่าข้าแต่ผู้เป็นเจ้า พระราชาทรงรับปฏิญาณของข้าพเจ้าแล้วให้เรียกมา เดียวนี้เป็นผู้เหมือนกับก่าพระหัตถ์ไว้ฉันยังไม่พระราชทานอะไรๆ ที่พระองค์ยังไม่เคยพระราชทานแก่ข้าพเจ้า นางเฝ้ารู้ถ้อยคำของมโหสถจึงยกมือขึ้นลูบศีรษะของตน นางแสดงข้อความนี้ด้วยกิริยานั้นว่า แนะบัณฑิต ถ้าท่านลำบาก เหตุไรท่านจึงไม่บวชเหมือนอนาถมาแล้ว พระมหาสัตว์รู้ความนั้นจึงลูบท้องของตน แสดงข้อความนี้ด้วยกิริยานั้นว่าข้าแต่ผู้เป็นเจ้า บุตรและภรรยาข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดูมาก เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้ายังไม่บวช นางเฝ้าถามปัญหาด้วยเครื่องหมายแห่งมือแล้วไปสู่อาวาสของตน ฝ่ายมโหสถให้วันางแล้วไปสู่ราชูปฏฐาน.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๕๔๗)

มโหสถวิเศษนาโดยใช้ภาษามือตอบนางเกรีปริพาชกาเรื่องความอนุเคราะห์ของพระเจ้าจุลนี ซึ่งไม่เคยพระราชทานสิ่งใดแก่มโหสถ และมโหสถต้องดูแลภรรยาและบุตรจึงไม่พร้อมออกบวช แสดงให้เห็นว่ามโหสถเข้าใจคำถามจากภาษามือของนางเกรี ทำให้นางเกรีปริพาชกาหมดความสงสัย รู้ข้อเท็จจริง ยอมรับสติปัญญา และยกย่องให้มโหสถเป็นนักปราชญ์ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นความสามารถของมโหสถ และนางเกรีปริพาชกาในการสื่อสารโดยใช้ภาษามือ

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปูจนาและวิเศษนา ทำให้เห็นวิธีการแสดงปัญญาก็วิธีหนึ่งนอกเหนือไปจากการแสดงปัญญาโดยใช้วัจนภาษา ทั้งยังเป็นวิธีทดสอบระดับสติปัญญาของตัวละครทั้ง ๓ ตัว ได้แก่ มโหสถ นางอมรา และนางเกรีปริพาชกา

๓.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ไม่ว่าจะเป็นการละความ เปลี่ยนรายละเอียด ขยายความ ผนวกเรื่อง สลับเหตุการณ์ หรือการอนุรักษ์ตนเอง

๓.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนเป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานเรื่องหลัก และมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องหลัก ตัวละครหลักในนิทานเรื่องหลักเป็นผู้ยกนิทานหรือยกเหตุการณ์ในอดีตเพื่อยกตัวอย่างเป็นคติสอนใจ อ้างเหตุผล เป็นข้อเปรียบเทียบลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสอง ชักจูงใจให้คล้อยตาม หรือเพิ่มน้ำหนักให้ความคิด พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม **อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๕ : ๔๑๔)** อธิบายความหมายของคำว่า “เรื่องซ้อนเรื่อง” ไว้ว่าเป็นเรื่องที่ปรากฏอยู่ในเรื่องยาว มักเป็นเรื่องที่ตัวละครตัวหนึ่งในนิทานเรื่องยาวเล่าให้ตัวละครอื่นฟัง อาจเล่าเพิ่มเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องหรือเล่านอกเรื่องก็ได้ การเล่าซ้อนเรื่องพบในนิทานนิยายปกรณัมหลายเรื่อง เช่น **ปัญญาตนตระ เวตาลปัญญาวิสติ และหิโตปเทศ**

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนมีทั้งการยกนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อนและการยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นนิทานซ้อน การยกนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อนเป็นวิธีที่ตัวละครยกนิทานเรื่องหนึ่งเพื่อสนับสนุนคำพูดหรือความคิดของตนเองให้ตัวละครอีกฝ่ายเชื่อ ส่วนการยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นนิทานซ้อนมีเพื่อสนับสนุนเหตุผลของตนให้มีน้ำหนักยิ่งขึ้น เนื่องจากเหตุการณ์ในอดีตเป็นเรื่องที่เคยเกิดขึ้นจริงในอดีต จึงยกเพื่อเป็นอุทาหรณ์สอนใจและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ซึ่งใน **Aristotle's Poetics & Rhetoric.** (กุสุมา รัชมณี. ๒๕๒๕ : ๑๗ ; อ้างอิงจาก Aristotle's Poetics & Rhetoric. 1953. pp.136) กล่าวถึงการอ้างเหตุการณ์ในอดีตว่าเป็นการใช้ตัวอย่างเพื่ออ้างเหตุผลไว้ว่า

ในการอ้างเหตุผลของนักการเมืองโบราณ การยกอุทาหรณ์มาสนับสนุนคำพูดเป็นการเพิ่มน้ำหนักให้แก่ความคิดเห็นอย่างดีวิธีหนึ่ง อริสโตเติลกล่าวถึงการอ้างเหตุผลด้วยการยกตัวอย่างว่ามี ๒ แบบ คือ การอ้างเหตุการณ์ในอดีต และการยกเรื่องสมมุติมาอ้างซึ่งแบ่งเป็น ๒ ลักษณะย่อย คือ บทเปรียบเทียบและนิทานอุทาหรณ์ บทเปรียบเทียบหรืออุปมานั้นเป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่ผู้พูดกำลังกล่าวถึงกับเหตุการณ์อีกอย่างหนึ่ง เพื่อให้เห็นลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสอง ส่วนนิทานอุทาหรณ์ คือนิทานที่ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบคำพูด

ในอรรถกถาโมหสถาดกมีกลวิธีการเล่าเรื่องเป็นนิทานซ้อนโดยมีจุดประสงค์ในการเล่าเพื่อเป็นอุทาหรณ์และให้ความเพลิดเพลินมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ การยกนิทานอุทาหรณ์ และการยกเหตุการณ์ในอดีต

๓.๓.๑.๑ การยกนิทานอุทาหรณ์

การยกนิทานอุทาหรณ์เป็นการเล่าเรื่องโดยมีตัวละครสองฝ่ายสนทนากัน ฝ่ายหนึ่งเล่านิทานเรื่องใหม่ซึ่งเป็นนิทานอุทาหรณ์ให้ฝ่ายตรงข้ามฟังเพื่อสนับสนุนเรื่องเล่าของตนให้น่าเชื่อถือ เป็นคติสอนใจ ชักจูงใจ หรือโน้มน้าวใจฝ่ายตรงข้ามมี ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเศรษฐีโครินทิส และเรื่องความต่างชาติดำเนินดย่อมไม่เป็นอุปสรรคการร่วมสังวาส

(๑) นิทานอุทาหรณ์เรื่องเศรษฐีโครินทิสมีว่า พระเจ้าวิเทโหราชมีพระราชดำรัสถามปัญหาบัณฑิตว่า นักปราชญ์ยกย่องใครประเสริฐระหว่างคนมีปัญญาแต่ไม่มีทรัพย์กับคนมียศแต่ไร้ปัญญา บัณฑิตทั้งสองมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน มโหสถทูลตอบว่าคนมีปัญญาแต่ไม่มีทรัพย์ประเสริฐ ส่วนเสนกะทูลตอบว่าคนมียศแต่ไร้ปัญญาประเสริฐแล้วยกนิทานเรื่องเศรษฐีโครินทิสผู้ร่ำรวยด้วยทรัพย์สมบัติ ไม่มีบุตรธิดา และไม่มีวิชาความรู้ เมื่อพุดมีน้ำลายไหลเปื้อนคางทั้งสองข้าง โดยมีสตรีรูปงามสองคนถือดอกบัวบานคอยรองรับน้ำลายแล้วโยนทิ้งที่หน้าต่าง พวกนักเลงเหล้าเก็บดอกบัวไปล้างน้ำแล้วประดับร่างกายของตนเอง ดังนี้

ศิลปะนี้ หรือเผ่าพันธุ์ หรือร่างกาย ย่อมหาได้จัดแจงโกศสมบัติให้ไม่ มหาชนย่อมคบหาโครินทิสเศรษฐีผู้มีเขฬะไหลจากคางทั้งสองข้างผู้ถึงความสุข ผู้มีสิริต่ำช้า ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลวทราม คนมีสิริเป็นคนประเสริฐแท้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เอพมุคฺ ได้แก่ มีน้ำลายไหลเลอะหน้า. บทว่า โครินทิส ความว่า ได้ยินว่าโครินทิสนั้นเป็นเศรษฐีมีสมบัติ ๘๐ โกฏิ ในพระนครนั้นแล มีรูปร่างแปลก ไม่มีบุตร ไม่มีธิดา ไม่รู้ศิลปะอะไรๆ เมื่อเขาพุด น้ำลายไหล ๒ ข้างลูกคาง มีสตรีสองคนตั้งเทพอัปสร ประดับด้วยเครื่องประดับทั้งปวงถือดอกอุบลเขียวที่บ้านดีแล้ว ยืนอยู่สองข้างคอยรองรับน้ำลายด้วยดอกอุบลเขียวแล้วทิ้งดอกอุบลทางหน้าต่าง ฝ่ายพวกนักเลงสุรา เมื่อจะเข้าร้านเครื่องดื่มมีความต้องการดอกอุบลเขียว ก็พากันไปประตุเรือนของเศรษฐีนั้น แล้วกล่าวว่า ข้าแต่นายโครินทิสเศรษฐี ท่านเศรษฐีได้

ยินเสียงนกเลงเหล่านั้น ยืนที่หน้าต่างกล่าวว่าอะไรพ่อ ขณะนั้นน้ำลายก็ไหลจากปากของท่าน หญิงสองคนนั้นก็เอาดอกกุบลเขียวรองรับน้ำลายแล้วโยนทิ้งไปในระหว่างถนน พวกนกเลงก็เก็บดอกกุบลเหล่านั้นเอาไปล้างน้ำ แล้วประดับตัวเข้าร้านเครื่องตีม เศรษฐินั้นเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสิริอย่างนี้ เสนกะเมื่อได้แสดงเศรษฐินั้นเป็นตัวอย่าง จึงกล่าวอย่างนี้

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๗/๓)

เสนกะยกนิทานอุทาหรณ์เรื่องเศรษฐีโครินทะเป็นตัวอย่างของผู้ร้ายด้วยทรัพย์ซึ่งมีกิริยาน่ารังเกียจแต่มีสตรีมาดูแลปรนนิบัติอย่างดี เพื่อแสดงว่าผู้มีทรัพย์ย่อมดีกว่าผู้มีปัญญา จะเห็นได้ว่าเสนกะยึดติดกับความร่ำรวยและความสวยงามของสตรี เป็นการแสดงปัญญาอันเกิดจากความไม่รู้จักจริง ทำให้นิทานอุทาหรณ์ที่ยกมาอ้างขาดน้ำหนักไม่น่าเชื่อถือ จึงไม่สามารถกล่าวแก้เหตุผลของมโหสถ แสดงให้เห็นว่าเสนกะด้อยปัญญากว่ามโหสถ การยกนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อนจึงเป็นการเล่าขยายเรื่องให้เป็นรูปธรรมชัดเจนทำให้เรื่องน่าเชื่อถือ นอกจากนี้ยังทำให้ผู้อ่านเห็นพฤติกรรมของตัวละครซึ่งเป็นผู้เล่านิทานอุทาหรณ์นั้นคือเสนกะ

(๒) นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติกำเนิดย่อมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส เกวัญพราหมณ์เดินทางมาเจริญพระราชไมตรี แล้วทูลว่าพระเจ้าจุลนีจะพระราชทานพระราชธิดาแต่พระเจ้าวิเทหราช มโหสถทูลทัดทานทำให้พระเจ้าวิเทหราชกริ้วและปริภาษ มโหสถจึงส่งนกสุโปดกไปสืบข่าวในห้องบรรทมของพระเจ้าจุลนี นกสุโปดกวางอุบายเล่านิทานอุทาหรณ์ให้นักสาลิกายอมร่วมสังวาสกับตน ๒ เรื่อง ได้แก่ พระนางชมพาวดีพระราชมารดาของพระเจ้าสิวีซึ่งเป็นหญิงฉันทาลเป็นพระมเหสีของพระเจ้าวาสุเทพกัณโศตร และกนิรีชौरัตนวดีร่วมสังวาสกับดาบสชิวัจจะ เพื่อแสดงให้นักสาลิกาเข้าใจว่าชาติกำเนิดไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส นักสาลิกาหลงเชื่อจึงยอมบอกความลับ นิทานอุทาหรณ์ ๒ เรื่องมีดังนี้

ได้ยินว่าวันหนึ่งพระเจ้าวาสุเทพเสด็จออกจากกรุงทวารวดี ประพาสพระราชอุทยานทอดพระเนตรเห็นกุมาริการูปงามคนหนึ่งเป็นฉันทาล จากบ้านคนฉันทาลเข้าสู่พระนครด้วยฐานะบางอย่าง ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง พระองค์มีจิตปฏิพัทธ์มีรับสั่งให้ถามว่าชาติอะไร แม้ได้สดับว่าชาติฉันทาลก็ยังรับสั่งให้ถามว่ามีสามีหรือไม่ ทรงสดับว่ายังไม่มีจึงพานางกุมาริกานั้นกลับจากที่นั้นที่เดียวนำไปพระราชนิเวศน์ทรงตั้งเป็นอัครมเหสี พระนางนั้นประสูติพระราชโอรสพระนามว่า สิวี เมื่อพระราชบิดาสวรรคตแล้วพระเจ้าสิวีจึงครองราชย์สมบัติในกรุงทวารวดี สุวโปดกกล่าวคำนี้หมายเอาเจ้าสิวีนั่น

สุวบัณฑิตนำอุทาหรณ์นี้มาอย่างนี้แล้วกล่าวว่า กษัตริย์แม้เห็นปานนี้ยังสำเร็จสังวาสกับหญิงฉันทาล ใครจะว่าอะไรในเราทั้งสองซึ่งเป็นสัตว์ดิรัจฉานเล่า ความชอบใจในการร่วมประเวณีกันและกันต่างหากเป็นข้อสำคัญ ...

บรรดาบทเหล่านั้นบทว่า วจัน ความว่ากะดาบสผู้มีชื่อนั้นก็กนิรีนั้นได้ร่วมรักกะดาบสนั้นอย่างไร ในอดีตกาลมีพราหมณ์คนหนึ่งเห็นโทษในกามทั้งหลายจึงละยศใหญ่ออกบวชเป็นฤๅษีสร้างบรรณศาลาอยู่ ณ หิมวันตประเทศ กนิรีเป็นจำนวนมากอยู่ ณ ถ้ำแห่งหนึ่งใกล้บรรณศาลาของ

ฤษีนั้น แผลงมุ่มตัวหนึ่งอยู่ ณ ประตูถ้ำนั้นมันได้กัดศีรษะของกนิกรเหล่านั้นดื่มกินโลหิต ธรรมดา กนิกรทั้งหลายหากำลังมิได้เป็นชาติเขลา แม้แผลงมุ่มตัวนั้นก็ใหญ่โตมาก กนิกรทั้งหลายไม่อาจจะทำอะไรมันได้จึงเข้าไปหาดาบสนั้นทำปฏิสนธการ แล้วดาบสถามถึงเหตุที่มาจึงพากันบอกว่ามีแผลงมุ่มตัวหนึ่งประหารชีวิตของพวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าไม่เห็นผู้อื่นจะเป็นที่พึงได้ ขอท่านจงฆ่ามันเสียทำความสวัสดิแก่พวกข้าพเจ้า ดาบสได้ฟังคำดังนั้นก็รู้กรณว่าพวกเองไปเสีย บรรพชิตทั้งหลายเช่นเราไม่ทำปาณาติบาต บรรดากนิกรเหล่านั้นมีกนิกรชื่อรัตนวดียังไม่มีผัว กนิกรเหล่านั้นจึงตกแต่งกนิกรรัตนวดีนั้นแล้วพาไปหาดาบสกล่าวว่า กนิกรนี้จึงเป็นผู้บำเรอให้ท่าน ท่านจงฆ่าปัจจามิตรของพวกเราเสีย ...

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๔๗๓-๔๗๕)

นกลุโปตกต้องการให้นกสาลิกาบอกความลับจึงยกนิทานอุทาหรณ์เรื่องคู่รัก ๒ คู่ คือพระเจ้าवासเทพกัณห์โคตรกับหญิงจันทาล และฤษีกับนางกนิกร เพื่อสนับสนุนคำพูดให้น่าเชื่อถือและโน้มน้าวใจให้นกสาลิกาเชื่อว่าตัวละครในนิทานคือหญิงจันทาล นางกนิกร และนกสาลิกาล้วนมีชาติกำเนิดต่างกับคู่ครอง นกสาลิกาจึงเชื่อแล้วยอมร่วมสังวาสกับนกลุโปตกและบอกความลับของพระเจ้าจุลนี

๓.๓.๑.๒ การยกเหตุการณ์ในอดีต

การยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นการเล่าเรื่องโดยมีตัวละครสองฝ่ายสนทนากัน ฝ่ายหนึ่งเล่าเหตุการณ์ในอดีตให้ฝ่ายตรงข้ามฟัง เพื่อให้เห็นผลของการกระทำในอดีตซึ่งส่งผลมาปัจจุบัน มี ๒ เรื่อง ได้แก่ พระเจ้าวิเทโหราชมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวี และพระเจ้าจุลนีพรหมทัตมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหาย

(๑) พระเจ้าวิเทโหราชมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวีมีว่า พระเจ้าจุลนียกกองทัพมาล้อมเมืองมิลิลา พระเจ้าวิเทโหราชมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตเพื่อให้หมโหสถเข้าใจว่านางสลากเทวีเป็นสตรีที่เป็นผู้นำ ทรงมีปัญญาสั่งสอนกองทหารเมืองปัญจาละ และทรงวินิจฉัยปัญหาแทนพระเจ้าจุลนีซึ่งวินิจฉัยผิดพลาด นางจึงเรียกบุรุษทั้งสองมาวินิจฉัยความใหม่ ดังนี้

... พระนางสลากเทวีจึงรับสั่งว่าดีละพ่อ แม่จะวินิจฉัยจึงรับสั่งให้เรียกบุรุษผู้จะให้ของชอบใจมาแล้วตรัสว่าเจ้าจงมา จงวางของ ๓ อย่างที่เจ้าถืออยู่ไว้ที่ภาคพื้นแล้วตรัสถามว่า เมื่อเจ้าลอยอยู่ในน้ำ เจ้าพูดว่ากระไรกะบุรุษผู้พาเจ้าข้ามฟากคนนี้ ครั้นบุรุษผู้จะให้ของที่ชอบใจทูลดังที่ได้กล่าวมาแล้วจึงรับสั่งว่า ถ้าอย่างนั้นเจ้าจงถือเอาของที่เจ้าชอบใจของเจ้า ณ บัดนี้ บุรุษผู้จะให้ของที่ชอบใจจึงถือเอาถุงหยาบหนึ่งพิน ลำดับนั้นพระนางจึงให้เรียกบุรุษผู้จะให้ของที่ชอบใจมาในกาลเมื่อเดินไปได้หน่อยหนึ่งตรัสถามว่า เจ้าชอบหยาบหนึ่งหรือครั้นได้ทรงฟังทูลตอบว่า ชอบหยาบหนึ่งพินพระเจ้าข้า จึงตรัสว่าเจ้าพูดกะบุรุษผู้พาข้ามฟากนี้ว่า เราจักให้ของชอบใจจากของ ๓ อย่างนี้แก่เขาหรือไม่ได้พูด ครั้นได้ทรงฟังตอบว่าได้พูดจึงรับสั่งว่าถ้าอย่างนั้นเจ้าจงให้หยาบหนึ่งพินแก่

บุรุษผู้พาเจ้าข้ามฟากนั้นนั่นแล บุรุษผู้ว่าจะให้ของที่ชอบใจได้ฟังพระวินิจฉัยฉะนั้น ก็ร้องให้คร่ำครวญ ได้ให้หาปณะหนึ่งพันแก่บุรุษผู้พาตนข้ามฟากนั้น ขณะนั้นพระเจ้าจุลนีพรหมทัตและอมตย์ทั้งหลาย ยินดีในพระวินิจฉัยนั้นต่างแซ่ซ้องสาธุการ จำเดิมแต่นั้นความที่พระนางเจ้าสลาทเทวีพระราชชนนีของ พระเจ้าจุลนีเป็นผู้เป็นไปด้วยพระปัญญาก็บังเกิดปรากฏในที่ทั้งปวง พระเจ้าวิเทหราชทรงหมายเอา พระนางเจ้าองค์นี้ จึงตรัสว่ามาตาเอกาทสี เป็นต้น.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๔๓๙-๔๔๐)

พระเจ้าวิเทหราชทรงมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตของพระราชมารดา ของพระเจ้าจุลนีซึ่งมีปัญญายิ่งกว่าบัณฑิตในกองทัพทั้ง ๑๐ คน เพื่อเตือนสติโมหสถให้ไม่ประมาท ในปัญญาและความสามารถของสตรี

(๒) พระเจ้าจุลนีพรหมทัตมีพระบรมราชาธิบายเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติ และพระสหายมีว่า พระญาติพระสหายของพระเจ้าจุลนีพรหมทัตเคยทำความชั่วมาก่อน ได้แก่ พระราชชนนี พระมเหสี พระอนุชา พระสหาย เกวัญพราหมณ์ และพระองค์ ดังนี้

... นางเกรีปริพาชิกาเมื่อจะทูลถามทรรักขสปัญหา จึงกล่าวคาถาที่หนึ่งว่า

ถ้าว่าผีเสื้อน้ำผู้แสวงหาเครื่องเส้นมนุษย์จับเรือของพระนางสลาทเทวีพระราชชนนี พระนางนั้นหาเทวีพระมเหสี พระติณมณตริกุมารพระอนุชา ธนุเสขกุมารพระสหาย เกวัญ พราหมณ์ราชบุโรหิตาจารย์ มโหสถบัณฑิต และพระองค์รวม ๗ ซึ่งเล่นอยู่ในทะเล พระองค์จะประทานใครอย่างไรให้เป็นลำดับแก่ผีเสื้อน้ำ.

... พระเจ้าจุลนีทรงสดับดังนั้น เมื่อจะทรงสำแดงตามพระราชอัธยาศัย จึงตรัสคาถานี้ว่า

ข้าพเจ้าจักให้พระมารดาก่อน ให้มเหสี กนิษฐภคินี แต่นั้นให้สหาย ให้พราหมณ์ บุโรหิตเป็นที่ ๕ ให้ตนเองเป็นที่ ๖ ไม่ให้มโหสถแต่ที่เดียว.

... พระองค์ทรงป้องกันมโหสถบัณฑิต สละชีวิตของพระองค์เห็นปานนี้ เพราะเหตุไร

ข้าแต่แม่เจ้า มโหสถบัณฑิตแม้จะมาจากบ้านเมืองอื่น ก็มาด้วยมุ่งประโยชน์แก่ ข้าพเจ้า ข้าพเจ้ายังไม่ทราบถึงความชั่วแม้สักน้อยของมโหสถผู้เป็นปราชญ์เลย ถึงแม้ว่า ข้าพเจ้าจะต้องตายไปก่อนในกาลไหนๆ ก็ตามเถิด มโหสถก็พึงยังลูกและหลานของ ข้าพเจ้าให้มีความสุข มโหสถย่อมเห็นแจ่มแจ้งซึ่งความเจริญทุกอย่างทั้งอนาคตและปัจจุบัน ข้าพเจ้าไม่ยอมให้มโหสถบัณฑิตผู้ไม่มีความผิดเลยแก่ผีเสื้อน้ำ.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๕๕๐-๕๖๖)

พระเจ้าจุลนียกเหตุการณ์ในอดีตตอบนางเกรีปริพาชิกา แสดงเหตุผลให้ผีเสื้อน้ำ กินพระญาติและพระสหายทุกพระองค์ โดยเรียงลำดับจากผู้ที่ทำความชั่วมากไปจนถึงผู้ที่ทำความ ชั่วน้อยที่สุด แสดงให้เห็นว่าภูมิหลังของตัวละครในอดีตย่อมส่งผลมาปัจจุบัน พระเจ้าจุลนีจึง ตัดสินความผิดตามภูมิหลัง ซึ่งเป็นการแสดงเหตุผล ที่หนักแน่นและชัดเจน ทำให้พระญาติและ พระสหายได้รับโทษหนักเบาตามความชั่วที่เคยทำไว้ในอดีต แต่มโหสถไม่มีความชั่วแม้แต่น้อย

๓.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกเป็นการเล่าเหตุการณ์สั้นๆ แทรกระหว่างการดำเนินเรื่อง หรือเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องใหญ่ โดยเรื่องแทรกจะมีตัวละครกลุ่มหนึ่งเน้นบทบาทของมโหสถให้แสดงปัญญาเพื่อช่วยเหลือหรือตัดสินปัญหา ทำให้แนวคิดของเรื่องชัดเจนขึ้น กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกคล้ายลักษณะการเล่าเรื่องในวรรณคดีและวรรณกรรมสันสกฤตหลายเรื่อง ดังที่ กุสุมา รักษมณี (๒๕๒๕ : ๙๕-๙๘) กล่าวถึงวรรณคดีและวรรณกรรมสันสกฤตซึ่งมีการเล่าเรื่องแทรกว่า **ปัญจตันตระ** เป็นเรื่องแทรกอยู่ใน **กถาสรितสาคร** และ **พหุหัต-กถามัณฺฑริ** นอกจากนี้ **นาคประทีป** (๒๕๑๕) กล่าวถึงการใช้นิทานเป็นเรื่องแทรกไว้ใน **ประวัติราชทินนาม** มี ๙ เรื่อง ได้แก่ **หริศจันทร** **สคร** **ภคิรถ** **อุเทน** **นล** **สัตยพรด** **ทุษยันต์** **วิกรมชาติ** และ **มโหสถ** ล้วนมีนิทานเล่าแทรกโดยมีลักษณะการเขียนเป็นการบรรยายความ มีการพรรณนาเล่าเรื่อง นอกจากนี้เรื่อง **มหากาพย์มหาภารตะ** ยังมีเรื่องแทรกเป็นโครงเรื่องย่อยซึ่งกวีในสมัยต่อมาได้นำเรื่องแทรกนั้นมาแต่งเป็นวรรณคดี ดังที่ **สิทธา** **พินิจภูวดล** และ **รื่นฤทัย** **สัจพันธุ์** (๒๕๔๔ : ๑๗๖) กล่าวถึงความสำคัญของเรื่องแทรกในมหากาพย์ซึ่งเป็นโครงเรื่องย่อยไว้ว่า

ในมหากาพย์ยังมีเรื่องแทรกเป็นทำนองโครงเรื่องย่อยที่เรียกว่าอุปายาน เช่น เรื่อง **สวาทิ** ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถอดมาเป็นบทละครเรื่อง **สวาทิ**, **นล** ซึ่งถอดมาเป็น **พระนลคำหลวง** และ **น.ม.ส.** ทรงถอดเป็น **พระนลคำฉันท์**, **ศกุนตลา** ทรงถอดออกมาเป็น **บทละคร** เรื่อง **ศกุนตลา** และเรื่อง **ภควทิตา** ซึ่ง **ร.ท. แสง มนวิฑูร** แปลเป็นภาษาไทยให้ชื่อว่า **ศรีมทุกวทิตา** ซึ่งถือว่าเป็นตอนสำคัญที่สุดในมหากาพย์เป็นคำสั่งสอนของพระกฤษณะซึ่งเป็นอวตารปางที่ ๘ ของ **พระวิษณุ** ...

ใน **อรรถกถามโหสถชาดก** มีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก ๖ เรื่องเล่าต่อกันซึ่งเล่าถึงภูมิหลังของตัวละครอื่นก่อน แล้วจึงเล่าวิธีการที่มโหสถแก้ปัญหามาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ได้แก่ **ปัญหาโค** **ปัญหาเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ** **ปัญหาด้ายกลุ่ม** **ปัญหามุตร** **ปัญหาคณเฑียร** **ชื่อโคพภาพ** และ **ปัญหารถ**

(๑) **ปัญหาโค** มีว่า มีโจรขโมยโคจากเจ้าของ เจ้าของโคให้โจรนำโคมาคืน แต่โจรไม่ยอมคืน ทั้งสองจึงวิวาทกัน มโหสถตัดสินความโดยถามชายทั้งสองคนว่าให้โคกินอะไร โจรตอบว่าให้โคกินข้าว ยาคู งา แป้ง และขนมกุมมาส เจ้าของตอบว่าให้โคกินหญ้า มโหสถจึงให้โคกินน้ำใบประยงค์ทำให้โคอาเจียนออกมาเป็นหญ้า โจรจึงยอมรับผิด ดังนี้

หัวข้อว่า **โค** มีความว่า บุรุษชาวปาจิณยวัมชฌคามคนหนึ่งคิดว่าเมื่อฝนตก เราจักไถนาจึงซื้อโคแต่บ้านอื่นนำมาให้อยู่ในบ้าน รุ่งขึ้นนำไปสู่ที่มีหญ้าเพื่อให้หากิน นั่งอยู่บนหลังโค เห็นดินเหนียวก็ลงนั่งโคนต้นไม้เลยหลับไป ขณะนั้นโจรคนหนึ่งมาพาโคหนีไป บุรุษเจ้าของโคนั้นตื่นขึ้นมาไม่เห็นโค

ค้นหาโคข้างโน้นข้างนี้ เห็นโจรจึงวิ่งไล่ไปโดยเร็วกล่าวว่าแกลจะนำโคของข้าไปไหน โจรกล่าวตอบว่า แกลพูดอะไร ข้าจะนำโคของข้าไปสู่ที่ต้องการ มหาชนต่างมาฟังชนทั้งสองวิวาทกันจนแน่น มโหสถบัณฑิตได้ฟังเสียงคนทั้งหลายไปทางประตูศาลา จึงให้เรียกคนทั้งสองมา เห็นกริยาของคนทั้งสองก็รู้ว่า คนนี้เป็นโจร คนนี้เป็นเจ้าของโค แต่ถึงรู้ก็ถามว่าท่านทั้งสองวิวาทกันเพราะเหตุไร เจ้าของโคกล่าวว่า ข้าแต่นาย ข้าพเจ้าซื้อโคนี้แต่คนชื่อนี้แต่บ้านโน้น นำมาให้อยู่ในบ้าน นำไปสู่ที่มีหญ้าแต่เช้า ขายนีพาโคหนีไป เพราะเห็นข้าพเจ้าประมาณในเวลานั้น ข้าพเจ้ามองหาข้างโน้นข้างนี้เห็นชายคนนี้จะติดตามไปจับตัว ชาวบ้านโน้นรู้การที่ข้าพเจ้าซื้อโคนี้มา ฝ่ายโจรกล่าวว่าโคนี้เกิดในบ้านของข้าพเจ้า ขายนีพูดปด ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตจึงถามชายทั้งสองว่าเราจักวินิจฉัยความของท่านทั้งสองโดย ยุติธรรม ท่านทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยหรือ เมื่อคนทั้งสองรับว่าจักตั้งอยู่ คิดว่าควรจะทำตามใจ ของมหาชน จึงถามว่าโคเหล่านี้ท่านให้กินอะไร ให้ดื่มอะไร โจรตอบว่าข้าแต่ท่านบัณฑิต ข้าพเจ้าให้ โคดื่มยาสูบ ให้กินงา แป้ง และขนมกุมมาส ต่อนั้นจึงถามเจ้าของโค เจ้าของโคตอบว่าอาหารมีข้าว ยาสูบ เป็นต้น คนจนอย่างข้าจะได้ที่ไหนมา ข้าพเจ้าให้กินหญ้าเท่านั้น มโหสถบัณฑิตได้ฟังคำของคน ทั้งสองนั้นแล้ว จึงให้คนของตนนำถาดมา ให้นำใบประยงค์มาตำในครก ขยี้ด้วยน้ำให้โคล่โคล่ โคล่ อาเจียนออกมาเป็นหญ้า มโหสถบัณฑิตแสดงแก่มหาชนให้เห็นแล้วถามโจรว่า เจ้าเป็นโจรหรือมิใช่ โจรรับสารภาพว่าเป็นโจร มโหสถบัณฑิตให้อาวาห์ว่าถ้าอย่างนั้นจำเดิมแต่เข้าไปเจ้าอย่าทำอย่างนี้ ฝ่าย บริษัทของพระโพธิสัตว์ก็ทุบตีโจรนั้นด้วยมือและเท้าทำให้บอบช้ำ ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตได้กล่าว สอนโจรนั้นว่าเจ้าจงเห็นทุกข์ของเจ้าในภพนี้เพียงนี้ แต่ในภพหน้าเจ้าจักเสวยทุกข์ใหญ่ในนรก เป็นต้น จำเดิมแต่เข้าไปเจ้าจงละกรรมนี้เสียแล้วให้เบญจศีลแก่โจรนั้น

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๓๕-๓๓๗)

เรื่องแทรกเรื่องโคแสดงให้เห็นว่า มโหสถใช้สติปัญญาสืบหาความจริง เพื่อหา เจ้าของโดยตัดสินจากคำตอบเปรียบเทียบกับอาหารที่โคอาเจียน จึงจับคำพูดเท็จของโจรได้ แล้วลงโทษให้ได้รับความทุกข์จากการทำความชั่ว เพื่อสอนให้โจรกลับตนเป็นคนดี

(๒) ปัญหาเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ มีว่า หญิงสาวคนหนึ่งอาบน้ำจึงถอด เครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ วางทิ้งไว้ หญิงสาวอีกคนหนึ่งหยิบเครื่องประดับใส่คอแล้วหนีไป เมื่อเจ้าของเห็นจึงวิวาทแย่งเครื่องประดับกัน มโหสถตัดสินความโดยถามว่า ใช้ของหอมอะไรย้อม เครื่องประดับ หญิงสาวที่ขโมยตอบว่าย้อมด้วยของหอมทุกชนิด เจ้าของตอบว่าย้อมด้วยดอก ประยงค์ มโหสถจึงนำเครื่องประดับแช่ในน้ำ จึงได้กลิ่นดอกประยงค์จากเครื่องประดับ หญิงสาว ที่เป็นขโมยจึงยอมรับผิด ดังนี้

หัวข้อว่า เครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ มีความว่ายังมีหญิงเชียวใจคนหนึ่งเปลื้องเครื่องประดับ ทำเป็นปล้อง ถักด้วยด้ายสีต่างๆ จากคอวางไว้บนผ้าสาฎก ลงสู่สระโบกขรณีที่มโหสถบัณฑิตให้ทำ ไว้เพื่ออาบน้ำ หญิงสาวคนหนึ่งเห็นเครื่องประดับนั้นเกิดความโลภหยิบเครื่องประดับขึ้นชมว่า เครื่องประดับนี้งามเหลือเกิน แกลทำราคาเท่าไร แม้กันก็จักทำรูปเหล่านี้ ตามควรแก่ศิลปะของตน กล่าวชมฉะนี้แล้วประดับที่คอตน แล้วกล่าวว่ากันจะพิจารณาประมาณของเครื่องประดับนั้นก่อน หญิง เจ้าของกล่าวว่าจงพิจารณาดูเถิด เพราะหญิงเจ้าของเป็นคนมีจิตซื่อตรง หญิงสาวประดับที่คอตน แล้วหนีไป ฝ่ายหญิงเจ้าของเห็นดังนั้นก็รีบขึ้นจากโบกขรณี นุ่งผ้าสาฎกแล้ววิ่งตามไปยึดผ้าไว้กล่าว

ว่า เอ็งจกถือเอาเครื่องประดับของข้าหนีไปไหน ฝ่ายหญิงขโมยกล่าวตอบว่าข้าไม่ได้เอาของของแก เครื่องประดับของข้าต่างหาก มหาชนชุมนุมฟังวิวาทกัน ฝ่ายมโหสถบัณฑิตเล่นอยู่กับเหล่าทารกได้ ฟังเสียงหญิงสองคนนั้นทะเลาะกันไปทางประตูศาลา ถามว่านั่นเสียงอะไร ได้ฟังเหตุที่หญิงสองคนนั้น ทะเลาะกันแล้วจึงให้เรียกเข้ามา แม้รู้โดยอาการว่าหญิงนี้เป็นขโมย หญิงนี้มีไซ้ขโมย ก็ถาม เนื้อความนั้นแล้วกล่าวว่า แกทั้งสองจกตั้งอยู่ในวินิจฉัยของข้าหรือ เมื่อหญิงทั้งสองรับว่าจกตั้งอยู่ใน วินิจฉัยจึงถามหญิงขโมยก่อนว่า แกย้อมเครื่องประดับนี้ด้วยของหอมอะไร หญิงขโมยตอบว่าข้าพเจ้า ย้อมด้วยของหอมทุกอย่าง ของหอมที่ทำประกอบด้วยของหอมทั้งปวงชื่อว่าของหอมทุกอย่าง ลำดับ นั้น มโหสถบัณฑิตจึงถามหญิงเจ้าของ นางตอบว่าเพราะข้าพเจ้าเป็นคนเข็ญใจ ของหอมทุกอย่างจะมีแต่ไหน ข้าพเจ้าย้อมด้วยของหอมคือดอกประยงค์เท่านั้นเป็นนิตย์ มโหสถบัณฑิตให้คนของตน กำหนดคำของหญิงทั้งสองนั้นไว้แล้วให้นาภาษนะนำมาแซ่เครื่องประดับน้ำในภาษนะน้ำนั้น ให้เรียกคน รู้จักกลิ่นมาสั่งว่าท่านจงดมเครื่องประดับนั้น จะเป็นกลิ่นอะไร คนรู้จักกลิ่นดมเครื่องประดับนั้นแล้วก็รู้ว่ากลิ่นดอกประยงค์ จึงกล่าวคาถานี้ในเอกนิบาตว่า

ของหอมทุกอย่างไม่มี มีแต่กลิ่นดอกประยงค์ล้วน หญิงนักร้องคือหญิงขโมยกล่าว

คำเท็จ หญิงแก่คือหญิงเจ้าของกล่าวคำจริง.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ยังมหาชนให้รู้เหตุการณ์นั้นแล้วถามว่า แกเป็นขโมยหรือแล้วให้ สารภาพว่าเป็นขโมย จำเดิมแต่นั้น ความที่พระมหาสัตว์เป็นบัณฑิตก็ปรากฏแก่มหาชน

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๓๗-๓๓๘)

เรื่องแทรกเรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ แสดงให้เห็นว่ามโหสถตัดสินปัญหาด้วยความยุติธรรมโดยให้โอกาสทั้งสองคนตอบ สังเกตวัสดุที่ใช้ทำเครื่องประดับ และทดสอบกลิ่นของ เครื่องประดับโดยแช่ในน้ำจึงจับขโมยได้ แสดงให้เห็นปัญญาอันเกิดจากการสังเกตและพิสูจน์ความจริงโดยการทดสอบ

(๓) ปัญหาด้ายกลุ่มมีว่า หญิงทำไร่ฝ้ายเก็บผลฝ้ายมาปั่นเป็นด้ายกลุ่มแล้วเอาเม็ด มะพลับใส่ไว้ข้างใน ก่อนกลับบ้านอาบน้ำในสระแล้ววางด้ายกลุ่มทิ้งไว้ หญิงสาวอีกคนหนึ่งขโมย ด้ายกลุ่มหนีไป มโหสถช่วยตัดสินความโดยถามทั้งสองว่าใส่อะไรไว้ข้างในด้ายกลุ่ม หญิงที่เป็น ขโมยใส่ผลฝ้าย เจ้าของตอบว่าใส่เม็ดมะพลับไว้ข้างใน เมื่อมโหสถคลี่ด้ายกลุ่มออกจึงพบเม็ด มะพลับ หญิงที่เป็นขโมยยอมสารภาพผิด ดังนี้

หัวข้อว่า ด้ายกลุ่ม มีความว่า ยังมีสตรีคนหนึ่งรักษาไร่ฝ้าย เมื่อเฝ้าไร่ได้เก็บฝ้ายที่บริสุทธิ์ ในไร่นั้นมาปั่นให้เป็นเส้นเล็กๆ แล้วเอาเม็ดมะพลับมาไว้ข้างในพันด้ายนั้นให้เป็นกลุ่มเก็บไว้ในพก เมื่อ จะกลับบ้าน คิดว่าเราจักอาบน้ำในสระโบกขรณีของท่านบัณฑิตจึงวางกลุ่มด้ายนั้นไว้บนผ้าสาฎกแล้ว ลงอาบน้ำ ยังมีหญิงคนหนึ่งเห็นด้ายกลุ่มนั้นก็ถือเอาด้วยมีจิตโลภ ตบมือพูดว่าได้อ้ายนี้สวยดี ท่านทำ หรือ ทำเป็นเหมือนแลดู แล้วเอาใส่ในพกหลีกไป เรื่องที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่มีในก่อน มโหสถ บัณฑิตถามหญิงขโมยก่อนว่า เมื่อแกทำด้ายให้เป็นกลุ่มได้ใส่อะไรไว้ข้างใน หญิงขโมยนั้นตอบว่า ข้าพเจ้าใส่ผลฝ้ายนั่นเองไว้ข้างใน ต่อนั้นมโหสถบัณฑิตจึงถามหญิงอีกคนหนึ่งซึ่งเป็นเจ้าของ นาง ตอบว่าใส่เม็ดมะพลับไว้ข้างใน มโหสถบัณฑิตให้คนของตนกำหนดคำของหญิงทั้งสองไว้แล้วให้คลี่ด้าย

กลุ่มนั้นออกเห็นเม็ดมะพลับจึงให้หญิงขโมยนั้นรับสารภาพว่าเป็นขโมย มหาชนร่ำเรงยินดีกล่าวว่ามโหสถบัณฑิตวินิจฉัยความดีได้ให้สาธารณเป็นอันมาก.

อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๓๘-๓๓๙)

เรื่องแทรกเรื่องด้ายกลุ่มแสดงให้เห็นปัญญาของมโหสถในการตัดสินปัญหา โดยให้โอกาสหญิงทั้งสองคนตอบแล้วจึงพิสูจน์ด้วยวิธีง่าย ๆ โดยสังเกตจากวัสดุข้างในด้ายกลุ่มแล้วเปรียบเทียบคำตอบของหญิงสาวทั้งสองคน จึงจับคำพูดเท็จของหญิงที่เป็นขโมยได้ แสดงให้เห็นปัญญอันเกิดจากการสังเกตและการคิดหาวิธีง่าย ๆ เพื่อพิสูจน์ความจริง

(๔) ปัญหาบุตรมีว่า มารดาพาบุตรไปอาบน้ำในสระ นางยักษ์เห็นเด็กจึงปลอมตัวเป็นหญิงสาวแล้วอุ้มเด็กหนีไป มโหสถตัดสินปัญหาโดยขีดเส้นบนพื้นดินแล้วให้หญิงทั้งสองคนยื้อแย่ง ฝ่ายนางยักษ์จับมือเด็ก ส่วนมารดาปล่อยบุตรแล้วยืนร้องไห้ มโหสถเฉลยว่านางยักษ์เป็นขโมย นางยักษ์ยอมรับสารภาพ มโหสถจึงให้อิโวาทเรื่องเบญจศีลแล้วปล่อยตัวไป ดังนี้

หัวข้อว่า บุตร มีความว่า ยังมีสตรีคนหนึ่งพาบุตรไปสระโบกขรณีของมโหสถบัณฑิต เพื่อล้างหน้าเอาบุตรอาบน้ำแล้วให้นั่งบนผ้าสาฎกของตน ตนเองลงล้างหน้า ขณะนั้นมียักษ์ยืนตนหนึ่งเห็นทารกนั้นอยากกิน จึงแปลงเพศเป็นสตรีมาถามว่า แนะสหายทารกนี้งามหนอเป็นบุตรของเธอหรือ ครั้นสตรีมารดาทารกนั้นรับว่าเป็นบุตรของตน จึงกล่าวว่าฉันจะให้ตีมนม เมื่อสตรีมารดาทารกอนุญาตแล้วก็อุ้มทารกนั้นให้เล่นหน่อหนึ่งแล้วพาทารกนั้นหนีไป สตรีมารดาทารกเห็นดังนั้น จึงขึ้นจากน้ำวิ่งไปโดยเร็ว ยึดผ้าสาฎกไว้กล่าวว่า เองจะพาบุตรเข้าไปไหน นางยักษ์นั้นก็รู้ว่าเจ้าได้บุตรมาแต่ไหนบุตรของข้าต่างหาก หญิงทั้งสองทะเลาะกันเดินไปถึงประตูศาลา มโหสถบัณฑิตได้ฟังเสียงนางทั้งสองทะเลาะกัน ให้เรียกเข้ามาถามว่าเรื่องเป็นอย่างไรกัน นางทั้งสองก็แจ้งให้ทราบเรื่องนั้น มโหสถบัณฑิตฟังความนั้นแล้ว แม้รู้ว่าหญิงนี้เป็นยักษ์ก็ไม่ต้องสงสัย เพราะนัยน์ตาไม่กะพริบ นัยน์ตาแดงและไม่มีเงา จึงกล่าวว่าแกทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยของเราหรือ เมื่อได้รับคำตอบว่าจักตั้งอยู่ในวินิจัยจึงชี้ตรอยที่แผ่นดิน ให้ทารกนอนกลางรอยขีด ให้ยักษ์จับมือทารก ให้หญิงผู้เป็นมารดาจับเท้า แล้วกล่าวว่าแกทั้งสองคนจงดูคร่าเอาไป ทารกนั้นเป็นบุตรของผู้สามารถเอาไปได้ นางทั้งสองก็คร่าทารกนั้น ทารกนั้นถูกคร่าไปด้วยความลำบากก็ร้องจ้า หญิงมารดาได้ฟังเสียงนั้นก็เหมือนหัวใจจะแตก ปล่อยบุตรยืนร้องไห้อยู่ มโหสถบัณฑิตถามมหาชนว่าใจของมารดาทารกอ่อน หรือว่าใจของหญิงไม่ใช่มารดาอ่อน มหาชนตอบว่าใจของมารดาอ่อน มโหสถบัณฑิตจึงถามมหาชนว่าบัดนี้เป็นอย่างไร หญิงผู้คร่าทารกไปได้ยืนอยู่เป็นมารดา หรือว่านางผู้สละทารกเสียยืนอยู่เป็นมารดา มหาชนตอบว่า นางผู้สละทารกยืนอยู่เป็นมารดา มโหสถกล่าวว่าถ้าเช่นนั้น ท่านทั้งหลายรู้หรือว่านางนี้เป็นคนขโมยทารก มหาชนตอบว่าไม่ทราบ มโหสถจึงกล่าวว่านางนี้เป็นยักษ์นี้คร่าเอาทารกไปเพื่อกิน มหาชนถามว่ารู้ได้อย่างไร มโหสถตอบว่ารู้ได้อย่างไรไม่ต้องสงสัยเพราะยักษ์นัยน์ตาไม่กะพริบ นัยน์ตาแดง ไม่มีเงา และปราศจากความกรุณา ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ถามหญิงนั้นว่าแกเป็นใคร ยักษ์นี้ตอบว่าข้าพเจ้าเป็นยักษ์นี้ พระมหาสัตว์ซักต่อไปว่าเจ้าจะเอาทารกนี้ไปทำไม ยักษ์นี้ตอบว่าเอาไปกิน พระมหาสัตว์กล่าวว่าแะนางอันธพาล แต่ก่อนเองทำบาปจึงเกิดเป็นยักษ์นี้ แมื่บัดนี้ก็ยังจะทำ

บาปอีก โอ เองเป็นคนอันธพาล กล่าวดังนี้แล้วให้ยักษ์นี้ตั้งอยู่ในเบญจศีลแล้วปล่อยตัวไป ฝ่ายหญิงมารดาหารกล่าวว่ จงมีอายุยืนนานเถิดนาย ชมมโหสถบัณฑิตแล้วพาบุตรหลักไป.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๓๙-๓๔๐)

เรื่องแทรกเรื่องบุตรแสดงให้เห็นว่า มโหสถสามารถวินิจฉัยคดีโดยเปรียบเทียบพฤติกรรมของหญิงที่มีบุตรกับหญิงที่ไม่มีบุตร ทำให้เห็นว่าทั้งสองแสดงความรักและปฏิบัติต่อทารกแตกต่างกัน หญิงที่เป็นมารดาอ่อนโยนและห่วงใยทารก นางยักษ์แปลงดูร้ายและใช้กำลังทำให้ทารกร้องไห้

(๕) ปัญหาคนเดียวชื่อโคพภาพมีว่า โคพภาพเป็นชายผิวดำรูปร่างเตี้ย มีภรรยาชื่อนางทิมตาหลา ทั้งสองไม่กล้าเดินข้ามแม่น้ำ ทิมปิฏฐิรับอาสาพาทั้งสองข้ามแม่น้ำโดยให้นางทิมตาหลาข้ามไปก่อน ระหว่างทางกล่าวเกี้ยวนาง โคพภาพเห็นทั้งสองเสนหากันจึงกระโดดน้ำติดตามไป มโหสถได้ยินเสียงชายทั้งสองทะเลาะวิวาทแย่งนางทิมตาหลา จึงถามชื่อ ชื่อภรรยา และชื่อบิดามารดาของทิมปิฏฐิ โคพภาพ และนางทิมตาหลา ดังนี้

หัวข้อว่า คนเดี่ยวชื่อโคพภาพ มีความว่า มีชายคนหนึ่งชื่อโคพภาพเพราะเป็นคนเดี่ยวและผิวดำ เขาทำงาน ๗ ปีได้ภรรยาชื่อทิมตาหลา วันหนึ่งโคพภาพเรียภรรยาถามกล่าวว่า เจ้าจงทอดขนมควรรเดียว ครั้นนางถามว่า แกจะไปไหน จึงบอกว่าข้าจะไปเยี่ยมบิดามารดา นางห้ามว่าแกจะต้องการอะไรด้วยบิดามารดา โคพภาพก็คงสั่งให้ทอดขนมถึง ๓ ครั้ง จึงถือเอาเสบียงและของฝากเดินทางไปกับภรณานั้น ในระหว่างทางได้เห็นแม่น้ำ มีกระแสน้ำไหลตื้น แต่สองสามีภรณานั้นเป็นคนขลาดจึงไม่อาจลง ก็ยืนอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำ กาลนั้นมีชายเข้ญใจคนหนึ่งชื่อทิมปิฏฐิ เดินเลียบมาตามฝั่งแม่น้ำถึงสถานที่นั้น สามีภรรยาเห็นชายนั้นจึงถามว่าแม่น้ำนี้ลึกหรือตื้น นายทิมปิฏฐิรู้ว่าย่าสองสามีภรณานั้นขลาดต่อน้ำ จึงตอบว่าแม่น้ำนี้ลึกเหลือเกิน ปลาว่ายก็ชุม สามีภรรยาจึงซักถามว่าสหายจักไปอย่างไรเล่า ชายนั้นตอบว่าเรามีความคุ้นเคยกับจระเข้และมังกร ฉะนั้น สัตว์ร้ายเหล่านั้นจึงไม่เบียดเบียนเรา สองสามีภรรยากล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น สหายจงพาเราทั้งสองไป ชายนั้นรับคำ ลำดับนั้น สองสามีภรรยาจึงให้ของเคี้ยวของบริโภคแก่ชายนั้น ชายนั้นบริโภคอิ่มแล้วจึงถามว่าสหายจะให้เราพาใครไปก่อน นายโคพภาพตอบว่า จงพาภรรยาไปก่อน พาเราไปที่หลัง ชายนั้นรับคำแล้วให้นางทิมตาหลาขึ้นคอถือเสบียงและของฝากทั้งหมดลงข้ามแม่น้ำ ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วย่อตัวหลักไป ลำดับนั้นนายโคพภาพยืนอยู่ที่ฝั่งคิดว่าแม่น้ำนี้ลึกแท้ คนสูงยังเป็นอย่างนี้แต่เราเป็นไม่ได้การทีเดียว ฝ่ายนายทิมปิฏฐิพานางทิมตาหลาไปถึงกลางแม่น้ำ ก็พูดเกี้ยวว่าข้าจักเลี้ยงดูเจ้า เจ้าจักมีผ้าและเครื่องประดับบริบูรณ์ มีทาสทาสีแวดล้อม นายโคพภาพตัวเตี้ยคนนี้จักทำอะไรแก่เจ้าได้ เจ้าจงทำตามคำข้า นางทิมตาหลาได้ฟังคำของนายทิมปิฏฐินั้นก็ตัดสินใจในสามิของตน มีจิตปฏิพัทธ์ในนายทิมปิฏฐินั้นในขณะนั้นเองจึงกล่าวตอบว่า ถ้านายไม่ทิ้งฉัน ฉันจักทำตามคำของนาย นายทิมปิฏฐิกล่าวว่านางพูดอะไร ข้าจะเลี้ยงดูนางคนทั้งสองนั้นไปถึงฝั่งโน้นก็ขึ้นชมต่อกันและกัน ละนายโคพภาพเสีย กล่าวว่า รอก่อน รอก่อน ต่างเคี้ยวกินของควรรเดียว ต่อหน้านายโคพภาพผู้แลดูอยู่ แล้วพากันหลักไป นายโคพภาพเห็นดังนั้นจึงคิดว่าคนทั้งสองนี้เห็นจะร่วมกันทิ้งเราหนีไปก็วิ่งไปวิ่งมา ข้ามลงได้หน่อยหนึ่งก็กลับขึ้นเพราะความกลัว ข้ามลงอีกหนหนึ่งด้วยความโกรธในคนทั้งสองนั้น โดดลงด้วยแน่ใจว่าเป็นหรือตายก็ตามที่ ลงไปในแม่น้ำ จึงรู้ว่าต้นก็ข้ามขึ้นจากแม่น้ำติดตามไปโดยเร็ว พอทันคนทั้งสองนั้นจึงกล่าวว่า แน่ร้าย

มึงจะพาเมียไปไหน นายทิมปฏิฐิกกล่าวตอบว่าแฉะอ้ายถ่อยแคะเตี้ยร้าย เมียมึงเมื่อไร กล่าวดังนี้ แล้วก็ไล่คอนายโคพกาฟไป นายโคพกาฟจับมือนางทิมตาหลา กล่าวว่า รอก่อน รอก่อน เองจะไปไหน ข้าทำงานมา ๗ ปีจึงได้เองมาเป็นเมีย เมื่อทะเลาะกับนายทิมปฏิฐิกลงมาถึงที่ใกล้ศาลาพระมหาสัตว์ มหาชนประชุมกัน มโหสถบัณฑิตถามว่านั่นเสียงอะไรกัน สดับความนั้นแล้วให้เรียกคนทั้งสองมา ได้ฟังโต้ตอบกันแล้ว จึงกล่าวว่าแกทั้งสองจกตั้งอยู่ในวินิจฉัยของเราหรือ ครั้นคนทั้งสองยอม จึงถามนายทิมปฏิฐิก่อนว่าแกชื่ออะไร ข้าพเจ้าชื่อทิมปฏิฐิ ก็กรรยาของแกชื่ออะไร เมื่อไม่ทันรู้จักชื่อก็บอกชื่ออื่น บิดามารดาของแกชื่ออะไร ก็บอกชื่อนั้นๆ บิดามารดาของกรรยาชื่ออะไร เมื่อยังไม่รู้จักก็บอกชื่ออื่น ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตจึงให้คนของตนกำหนดถ้อยคำไว้ แล้วให้นายทิมปฏิฐินั้นออกไปให้เรียกนายโคพกาฟมา ถามชื่อคนทั้งปวงโดยนัยหนหลัง นายโคพกาฟรู้ตามเป็นจริงก็บอกไม่ผิด พระโพรสัตว์ให้นำนายโคพกาฟออกไป ให้เรียกนางทิมตาหลามาถามว่า แกชื่ออะไร ข้าพเจ้าชื่อทิมตาหลา ผัวแกชื่ออะไร เมื่อยังไม่ทันรู้จักชื่อกันก็บอกชื่ออื่น บิดามารดาของแกชื่ออะไร ก็บอกชื่อนั้นๆ บิดามารดาของผัวแกชื่ออะไร เมื่อยังไม่รู้จักชื่อกับบอกชื่ออื่น มโหสถบัณฑิตให้เรียกนายทิมปฏิฐิและนายโคพกาฟมาแล้วถามมหาชนว่า ถ้อยคำของนางทิมตาหลาสมกับคำของนายทิมปฏิฐิ หรือสมกับคำของนาย โคพกาฟ มหาชนตอบว่าถ้อยคำของนางทิมตาหลาสมกับคำของนายโคพกาฟ มโหสถบัณฑิตจึงกล่าวว่า นายโคพกาฟเป็นผัวของนางทิมตาหลา นายทิมปฏิฐิเป็นโจร ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตจึงถามนายทิมปฏิฐิว่า เจ้าเป็นโจรหรือ นายทิมปฏิฐิรับสารภาพว่าเป็นโจร นายโคพกาฟได้กรรยาของตนคืนด้วยวินิจฉัยของมโหสถบัณฑิต ก็ชมเชยมโหสถบัณฑิตแล้วพากรรยาหลักไป มโหสถบัณฑิตกล่าวกะนายทิมปฏิฐิว่า จำเดิมแต่นี้ไปเจ้าอย่าทำกรรมเช่นนั้นอีก.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๐-๓๔๒)

เรื่องแทรกเรื่องคนเตี้ยชื่อโคพกาฟแสดงให้เห็นว่า มโหสถมีปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหาโดยถามเรื่องชื่อ ซึ่งเป็นการตั้งคำถามจากเรื่องใกล้ตัวของทั้งสามคน ทำให้ผู้พูดความจริงตอบได้ ส่วนผู้พูดเท็จตอบไม่ได้ จึงยอมรับผิด

(๖) ปัญหาเรื่องรถมีว่า ท้าวสักกเทวราชต้องการแสดงปัญญาของมโหสถให้ปรากฏ จึงแปลงองค์เป็นชายหนุ่มขโมยรถของชายคนหนึ่ง ทั้งสองจึงทะเลาะวิวาทแย่งรถกัน มโหสถให้ชายทั้งสองเกาะท้ายรถแล้ววิ่งตาม ชายเจ้าของรถเห็นดั้นด้นจึงปล่อยรถยืนอยู่ ท้าวสักกเทวราชแปลงวิ่งตามรถอย่างไม่เห็นดั้นด้น ดังนี้

หัวข้อว่า รถ มีความว่า กาลนั้นยังมีบุรุษคนหนึ่งนั่งในรถออกจากบ้านเพื่อล้างหน้า ขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงพิจารณาเห็นพระโพรสัตว์ จึงดำริว่าเราจักทำปัญญานุภาพแห่งมโหสถผู้พุทธานุภาพให้ปรากฏ จึงเสด็จมาด้วยเพศแห่งมนุษย์จับท้ายรถไป บุรุษเจ้าของรถถามว่า แฉะพ่อ พ่อมาด้วยประโยชน์อะไร ครั้นได้ฟังว่าจะมาเพื่ออุปัฏฐากตน จึงรับว่าดีแล้วก็ลงจากรถไปเพื่อทำสรีริก ขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชขึ้นรถขับไปโดยเร็ว บุรุษเจ้าของรถทำสรีริกแล้วออกมาเห็นท้าวสักกเทวราชลักรถหนีไปก็ติดตามไปโดยเร็ว กล่าวว่า หยุดก่อน หยุดก่อน แกจะนำรถของข้าไปไหน เมื่อท้าวสักกตอบว่ารถของแกคันอื่น แต่คันนี้รถของข้า ก็เกิดทะเลาะกันไปถึงประตูศาลา มโหสถบัณฑิตถามว่าเรื่องอะไรกัน แล้วให้เรียกคนทั้งสองนั้นมา เห็นคนทั้งสองมาด้วยอาการนั้น ก็รู้ชัดว่าผู้นี้เป็นท้าวสักกเทวราช เพราะปราศจากความกลัวเกรง และเพราะนัยน์ตาไม่กระพริบ ผู้นี้เป็นเจ้าของรถ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น มโหสถก็ถามถึงเหตุแห่งการวิวาทกล่าวว่าท่านทั้งสองจกตั้งอยู่ในวินิจฉัยของเราหรือ เมื่อได้ฟังรับว่าจัก

ตั้งอยู่ จึงกล่าวว่าเราจักขับรถไป ท่านทั้งสองจึงจับท้ายรถ เจ้าของรถจักไม่ปล่อย ผู้ไม่ใช่เจ้าของรถ จักปล่อย กล่าวฉะนี้แล้ว บังคับบุรุษคนหนึ่งว่าจงขับรถไป บุรุษนั้นได้ทำตามนั้น คนทั้งสองจับท้ายรถ วิ่งตามไป เจ้าของรถไปได้หน่อยหนึ่งเห็นคนเหยี่ยวจึงปล่อยรถยืนอยู่ ฝ่ายท้าวสักกเทวราชวิ่งไปกับรถ ที่เดียว มโหสถบัณฑิตสั่งให้กลับรถแล้วแจ้งแก่มหาชนว่า บุรุษนี้ไปได้หน่อยหนึ่งก็ปล่อยรถยืนอยู่แต่ บุรุษนี้วิ่งไปกับรถ กลับมากับรถ แม้เพียงหยาดเหงื่อแต่สรีระของเขาก็ไม่มี หายใจออกหายใจเข้าก็ไม่มี หากความสะทสะถ่านมิได้ นัยน์ตาก็ไม่กระพริบ ผู้นี้คือท้าวสักกเทวราช ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิต ถามว่าท่านเป็นท้าวสักกเทวราชมิใช่หรือ ครั้นได้รับตอบว่าใช่ จึงถามว่าพระองค์เสด็จมาที่นี่เพื่ออะไร ครั้นได้รับตอบว่าเพื่อประกาศปัญญาของเรานั้นแหละจึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น พระองค์อย่าได้กระทำ อย่างนี้อีก ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะแสดงสักกานุภาพก็สถิตอยู่ในอากาศ ตรัสชมเชยมโหสถบัณฑิตว่า เธอวิจิตรยิ่งความดี เธอวิจิตรยิ่งความดีแล้วเสด็จกลับยังทิพยสถานของตน กาลนั้นต่อมาตั้นไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราชด้วยตนเอง ถวายบังคมแล้วกราบทูลว่าความเรื่องกรมโสดกุมารวิจิตรยิ่งตีย่างนี้ แม้ท้าวสักกเทวราชก็ยังแพ้ เหตุไรพระองค์จึงไม่ทรงทราบบุรุษพิเศษเล่า ขอเดชะ พระราชาตรัสถามเสนาทนายว่าควรนำบัณฑิตมาหรือยัง อาจารย์เสนากะเป็นคนตระหนี่จึงได้ทูลว่า ข้าแต่มหाराชาเจ้า บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นบัณฑิตด้วยเหตุเพียงเท่านี้ โปรดรอไปก่อน เราจักทดลองเขาแล้วจักรู้ พระราชาทรง ดุษณีภาพ.

(อรรถกถาโมหสถชาดก : ๓๔๓-๓๔๔)

เรื่องแทรกเรื่องรถแสดงให้เห็นว่า มโหสถมีปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหาโดย เปรียบเทียบลักษณะการวิ่งและระยะทางในการวิ่ง ทำให้รู้ความแตกต่างของเทวดาและมนุษย์ คือเทวดาไม่เหน็ดเหนื่อย วิ่งได้ระยะไกลกว่ามนุษย์ แสดงให้เห็นว่ามโหสถเอาชนะปัญหาของ เทวดาได้ จึงมีปัญญาละเอียดกว่าบุคคลทั่วไป

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกทั้ง ๖ เรื่อง ปรากฏตอนมโหสถเป็นเด็กก่อนรับ ราชการ ล้วนมีระดับความยากง่ายแตกต่างกันไป ซึ่งเป็นปัญหาของมนุษย์และเทวดา มโหสถ แก้ปัญหาได้ทั้งหมด แสดงให้เห็นความสามารถและสติปัญญาของมโหสถ เรื่องแทรกนี้ปรากฏช่วง การดำเนินเรื่อง เป็นการยกเหตุการณ์เพื่อเสริมบทบาทของมโหสถให้แสดงปัญญาและยังแสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของการเล่านิทานอินเดีย ทำให้เรื่องมีความสนุกสนานและน่าติดตาม

บทที่ ๔

กลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ สมัยรัตนโกสินทร์

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์มีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองหลายสำนวน โดยเฉพาะสำนวนร้อยกรองซึ่งมีลักษณะเด่นในการนำเสนอเรื่อง เพราะต้องเสนอแนวคิดสำคัญโดยมีรูปแบบคำประพันธ์บังคับ จากการสำรวจวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นฉบับลายลักษณ์มีทั้งหมด ๖ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดกมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ แต่งตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๖-พ.ศ. ๒๕๔๗

๔.๑ นิทานมโหสถคำฉันท์

นิทานมโหสถคำฉันท์เป็นผลงานของขุนสุนทรชนกร แต่งเป็นคำฉันท์ ๓๘๓ บทโดยนำฉันท์ ๑๙ ชนิดมาแต่งปนกับกาพย์ ได้แก่ สัททูลลวิกกีฬิตฉันท์ วสันตดิถีฉันท์ ภูชงคพายาตฉันท์ อินทรวีเชียรฉันท์ สาลินีฉันท์ อุปชาติฉันท์ สัทธราฉันท์ มालินีฉันท์ อินทรวงศ์ฉันท์ มาถนวกฉันท์ อุปปฏิฐิตาฉันท์ อุเปนทรวีเชียรฉันท์ วังสัจฉฉันท์ กมลฉันท์ รุมมะวัติฉันท์ ไตรภูกฉันท์ อีหิสังฉันท์ โสฬสฉันท์ และปมาณีฉันท์ โดยแต่งปนกับกาพย์ฉับ ๑๖ และกาพย์ฉับนาคบริพัณฑ์ ผู้แต่งใช้เวลาแต่ง ๒ ปี คือเริ่มต้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ และหยุดแต่งชั่วคราวเนื่องจากมีปัญหาเรื่องคำพิมพ์และค่าโฆษณา ต่อมานางสุนทรชนกร (จำลอง หันนาคินทร์) ภรรยาของผู้แต่งเสียชีวิต ขุนสุนทรชนกรจึงพยายามแต่งต่อจนจบเรื่องในปี พ.ศ. ๒๔๗๘ และพิมพ์เป็นหนังสือในงานทำบุญ ๑๐๐ วันของภรรยา มีความมุ่งหมายเพื่อบำเพ็ญกุศลแก่ภรรยาผู้วายชนม์ มุ่งหวังให้เป็นสุภาสิตสอนใจ และให้ความบันเทิงแก่ผู้อ่าน (๒๔๗๖ : ก-ข)

จากการศึกษาพบว่านิทานมโหสถคำฉันท์มีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๔.๑.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก เป็นการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างอรรถกถาชาดก ๕ ส่วน ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา เวยาकरणะ และสโมธาน ในนิทานมโหสถคำฉันท์มีอดีตวัตถุเพียงส่วนเดียว เป็นการเล่าเรื่อง

ในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า โดยเริ่มบรรยายว่าพระเจ้าวิเทหราชเป็นกษัตริย์แห่งเมืองมิลามีพระมเหสีชื่อนางอุทุมพร ในเมืองมีบัณฑิต ๕ คน คือ เสนกะ กามินท์ ปุกกุสะ เทวินท์และมโหสถ จนถึงตอนกิ่งกำไ้มลงมาหอบแทบเท้าของพระเจ้าวิเทหราช ดังนี้

ปางบรรพ์, ก่อนพุทธ, ศกไกล	ประเทศหนึ่ง, อำไพ
นามมิ, ถิลา, ธาณี	
จอมกษัตริย์, ผู้ผ่าน, กรุงศรี	วิเทหราช, ภูมิ
ปกป้อง, ไฟฟ้า, ประชากร	
มเหสี, งามเพียง, จันทร	พระนาม, อุทุมพร
เปนเอก, แก่หมู่, สาวสุรางค์	
ข้าบาท, บริจา, คณนาง	อ้อนแอ้น, สำออง
ชวนชอบ, ชูชิต, เชยชม	

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๔)

อดีตวัตถุสำนวนนี้เริ่มเรื่องเป็นนิทานว่า “ปางบรรพ์, ก่อนพุทธ, ศกไกล...” กล่าวถึงเหตุการณ์ในเรื่องว่ามีมานานก่อนพุทธกาลซึ่งคล้ายกับการเริ่มเรื่องนิทาน การที่ยังคงอดีตวัตถุเพียงส่วนเดียวเพราะเป็นส่วนที่แสดงเนื้อหาของเรื่องพระมโหสถ อันเป็นโครงเรื่องหลัก โดยไม่ปรากฏคำว่า “อดีต” เหมือนนอร์ธกถามโหสถชาดกแต่เล่าเรื่องทันที

๔.๑.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย เป็นการเล่าเรื่องโดยมีวิธีการแต่งวรรณคดีไทย ซึ่งเป็นแบบแผนยอมรับและสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทชมธรรมชาติ บททรงเครื่อง บทชมรถ บทเกี้ยว บทเข้าพระเช้านาง บทคร่ำครวญ บทอัศจรรย์ และบทปัจฉิมพจน์ ดังที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (๒๕๑๗ : ๑๐๒) อธิบายความหมายของคำว่า “ชนบ” และยกตัวอย่าง “ชนบ” ในวรรณคดีไทยไว้ว่า

คำนี้ข้าพเจ้าใช้ในความหมายว่าการกระทำที่ผู้อ่านและผู้รจนางานประพันธ์ต่างๆ ของชาติหนึ่งชาติใดคุ้นเคยร่วมกัน ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “convention” มีอีกคำหนึ่งที่ข้าพเจ้าจะใช้คือ “จารีต” ซึ่งข้าพเจ้ารับมาจากท่านผู้รู้ท่านหนึ่งเห็นว่าเป็นคำที่ทำความเข้าใจกันได้ง่ายมีความหมายเหมือน “ชนบ” แต่เป็นการกระทำที่ยึดถือกันว่าถ้าไม่กระทำตามนั้นก็เป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญตรงกับภาษาอังกฤษใช้ว่า “tradition” ตัวอย่างก็คือ การไหว้ครูในการเริ่มบทกวีนิพนธ์และเมื่อจบลงก็บอกรู้ผู้แต่ง บอกรับชม และเวลาที่แต่ง การรจนาบทอัศจรรย์ในเมื่อหญิงและชายร่วมกันทางเพศ การใช้สัญลักษณ์บางอย่างเช่น เปรียบพระจันทร์เป็นหญิง พระอาทิตย์เป็นชาย

กุหลาบ มัลลิกะมาส (๒๕๔๘ : ๖๗-๖๘) ยกตัวอย่างธรรมเนียมนิยมในวรรณคดี ร้อยกรองไว้ว่า “นอกจากบทไหว้แล้ว ยังมีธรรมเนียมนิยมอีกเป็นอันมาก โดยเฉพาะในวรรณคดี ประเภทร้อยกรอง เช่น บทชมโฉม ชมนกชมไม้ บททรงเครื่อง บทชมรถ บทเกี้ยว บทเข้าพระ ข้านาง บทคร่ำครวญและบทอศรรย์ กวีมักนิยมพรรณนาล้ำๆ กัน โดยเนื้อความจะแตกต่างกัน เฉพาะเรื่องของคำ และการเปรียบเทียบบางประการ บทธรรมเนียมเหล่านี้เป็นบทที่กลมกลืน อยู่ในการดำเนินเรื่อง” ขนบวรรณคดีไทยมีการสืบทอดจากวีรชนหนึ่งสู่อีกคนหนึ่งโดยเป็นการบูชา ครูรูปแบบหนึ่ง ดังที่ สุกิตรา จงสถิตยัวัฒนา (๒๕๔๙ : ๓) กล่าวถึงการสืบทอดขนบเป็นรูปแบบ หนึ่งของการบูชาครูไว้ว่า “กวีไทยจะรักษาขนบในการประพันธ์อย่างเคร่งครัด และจะมีการสืบทอด ขนบจากวีรชนครูมาสู่กวีรุ่นหลังอย่างชัดเจนเพราะการเลียนแบบครุมีได้ถือเป็นข้อควรตำหนิหาก เป็นรูปแบบหนึ่งของการบูชาครู”

วรรณคดีไทยยังปรากฏลีลา ๔ ประเภท ได้แก่ เสาวรจนี นารีปราโมทย์ พิโรธวาทัง และสัลลาบังคพิไสย มีลักษณะสอดคล้องกับขนบวรรณคดีไทยในแง่เนื้อหาและลีลา (สุจิตรา จงสถิตยัวัฒนา. ๒๕๔๙ : ๗๗) ความสำคัญของลีลา ๔ ประเภทมีดังนี้

ลีลาทั้ง ๔ ประเภทนี้มีปรากฏเด่นชัดในเพลงยาวและมีปรากฏในตัวบทวรรณคดีอื่นๆ ทั้งใน วรรณคดีบทละคร วรรณคดีนิทาน วรรณคดีนิราศ และลิลิต ดังนั้นลีลาที่เด่นชัดเหล่านี้จึงกลายเป็น ลักษณะเด่นของ “รส” ในวรรณคดีไป เพราะมีลักษณะสอดคล้องกลมกลืนกับ “ขนบ” วรรณคดีไทย ทั้งในแง่เนื้อหาและลีลา เช่น การมีบทชมเมือง ชมรถ อันเป็นขนบเช่นเดียวกับบทชมโฉมตัวละคร เอกก็ทำให้เป็นลีลาของเสาวรจนี หรือลักษณะของนิราศในวรรณคดีเรื่องสำคัญๆ ก็สร้างให้เกิดลีลา ของสัลลาบังคพิไสยหรือบทคร่ำครวญเพราะการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก เป็นต้น

นิทานมโหสถคำฉันท์มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ๕ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมธรรมชาติ บทปริภาษ และบทปัจฉิมพจน์

๔.๑.๒.๑ บทประณามพจน์

บทประณามพจน์เป็นการขึ้นต้นเรื่องด้วยบทไหว้สิ่งที่ผู้แต่งเคารพบูชา ปรากฏ ก่อนดำเนินเรื่อง เช่น บทสรรเสริญพระรัตนตรัย บทสดุดีพระมหากษัตริย์ บทสรรเสริญครู อาจารย์และบิดามารดา **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน** (๒๕๒๕ : ๒๒๙) อธิบายความหมายของคำว่า “ประณามบท” ซึ่งปรากฏในตอนเริ่มเรื่องของ บทร้อยกรองและยกตัวอย่างประณามบทไว้ว่า

“ประณามบท” หรือ คำภาษาอังกฤษว่า “invocation” หมายถึง การขอความอนุเคราะห์จากเทพเทวีแห่งศิลปศาสตร์หรือจากเทพเจ้าองค์อื่นๆ ในมหากาพย์ “ประณามบท” เป็นสัณนิมมอย่างหนึ่งจะปรากฏตอนเริ่มเรื่องหรือใกล้ตอนเริ่มเรื่องของบทร้อยกรอง ตัวอย่างประณามบทที่ดีเช่นในเรื่อง The Iliad, The Odyssey, และ Paradise Lost (ค.ศ. ๑๖๖๗) กวีนิพนธ์ประเภทมหากาพย์กัมมะลอกี้ใช้ประณามบทด้วยเช่นในเรื่อง The Rape of The Lock (ค.ศ. ๑๗๑๒) ของอะเล็กซานเดอร์ โปป ในวรรณคดีไทย “ประณามบท” ก็เป็น “สัณนิมม” อย่างหนึ่งเช่นกัน ในลิลิตยวนพ่าย ลิลิตนารายณ์สิบปาง สามัคคีเภทคำฉันท์

ธเนศ เวศร์ภาดา (๒๕๔๙ : ๗๘) อธิบายความหมายและลักษณะของบทประณามพจน์ไว้ว่า “บทประณามพจน์หรือบทไหว้ซึ่งจะอยู่ตอนนำเรื่อง มีเนื้อความเป็นการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่กวีเคารพบูชา เช่น พระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ และบิดามารดา งานประพันธ์นิราศที่แต่งเป็นโคลงมีขนบให้มีร่ายนำ ๑ บท เนื้อความในร่ายพรรณนาถึงความสุขสมบูรณ์และแสนยานุภาพของบ้านเมือง” บทประณามพจน์ปรากฏในตอนเริ่มเรื่องก่อนการดำเนินเรื่อง ดังที่ สายทิพย์ นุกูลกิจ (๒๕๒๓ : ๑๒๘) อธิบายลักษณะของบทประณามพจน์ซึ่งผู้แต่งกล่าวไว้ก่อนดำเนินเรื่องว่า “ในวรรณคดีไทยประเภทร้อยกรองจะเริ่มต้นบทประณามหรือบทไหว้ครูแล้วดำเนินเรื่องต่อโดยแทรกบทชมธรรมชาติ” ในวรรณคดีไทยยกย่องว่าวรรณคดีไทยเป็นของสูงและศักดิ์สิทธิ์จึงมีบทไหว้ครูเพื่อแสดงความเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยไหว้พระรัตนตรัยสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ พ่อแม่ ครูบาอาจารย์ และพระมหากษัตริย์ก่อน

นิตานมโหสถคำฉันท์มีบทประณามพจน์ตอนนำเรื่องไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ จินตกวี พระคเณศและพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์จนถึงรัชกาลที่ ๗ ดังนี้

ข้าขอน้อม, อะภิวัน, ทะนา, ตะติปฐิต	
สัมพุทธ, ประกาศิต	สละธรรม
อีกธรรมแห่ง, ชินะศรี, ประสา, สะนะประจำ	
ชีคุณ, และโทษนา	นิยาม
สาวกสงฆ์, ปะฏิบัติ, พิสุทธิ์, วิริยะตาม	
มุ่งลัด, พิโมกษ์คาม	อะนิจจ์
มารดากับ, ปิตุให้, กำเนิด, สรรระจิตต์	
โลมเลียง, และสอนกิจจ	บุรพ
คุณอาจา, ริยะผู้, ประสาสน์, ศิละปะครบ	
ไปทราบ, ก็ได้พบ	ประโยชน์
อีกเหล่าจัน, ตะกะวี, นิพนธ์, คะติอุโฆษ	
เก่าใหม่, ระบือโชติ	สุนาม

ขอบุชิต, พรคะณศ, ประสัท, ชินิตีสาม	
บ่งแบบ, ระเบียบตาม	ประสาสน์
อิกจอมสัต, ตะกะษัตริย์, ประชา, ธิปะกะนารถ	
เปี่ยมทศ, ะมิตราช	สละธรรม
เรื่องเกียรติปรา, กะภูะทัว, ทิศา, จตุระนำ	
ข่าวแจ้ง, ประกาศคำ	อุโฆษ
เปี่ยมด้วยกา, รุณะรอบ, ประกอบ, ฐะระประโยชน์	
กุฎราชฎ์, นิราสโทษ	กะษัย
ตั้งได้เห็น, คณะราชฎ์, สะภา, ภาวะสมัย	
ก่อกิจจ, ณะเตียงไท	ธีราช
ให้อยู่ได้, ฐะธรรม, ะณูญ, ฐักมีหวาด	
ยอมลด, พระอำนาจ	นิยม
หวังให้อิส, สะระภาพ, นิกร, ะณะอุดม	
ทัดเทียม, เสมอสม	วิเทศ
ยอมเห็นน้ำ, พระหทัย, สุขุม, ปิยะพิเศษ	
ขอเทอด, สติตเกศ	นรินทร์
ปานนารายณ์, อะวะตาร, ประสัท, ธิสุชะสันต์	
แก้ทวย, นิกรอัน	อริก
หรือเปรียบองค์, ะคะวันต์, พระมัน, ะรุณะฝึก	
หัดสัตว์, พิโมกษ์ศึก	อบาย
คราวราชฎ์ทุกข์, ะณะเศรษ, ฐะกิจจ, ะส่ำระสาย	
สินค้า, ละคำวาย	ถนัด
ทรงลดภา, ะมิอะกร, และตอน, ะณะพิกัต	
แบ่งงบ, ประมาณตัด	ขยาย
เล่ห์ล้นหวัง, ะนุราชฎ์, และชาติ, มุฆะระคาย	
สพแต่, สะบายกาย	มะนา
ทรงสร้างถา, ะระเส, ะตุผ่าน, ะมิมะหา	
รูปพุท, ะยะอดฟ้า	เสถียร
เชิดชูกิต, ติสง่า, ะมิทศ, ะณะสุเกียรติ	
ประณีต, วิจิตรเรียร	กระทำ
เสร็จกิจจัญ, ะลิคุณ, บุรพ, ะนุจะนำ	
เรื่องราว, นิทานดำ-	ริไซ ๒

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๑-๓)

บทประณามพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระพุท พระธรรม พระสงฆ์ เคารพครูอาจารย์ บิดา มารดา และกวี ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณ และแสดงความศรัทธาต่อเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ กวีเน้นการสรรเสริญพระมหากษัตริย์ในที่นี้คือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกล่าวถึงพระราชกรณียกิจที่สำคัญและสัมพันธ์กับ

เหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้น ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานรัฐธรรมนูญเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้เป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตย ในช่วงรัชสมัยที่พระองค์ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นช่วงเวลาเศรษฐกิจทั่วโลกตกต่ำ เนื่องจากได้รับผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ พระองค์ทรงจัดสรรงบประมาณรายได้และรายจ่ายให้เพียงพอต่อการบริหารประเทศ ทรงลดภาษีอากรแก่ประชาชน นอกจากนี้ยังทรงสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพื่อรำลึกในพระปรีชาสามารถขององค์ปฐมบรมราชจักรีวงศ์ บทประณามพจน์สำนวนนี้จึงเน้นการสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกทั้งยังสะท้อนสภาพสังคมในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี

๔.๑.๒.๒ บทชมโฉม

บทชมโฉมเป็นวิธีการกล่าวชมความงามของตัวละครมี ๓ วิธี ได้แก่ ชมโดยให้ภาพรวม ชมความงามแยกทีละส่วน หรือชมโดยแสดงความสงสัย ดังที่ ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต (๒๕๔๗ : ๓๓๑-๓๓๒) อธิบายลักษณะการชมความงามของตัวละครตามขนบการแต่งวรรณคดีว่า

การชมความงามของตัวละครมี ๓ วิธี คือ (๑) การชมแบบให้ภาพรวมมักชมความงามของผู้หญิงกับดอกบัว ดวงจันทร์ หรือนางอัปสร หากชมความงามของตัวละครชายพร้อมตัวละครหญิงมักชมความงามของฝ่ายชายโดยเปรียบเทียบกับดวงอาทิตย์ และเปรียบฝ่ายหญิงกับดวงจันทร์ พบในเรื่องท้าวทศมาสโคลงฉันท์ ลิลิตพระลอ นอกจากนี้จากกล่าวชมโดยไม่เปรียบเทียบก็ได้ เช่น ชมพระนางมัทรีในเรื่องมหาชาติคำหลวงว่า “องค์เอยกลมกลึงแก้ง อรอรธ่างท้ายเลอศนี” (๒) การชมแบบแยกชมทีละส่วน จะแยกชมเป็นส่วนๆ ไป คือชมอวัยวะทีละอย่างเช่น ชมผม ใบหน้า คิ้ว ดวงตา ใบหู จมูก ปาก ฟัน คอ หน้าอก หน้าท้อง เอว สะโพก ลำขา แขน นิ้วมือ เล็บ เวลาชมก็จะนำไปเปรียบกับความงามตามอุดมคติซึ่งรับมาจากอินเดีย เช่น เปรียบใบหน้ากับดอกบัวหรือดวงจันทร์ เปรียบคิ้วกับคันศร พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ อนิรุทธคำฉันท์และลิลิตพระลอ และ (๓) การชมโดยแสดงความสงสัยคือสงสัยว่าตัวละครนั้นคือใคร เป็นเทพเจ้าใช่หรือไม่ ถ้าเป็นเทพเจ้าอย่างที่คิด ก็ต้องมีพาหนะหรืออาวุธประจำกาย แต่ก็ไม่เห็นว่ามีสิ่งเหล่านี้และในที่สุดก็ค้นพบว่าตัวละครนั้นไม่ใช่เทพเจ้าอย่างที่ตั้งสงสัย กลวิธีนี้พบในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์และอนิรุทธคำฉันท์

วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (๒๕๔๔ : ๒๐๑) อธิบายการชมโฉมของหญิงงามซึ่งกวีมักจะชมในลักษณะเดียวกันเพราะยึดถือครูเป็นต้นแบบไว้ว่า “ในวรรณคดีไทยการพรรณนาและบรรยายต่างๆ การชมโฉมนางงาม ไม่ว่านางอะไรถ้าถือว่าเป็นนางงาม ตามักจะเป็นเนื้อทราย หน้ากลมเหมือนพระจันทร์ คอเหมือนคอหงส์ หูเหมือนกลีบบัว จมูกเหมือนขอ นมเหมือนอย่างบัว แขนเหมือนงวงช้าง ขาเหมือนลำต้นกล้วย เป็นเช่นนี้ไม่ว่า นางพินทุมดี นางอุษา นางเพื่อน นางแพง หรือนางอะไรจะผิดกันเพียงเล็กน้อย”

ในนิทานมโหสถคำฉันท์ปรากฏบทชมโฉมเพียงตอนเดียว ได้แก่ ตอนบุตรชาย
เศรษฐีนี้หลงใหลความงามของนางทาสหญิง มีการพรรณนาความงามของนางทาสหญิงที่ละส่วน
ดังนี้

บุตย์ชาย, เสน่ห์ท่า-	สิมะนา, กระสันนิยม
พิศไค, วิลัยสม	สิริท้าว, อนงค์บวร
งามเกศ, และเนตร์อีก	ดุษะปีก, แมลงภุมร
งามวงก, โขนงอน	ตะละคัน, ธนุสิวา
งามรูป, วิมลพักตร์	สุวะลักษณ์, กะพองระกา
งามปราง, มะปรางสา-	มะละเปล่ง, มีตบมิพี
งามกรรณ, ระย้า, กุณ-	ทะละสุน, ทะราวะดี
งามขาน, กิโด่งดี	มุขะเหยี่ยว, ประเทียบและควาร
งามโอฐ, สิจิมลิม	ขณะยิม, ยะยียะยวน
งามทนต์, วิมล, ธวล	จุละเรียบ, สะอาดสะอาง
งามคอ, ระหงสรรพ	บริกัณ, ทะพิศมิขวาง
งามไหล่, กิผายกาง	จะเพาะรับ, กระทรวงและถัน
งามเต้า, สีเต่งกล	สุอุบล, จะเทียบผิทัน
งามกร, ประดุงวรรณ	กะชะสิก, ละมุลละมัย
งามอ้ง, คูลีทั้ง	ทะสะดั่ง, ประทีปไสว
งามทรง, ตะโพกไซ	ระยะผาย, เหมาะส่วนมิเชิน
งามทรง, สะเอี้ยวรัด	ปะริวัตร์, ส่องาเจริญ
งามเพลลา, ณ ยามเดิน	กริยาตร์, เสี่ยมเหมือน
งามวรรณ, สกกลากาย	หริคล้าย, สุวรรณมิเลื่อน
งามทรง, ประดุงเตือน	ปุมะโมห์, เสน่ห์มหันต์
เล่ห์ตา, ชะม้ายคล้าย	มตะทราย, ณ ยามจะผัน
ปลายผม, กิ่งอนวรร-	ณะละเอียด, และอ่อนลมัย
กิจจการ, กิสันหัต	ปฏิบัติ, ฤเลียงไกล
ยามเผย, วจิไซ	ดุษะกา, ระเวกค่าน
ยามนอน, และนั่งเดิน	พิศะเพลิน, มิเปื้อละยล
แต่งร่าง, สำอากล	สุวะหง, สะคลาศคุดา
เงียบเหงา, เสี่ยมสัง-	วะระยัง, มะนาตะมา
เกรงข้อกะลีทา-	รุณะต้อง, จะหมองสุกาย ๕

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๒๔-๒๕)

บทชมโฉมตอนนี้แสดงให้เห็นการจัดระบบการชมตามลำดับ เป็นการแสดงฝีมือ
ในการประพันธ์ คือพรรณนาความงามในร่างกายที่ละส่วนจากศีรษะจรดเท้า โดยปรากฏใช้คำว่า
“งาม” ถึง ๑๘ ครั้ง ทำให้เห็นความงามของนางทาสหญิงชัดเจน ได้แก่ ใบหน้า ผม ดวงตา

จมูก แก้ม หู ปาก ฟัน คอ ไหล่ หน้าอก มือ สะโพก รูปร่าง และผิวพรรณ โดยเปรียบเทียบกับความงามของสิ่งอื่น เช่น จมูกโต้งงามคล้ายจมูกนกเหยี่ยว หน้าอกสองข้างตมแต่งงามคล้ายดอกบัว ผิวพรรณผุดผ่องงามดุจทอง ทั้งยังกล่าวชมเสียงซึ่งไพเราะเหมือนนกการเวก พรรณนาความงามส่วนต่างๆ ในร่างกายของนางทาสหญิงว่าเป็นลักษณะของสตรีที่มีคุณลักษณะดี เช่น ปากงามจิ้มลิ้ม ฟันงามเรียบสะอาด คองามยาวระหง ไหล่งามรับกับหน้าอก สะโพกผายงามเหมาะสมกับรูปร่าง นอกจากนี้นางทาสหญิงยังมีอิริยาบถงดงามในเวลา นั่ง นอน หรือเดิน ลักษณะการชมเช่นนี้เน้นให้เห็นว่านางทาสหญิงมีความงามเฉพาะรูปร่างนอกเท่านั้น ผู้แต่งยังกล่าวเน้นปฏิกิริยาทางอารมณ์ของฝ่ายชายโดยใช้คำว่า “กระสัน” หมายถึง กระวนกระวายในกาม เพื่อเป็นการย้ำให้เห็นว่าความงามนี้ทำให้บุตรชายของเศรษฐีนี้หลงในกาม ซึ่งเป็นความใคร่มากกว่าความรัก

๔.๑.๒.๓ บทชมธรรมชาติ

บทชมธรรมชาติเป็นการแทรกบทพรรณนาความงดงามของธรรมชาติขณะดำเนินเรื่อง เช่น ชมนก ชมไม้ และชมปลา กุหลาบ มัลลิกะมาส (๒๕๒๗ : ๑๙๙) อธิบายลักษณะบทพรรณนาธรรมชาติในวรรณคดีไทยไว้ว่า

บทพรรณนาธรรมชาติเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งในการแต่งบทร้อยกรองในอดีต กวีจะพรรณนาธรรมชาติตามที่เห็นและจินตนาการ ป่า เขา นก ปลา และสัตว์ป่านานาชนิดจะกล่าวถึงอย่างละเอียดถี่ถ้วนในวรรณคดีแทบทุกเรื่อง นอกจากนี้กวียังใช้ธรรมชาติเป็นเครื่องสะท้อนอารมณ์ของตัวละครในเรื่อง ธรรมชาติจะเป็นเสมือนกรอบล้อมอารมณ์ รัก โศก ว้าเหว โหยหา หรือสนุกรื่นเริงอีกด้วย

สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา (๒๕๔๙ : ๘๕) อธิบายขอบของการชมธรรมชาติ ซึ่งมีลักษณะเกี่ยวกับบทชมโฉมตัวละครไว้ว่า “กวีไทยจะมีขอบของการชมธรรมชาติที่มีลักษณะชัดเจน เช่นเดียวกับบทชมโฉมตัวละคร นั่นคือกวีจะชมธรรมชาติในรายละเอียดเป็นลำดับคือ ชมป่า ชมต้นไม้ ชมสัตว์สี่เท้า สัตว์สองเท้า ชมนก ชมปลา ลีลาของการพรรณนาธรรมชาติเน้นการสร้างให้เห็นภาพแสง สี เสียง อย่างชัดเจน” กวีอาจแสดงให้เห็นความในใจที่มีต่อคู่รักไปพร้อมกับ การชมธรรมชาติด้วย ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (๒๕๔๔ : ๑๖๐-๑๖๑) อธิบายถึงธรรมชาติซึ่งมีความสำคัญต่อการพรรณนาความในใจของกวีไว้ว่า “กวีไทยโดยมากเห็นธรรมชาติเป็นแสงสะท้อนของความรู้สึกของตน ทุกสิ่งทุกอย่างในธรรมชาติกระตุ้นเตือนความในใจของตนและทำให้หวนคิดถึงคู่รัก” การแทรกบทชมธรรมชาติจึงเป็นขอบในวรรณคดีไทยที่พรรณนาธรรมชาติทั้งแสง สี เสียง กลิ่น และสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร

ในนิทานมโหสถคำฉันท์มีการแทรกบทธรรมชาติเพียงตอนเดียวโดยพรรณนาความงามตามชนบของนิราศตอนพระเจ้าวิเทหราชเสด็จประพาสอุทยาน โดยกล่าวชมความงามของพันธุ์ไม้และนกนานาชนิด ดังนี้

ค่อยเคลื่อน, ชะบวน, นีรวีถี	พระภูมิ, ประพาศยล
เหล่ารุก, ชะชาติ, ระตะตำบล	ปิติเพิ่ม, ฤทัยปรีดิ์
ทวยชน, กีก่ล่น, ระยะประเวศ	ทวิเทศ, สอวงศรี
เต้าตาม, มิคลาค, อธิบัติ	ชะยะชรวงมิชาตสาย
หนุ่มๆ ประชุม, ยุระติเกี้ยว	นะริเลี้ยว, สะเท็นอาย
เล่ห์นัยน์, ชม้อย, กะละระคาย	ฉิจริต, สิสมกล
ดลอุท, ะยาน, พิศะผะกา	รุจิรา, จรุงมน
ชุก้าน, ตระการ, ระตะระคน	พิศะยัง, เจริญตา
ประดาเหล่า, ผะกามาศ	ระดาดาน, ะนาสา-
ระพันพัน, ะบุบผา	ชะจิตไป, วิลัยมัลย์
ประตุเบญ, จะมาศโคก	ยี่แข่งโมก, ชะบาบาน
ยี่หุบมา, ลิพุดตาน	กระดังงา, ละดาวลัย
ยี่โกทั้ง, ชะจรกา-	ระเกดสา, ระภีกร-
ณิกานิน, ทะนิลจันท-	นะช่อนกลิ่น, กะณินดง
พิกุลแกม, กะสำเหล่า	และคัตเค้า, มหาหงส์
พะยอมป่า, ประยงค์พง	กุหลาบเทศ, ยี่สุนสี
ลำดวลกำ, มะหยี่พุด	กะสายหยุด, และจำปี
จำปาเทศ, มะลูลี	จำเจียกโย, ะกังงาม
และราตรี, กะดอกกา-	ระเวกพา, สุกันธยาม
นิสาฟุ้ง, จรุงตาม	วิถีวา, ตะไชยชวน
สุมณฑา, กะนมแมว	และดอกแก้ว, กัทอมหวล
มินานคล้าย, ะบายรวน	นิราสกลิ่น, ถวิลหา
มะหวดส้ม, มะยมหวาน	มะปรางปาน, ชะเอมทา
มะไฟกล้วย, สมอหว่า	และมังคุด, ละมุดไทย
มะปริงห้อย, ะย้าตัน	มะเฟืองหล่น, เพราะลมไกล
มะขามเทศ, และลำไย	มะยงชิด, มะขวิดหวาน
มะตูมดาด, มะตาดดก	กะท้อนตก, กระรอกราน
ทุเรียนหนาม, สีนามปาน	ตะปุ่นอก, อร่อยใน
ขนุนหนัง, ฝรั่งห่อ	มะละกอ, มะขามไทย
เงาะกลางสาต, ตะคร้อไข่	มะทรางเกต, มะม่วงมัน
ตะโกกับ, มะพลับแมน	กะส้มแป้น, และผลจันทน์
ขนุนสำ, มะลอรร-	ณสาเก, ละม้ายยล
ทุเรียนแขก, และน้อยหน้า	ตะขบป่า, มะยมปน
มะกอกบก, สิดกจน	กระทั้งยอด, ตลอดดิน

สตรีเหล่า, ณะชาววัง
 ทะผาล้า, และลองกิน
 ประจักษ์รส, สนิมคั้ง
 ระเบงเสียง, สนั่นดง
 ประสบถั่ว, ยิสงเข้า
 เอะฝักอยู่, ณะไต่กอ
 ฟินิจฝัก, สมามุ้ย
 คนองแย่ง, มิเกรงใจ
 ประเทียบเปรย, ก็เย้ยก๊วย
 ชีถั่วขน, พิกลครัน
 วิหคเกลื่อน, นภาภาส
 สำเนียงช้อง, ะโยเซย
 กะตัวไต่, กะแต่จ้อง
 กระลึงจาก, กระลึงไป
 ดูเหว่าเปล้ำ, กระสาสา-
 กระยุงยุง, สลัดคอน
 กระเรียนตุ้ม, ตะกรุมเค้า
 กระทาชัน, กระจอกผิน
 ตะเวนไพร, กระไนเหี่ยว
 กะนกเอี้ยง, มิเลียงจน
 ตะวันปาย, จะใกล้ค่ำ
 เสด็จเคลื่อน, ะบวนไคล
 นิราสพัน, ประตุสวน
 ฤการอิง, คะนึ่งพา

มิหยุดยั้ง, จะเก็บอิน-
 ตะกายสับ, ทะลายลง
 สลัดทิ้ง, มิจ้านง
 ขยายก่อ, เสนอบอ
 กระชากเถา, ฟินิจพอ
 มิเคยเห็น, สนิมปลกใจ
 ตะลุดค้อย, กระชากไขว่
 ละอองต๋อง, สิริ้องคั่น
 เยาะเข้าหุ่ย, และฮาหยัน
 มิแมนถั่ว, ณะวังเลย
 ประสบราช, อุโฆษเผย
 พระบุญญา, ธิการไท
 ขมื่นร้อง, สำเนียงใส
 ประสบกา, ถลาจร
 ลีกาภา, ระเวกวอน
 กระจาบไขว่, ไถลบิน
 กระยางเจ้า, แสงวณ
 พิราปไล่, กระจิวน
 กระเดินเทียว, ผสมปน
 วิวาตแซ่, สนั่นไพร
 ระฆังย่า, สำเนียงใส
 นวัตกรรม, พระปรารค์ปรา
 ประชามวล, ะโยสา
 ถวายตัว, ตลอดกัน ฯ

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๗-๑๑)

บทชมความงามของธรรมชาติในนิทานมโหสถคำฉันท์ มีการใช้ขนบนิราศ คือ พรรณนาธรรมชาติโดยไม่มีการคร่ำครวญถึงการพลัดพรากจากหญิงคนรัก เน้นการพรรณนาให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและภาพธรรมชาติในอุทยาน ทำให้เห็นว่าบ้านเมืองของท้าววิเทหราชมีธรรมชาติที่ร่มเย็นและอุดมสมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากการกล่าวชมธรรมชาติโดยการพรรณนาฉากในป่าซึ่งมีพันธุ์ไม้และนกนานาชนิด ได้แก่ พันธุ์ไม้ดอก เช่นเบญจมาศ ยี่โถ พิกุล พะยอม ลำดวน ราตรี การเวก สุเมณฑา นมแมว และดอกแก้วโดยพรรณนาภาพความงดงามของหมู่แมลงดอกไม้แบ่งบานและพรรณนาความหอมของดอกไม้ เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรพันธุ์ไม้ ผล เช่น มะหวด มะยมหวาน มะปราง มะไฟ มะปริง มะเฟือง มะขามเทศ ลำไย มะขวิด หวาน มะตูม กระท้อน ขนุนหนึ่ง ฝรั่งห่อ และมะม่วงมันจึงพรรณนาให้เห็นผลไม้ออกผลมากกว่าปกติ แสดงให้เห็นภาพของพันธุ์ไม้ทุกต้นต่างงามไปด้วยผลซึ่งเป็นภาพความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ โดยผลไม้มีรสหวาน เปรี๊ยะ ฝาด และมัน และเมื่อพระองค์ทอดพระเนตรนกนานา

ชนิด เช่น นกกระตัว นกกระแต นกดูเหว่า นกกระสา นกสาธิกา นกการเวก นกยูง นกกระจาบ นกกระเรียน นกกระทา นกกระจอก และนกฟิราบ จึงพรรณนาให้เห็นภาพชีวิตของนก ซึ่งอาศัยร่วมกันในป่าสงวนเสียงร้อง การแทรกบทชมธรรมชาติในสำนวนนี้ไม่มีการคร่ำครวญถึงหญิงคนรัก เพราะพระเจ้าวิเทโหราชยังไม่มีคู่ครอง จึงมุ่งเน้นการพรรณนาธรรมชาติเพื่อให้เห็นว่าบ้านเมืองอุดมสมบูรณ์จึงมีความยาวมาก เป็นการแสดงรายละเอียดของธรรมชาติ โดยไม่ได้สะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ลักษณะเช่นนี้ปรากฏมาแล้วใน **มหาชาติคำหลวง** และ **กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง** ซึ่งมีบทชมธรรมชาติมุ่งพรรณนาความงดงามของธรรมชาติ โดยไม่มีบทคร่ำครวญถึงหญิงคนรัก

๔.๑.๒.๔ บทปริภาษ

บทปริภาษเป็นการเล่าเรื่องโดยบรรยายให้เห็นว่าตัวละครตัวหนึ่งใช้ถ้อยคำ ผรุสวาทกล่าวปริภาษตัวละครอีกตัวหนึ่ง เพราะทั้งสองฝ่ายมีความรู้สึกนึกคิดแตกต่างกันหรือมีความขัดแย้งกัน แสดงให้เห็นความโกรธ ดังที่ **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕ : ๒๒๖)** อธิบายความหมายของคำว่า “ปริภาษ” ดังนี้

“invective” หมายถึง คำพูดหรือข้อเขียนที่ตำหนิ ตำหนิ หรือที่แสดงความหยาบคาย ตัวอย่างคำปริภาษในวรรณกรรมมีมาก ทั้งในบทร้อยกรองและร้อยแก้วคำปริภาษมีลักษณะใกล้เคียงกับการเสียดสี ถ้อยคำถากถาง และภาพล้อ นักเขียนจำนวนไม่น้อยใช้คำปริภาษเพื่อความประสงค์หลายอย่าง ที่ธรรมดาสามัญที่สุดก็เพื่อแสดงความไม่ชอบ ความหน่ายแค้น ความดูถูกดูหมิ่นและแม้กระทั่งความเกลียดชังที่มีต่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ

นิทานมโหสถคำฉันท์มีบทปริภาษเพียงครั้งเดียวตอนเศรษฐีนี้ทดสอบจิตใจนางทาสหญิง โดยนำกองมูลราดร่างกายนางทาสหญิง ดังนี้

บาทะวี, กิเหียบ, ฦก, สุวรรณ	
และรด, สะลิล, ชะบาท, หิริญญ	อุทกสนท์
ฝัสสะเก, สะทาส, และเปี้ยก, สะกล	
อิทาส, กิพลัน, อุโฆ, ษะไซ	ทวาจี
เอะไคร, ไฉน, กะลี	ระยาเต็มที
มุงแกล้ง, มิว่าง, ขยัน	
กระทำ, ทุรา, อะนันต์	หิณะชาติสัน-
ดานหยาบ, อุทาม, กระทบ	
จะเคย, กิเคย, สะกนธ์	ตำหนิเราจน
แกล้งได้, กิแกล้ง, กระเจิง	

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๔๑-๔๒)

เศรษฐีนี้เคยกลั่นแกล้งนางทาสหญิงมาก่อน แต่นางนิ่งเฉยทุกครั้ง ครั้นนี้เศรษฐีนี้
 แกล้งด้วยวิธีรุนแรงโดยรดกองมูลซึ่งเป็นของสกปรกและมีกลิ่นเหม็น ทำให้ร่างกายของนางทาส
 หญิงสกปรกและเหม็น นางจึงไม่สามารถอดทนต่อความโกรธได้เหมือนทุกครั้ง จึงบิภาษาว่า “กะลี
 ระยำ และมีสันดานหยาบ” เพื่อแสดงความโกรธและระบายความคับแค้นใจ ทำให้เห็นว่าเศรษฐีนี้มี
 สันดานชั่วติดตัวจึงกลั่นแกล้งและตำหนินางเสมอ เศรษฐีนี้จึงรู้ว่านางทาสหญิงไม่ได้เป็นกุลสตรี
 เพราะเมื่อโกรธจึงเปลือยแสดงกิริยาพาล และพูดหยาบคายต่อว่าเศรษฐีนี้ซึ่งเป็น ผู้อาวุโสและมี
 พระคุณ ทำให้เข้าใจอารมณ์ของนางทาสหญิง ซึ่งเป็นตัวแทนของสามัญชน

๔.๑.๒.๕ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์เป็นข้อความซึ่งปรากฏในส่วนท้ายหรือตอนจบของเรื่อง โดยมี
 ใจความบอกเกี่ยวกับชื่อผู้แต่ง เวลาที่แต่ง สาเหตุที่แต่ง คำอธิบายของผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการ
 แต่ง หรือแสดงความภาคภูมิใจในการแต่ง **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย**
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕ : ๑๕๙) อธิบายความหมายของคำว่า “ปัจฉิมกถา” หรือ
 “ปัจฉิมบท” (epilogue) ว่า “ปัจฉิมกถา” หรือ “ปัจฉิมบท” มี ๒ ลักษณะคือ (๑) คำกล่าวสั้นๆ
 ตอนท้ายบทละคร เช่น ท้ายบทละครเรื่อง **A Jovial Crew** (ค.ศ. ๑๖๔๑) ของริชาร์ด บรอม
 (๒) คำกล่าวสั้นๆ ตอนจบของนิทาน เช่น นิทานอุทาหรณ์เพื่อเป็นคติสอนใจผู้อ่านและผู้ฟัง”
 บทประณามพจน์ปรากฏในตอนท้ายเรื่องเพื่อเป็นการกล่าวคำอธิบายหรือแสดงความมุ่งหมายใน
 การแต่ง และบางครั้งยังแสดงให้เห็นน้ำเสียงถ่อมตนของผู้แต่งด้วย

ในนิทานมโหสถคำฉันท์ปิดท้ายเรื่องด้วยบทปัจฉิมพจน์โดยบรรยายว่า ผู้แต่ง
 ดำเนินเรื่องตามตำนานของพระโพธิสัตว์ และผู้แต่งไม่ได้เป็นกวีจึงแต่งตามครู ดังนี้

สดับนิทานตำนานคะดี	สุเมธวะจีถายสุตา
พระทรงประจักษ์ตระหนักรณะ	อุโฆษะสาธุการนิยม
ชานีชานาญบุราณแถลง	อุส่าห์แสดงประเทียบพะสม
ประธานธะนาอุปทะคม	สุคันธะณมบุชิตกะวี
เสด็จนิวัตรณะรัตนนิวาสน์	สุขาธะราชภยาถมี
นิรันดร์คะณาประชาและชี	นิราสกลีบได้บิทา
ตะนุณิพนธะสนธิ์คะดี	มิใช่กะวีผิชอบวิชา
อุส่าหะเขียนและเพียรสิขา	แสงตำราภาวะวาทู ๗

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๕๖)

บทปัจฉิมพจน์แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อสรรเสริญพระพุทธเจ้า จึงแต่งเรื่องใหม่ตามตำราของครู ผู้แต่งถ่อมตนว่าไม่ได้เป็นกวีซึ่งเป็นการวิจารณ์ผลงานของตนเองว่าฝีมือของตนยังไม่เทียบเท่ากวี

๔.๑.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและมีการปรับเปลี่ยนรายละเอียด **นิทานมโหสถคำฉันท์**มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๒ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

๔.๑.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน เป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานเรื่องหลัก ซึ่งมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องหลัก ตัวละครในนิทานเรื่องหลักเป็นผู้ยกนิทานหรือเหตุการณ์ในอดีตเพื่อเป็นคติสอนใจ อ้างเหตุผล เป็นข้อเปรียบเทียบลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสอง ชักจูงใจให้คล้อยตาม หรือเพิ่มน้ำหนักให้ความคิด **นิทานมโหสถคำฉันท์**มีการยกนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อน

๔.๑.๓.๑.๑ การยกนิทานอุทาหรณ์

การยกนิทานอุทาหรณ์ เป็นการเล่าเรื่องโดยมีตัวละครสองฝ่ายสนทนากัน ฝ่ายหนึ่งเล่านิทานเรื่องใหม่ซึ่งเป็นนิทานอุทาหรณ์ให้ฝ่ายตรงข้ามฟังเพื่อสนับสนุนเรื่องเล่าของตน ให้น่าเชื่อถือ เป็นคติสอนใจ ชักจูงใจ หรือโน้มน้าวใจฝ่ายตรงข้าม **นิทานมโหสถคำฉันท์**มีนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อน ๒ เรื่อง คือ เรื่องมารดากับบุตรชายและเรื่องคู่ครองที่มีสกุลต่างกัน

เรื่องที่ ๑ มารดา กับบุตรชาย มโหสถเป็นผู้เล่าถวายพระเจ้าวิเทโหราชมีว่า บุตรชายเศรษฐีนี้ขาดปัญญาและหลงใหลรูปของนางทาสหญิง มารดาไม่ชอบจึงทดสอบนางทาสหญิงซึ่งรูปร่างแต่มีนิสัยและกิริยาเหมือนไพร่ บุตรชายจึงตัดความอาลัยรักที่มีต่อนาง ดังนี้

บุตรเศรษฐี, ฐิแกลัง, อะธิก, ประการ	
กะษัย, อุบาย, ประลอง, วิจารณ์	เกษมสันต์
หวลระฤก, วิถี, ละออง, สุวรรณ	
จะดี, จะชั่ว, จะหยาบ, จะหยัน	ก๊กลิ้นทอง
เพียรแสวง, สมัย, เหมาะการ, ประลอง	
ประจวบ, กระทำ, ประภูาก, ประคอง	ประจทอ
นางสะถิต, ฦไต้, คะหา, กิพอ	

เหมาะโชค, อะนวย, มี่รัง, มี่รอ	กะษัยกาล
หยิบสุวรรณ, อะเนก, มี่เน็น, มี่น่าน	
ประดิษฐ์, ณเบื่อง, อุปา, วิฐาน	คะหาพลัน
บาททะวี, กี่เหยียบ, ณกอง, สุวรรณ	
และรด, สะลิล, ชะบาท, หิริญญ์	อุทกสนท์
ผัสสะเก, สะทาส, และเปี้ยก, สะกล	
ฐลี, สุวรรณ, และบาท, ระคน	ระบายไคล
ลงกระทบ, ทะวาร, และดล, ฤทัย	
อิทาส, กี่พลัน, อุโฆ, ะไซ	ทวาจี

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๔๐-๔๑)

นิทานซ้อนเรื่องนี้แสดงให้เห็นปัญญาของมโหสถในการยกนิทานอุทาหรณ์เรื่องมารดากับบุตรมาเปรียบเทียบกับกรกระทำในปัจจุบันของกิงก่า โดยทูลพระเจ้าวิเทโหราชเพื่อแสดงให้เห็นว่าปัญญาเป็นที่พึ่งของตนเองและเป็นหลักในการดำเนินชีวิต หากไม่มีปัญญาก็ไม่สามารถประคับประคองชีวิตให้ดำเนินต่อไปได้ กิงก่าขาดปัญญาจึงแสดงกิริยากระด้างกระเดื่องต่อพระราชบิดาเพราะเป็นสัตว์เดียรัจฉาน ทำให้ไม่ได้รับเนื้อเป็นอาหาร ส่วนบุตรชายเศรษฐีนี้ขาดปัญญาจึงมีกิเลสหลงใหลในรูปของนางทาสหญิงโดยไม่คำนึงถึงความเหมาะสมของฐานะทางสังคมจึงพบความทุกข์เพราะมารดาไม่เห็นด้วย

เรื่องที่ ๒ คู่ครองที่มีชาติกำเนิดต่างกัน บุตรชายเป็นผู้เล่านิทานซ้อนมีว่าองค์อินทระเทพมิมเหสีคือนางสุชาดาซึ่งมีเชื้อสายยักษ์ และปัสเสนธิปติมีมเหสีคือนางมณฑลิกาธิดาซึ่งเป็นธิดากุฎุมพี ดังนี้

องค์อิน, ทะระเทพ	ธกัเศพ, สุชาดา
เชื้อพงษ์, อะสุรา	วะสุเทพ, กี่ยินดี
นางมณ, ทะลิกา	สิริดา, กุฎุมพี
ปัสเสน, ธิปติ	ทะนุเกียร, ดิเกรียงไกร
เปนเอก, มะหิสี	คณรี, บเทียมไท
เยียงซี, คะติไซ	พิเคราะห์เปรียบ, ประเทียบบตรอง

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๒๙)

บุตรชายพยายามพูดโน้มน้าวใจให้มารดายอมรับนางทาสหญิงเป็นลูกสะใภ้โดยเล่านิทานอุทาหรณ์เรื่องชายหญิงมีชาติกำเนิดต่างกันเป็นคู่ครองกันได้ การลุ่มหลงในรูปนางทาสหญิงทำให้นิทานอุทาหรณ์ที่ยกมาอ้างไม่มีน้ำหนักทำให้มารดาคล้อยตามได้ เพราะไม่มีเหตุผลใดสนับสนุนนิทานเรื่องนี้

๔.๑.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานเป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาของนิทานไปจากสำนวนเดิมคืออรรถกถาหมอสถชาดก ได้แก่ การละความ (omission) การเปลี่ยนรายละเอียด (changing detail) การขยายความ (expansion) การผนวกเรื่อง (adding another story) การสลับเหตุการณ์ (transposition) และการอนุรักษ์ตนเอง (self-correction) (ศิราพร จิตะฐาน. ๒๕๒๓ : ๓๐)

นิทานมโหสถคำฉันท์ปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๔ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ และการอนุรักษ์ตนเอง

๔.๑.๓.๒.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่อง หรือเนื้อหาบางตอน อาจเป็นเจตนาหรืออาจเป็นการตกหล่นโดยไม่เจตนาของผู้เล่าเรื่อง ศิราพร จิตะฐาน (๒๕๒๓ : ๓๑) อธิบายลักษณะการละความในนิทานว่า

เมื่อนักเล่านิทานได้ฟังนิทานเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เขาก็จะนำไปเล่าต่อให้คนในหมู่บ้านฟัง แต่ก่อนที่จะเล่านิทานเรื่องนั้นๆ ต้องผ่านการกลั่นกรองทางความคิดของนักเล่าผู้นั้นก่อน เขาจะต้องคิดว่า จะดำเนินเรื่องเช่นไร จะทำให้เรื่องสนุกได้อย่างไร รายละเอียดของเรื่องตอนที่ควรตัดทิ้ง ดังนั้นเนื้อหาบางตอนอาจถูกตัดทิ้งไปโดยเจตนาของนักเล่านิทาน

นิทานมโหสถคำฉันท์ละความ ๓ ประการ ได้แก่ ละนิทานซ้อน ละเรื่องแทรก และละเหตุการณ์สำคัญ

การละนิทานซ้อน ๔ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องเศรษฐีโครินทนิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติดำเนินยอมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส เหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวี และเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติพระสหายของพระเจ้าจุลนี

การละเรื่องแทรก ๖ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยซื้อโคพกาฬ และเรื่องรถ

การละเหตุการณ์สำคัญ ๑๑ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินในวันทมิฬเกิด มโหสถเกิดพร้อมแห่งโอสถ มโหสถสร้างศาลา การแย่งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยว การตอบปัญหาเรื่องท่อนไม้ ศิระคน ฐู ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกถูก ข้าว ๓ ชนิด ชิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน พา และแก้วมณีบนรังกา พระเจ้าวิเทหราชปจณาเรื่องทรัพย์กับปัญญาสิ่งใดประเสริฐ มโหสถแสวงหาครุฑรอง บัณฑิตทั้งสี่ขโมยรัตนะ ๔ มโหสถกลับเมืองเพื่อตอบปัญญาเทวดา เกวัญมีอุปายให้เมืองขาดแคลนน้ำ ข้าว ฟีน เกวัญเล่าโลมพระเจ้าวิเทหราชด้วยกาม และมโหสถสร้างอุโมงค์เพื่อจับฝ่ายศัตรูเป็นตัวประกัน

การละความในนิทานมโหสถคำฉันท์ทั้ง ๓ ประการอาจเป็นเพราะผู้เล่าต้องการเข้าสู่เหตุการณ์ของเรื่องอย่างรวดเร็ว จึงมีการตัดนิทานซ้อน เรื่องแทรก และเหตุการณ์ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องในส่วนของตัวละครรองเพื่อเล่าให้กระชับยิ่งขึ้น

๔.๑.๓.๒.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด

การเปลี่ยนรายละเอียดเป็นส่วนที่ผู้ประพันธ์เปลี่ยนแปลงรายละเอียดต่างๆ ให้แตกต่างไปจากสำนวนเดิม เช่น ชื่อตัวละคร ชื่อสถานที่ เหตุการณ์ตอนสำคัญ และอนุภาค ทำให้นิทานเรื่องใหม่มีรายละเอียดแตกต่างกับสำนวนเดิม **นิทานมโหสถคำฉันท์**มีเพียงการเปลี่ยนชื่อตัวเอกจาก “มโหสถ” เป็น “มโหธร” อาจเป็นเพราะการคัดลอกผิดพลาด เนื่องจากวีรบุรุษนิทานเรื่องนี้โดยการเล่าและฟังต่อกันมา จึงทำให้ชื่อตัวเอกสะกดผิดไปจากสำนวนเดิม

๔.๑.๓.๒.๓ การขยายความ

การขยายความเป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงรายละเอียดให้ซับซ้อนเพิ่มขึ้นจากสำนวนเดิม ซึ่งเป็นศิลปะในการขยายเรื่องของผู้แต่งที่จะทำให้เรื่องเล่าน่าสนใจ ศิราพร จิตะฐาน (๒๕๒๓ : ๕๔) อธิบายสาเหตุการขยายความของนิทานไว้ว่า

ความเป็นคนมีความคิดและผูกพันกับวัฒนธรรมของตนเป็นปัจจัยที่ทำให้นิทานมักได้รับการเสริมเติมแต่งและขยายความออกไป เมื่อคนเราได้ยินได้ฟังเรื่องใดๆ ย่อมต้องมีความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ถ้าชอบใจก็อาจจะเล่าในทางที่ดี ถ้าไม่ชอบใจก็อาจเล่าในทางที่ไม่ดี เรื่องที่เล่าจึงแฝงทัศนคติของผู้เล่าไว้ด้วย ลักษณะการเล่าก็ไม่เพียงแต่จะเล่าตามเรื่องเดิมโดยพยายามใช้น้ำเสียงแล้วบอกทัศนคติของตนเท่านั้น ถ้าชอบใจมากๆ ก็อาจจะขยายความใช้จินตนาการวาดภาพขยายเรื่องให้ได้อารมณ์มากขึ้นไปอีก ถ้าเป็นตัวเลขวอาจมีการเพิ่มจำนวนจากที่ได้รับฟังมาอีกหลายเท่าและด้วยเหตุที่มนุษย์มีความผูกพันกับตนเองและสังคมของตนมาก เนื้อหาที่ขยายความออกไปนั้นก็มักจะมาจากประสบการณ์เฉพาะตนหรือมีฉะนั้นก็อาจสอดแทรกความเชื่อและแนวจริยธรรมในสังคมลงไป เรื่องราวอันอยู่ “เบื้องหลัง” ของแต่ละคนประกอบกับจินตนาการของคนผู้นั้นจึงมีส่วนให้เรื่องขยายออกไป

นิทานมโหสถคำฉันท์มีการขยายความ โดยเพิ่มรายละเอียดจาก**อรรถกถามโหสถชาดก** การเพิ่มนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อนเรื่องมารดากับบุตร ซึ่งมีการขยายความเพิ่มอีก ๓ เรื่อง คือ เรื่ององค์อินทระเทพมีนางสุชาดาเป็นพระมเหสี เรื่องภรรยา ๗ ประเภท และเรื่องเบญจกัลยาณี

(๑) เรื่องมารดากับบุตรชาย เป็นการเพิ่มในส่วนของนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานซ้อน โดยมีตัวละคร ๓ ตัว คือ เศรษฐีนี้ บุตรชายของเศรษฐีนี้ และนางทาสหญิง ดังนี้

เศรษฐีนี้, มีครึ่ง, ปางไกล,	ประกอบ, บุญอำไพ
อาภรณ์, ขำทรัพย์, นับนันท์	
เนืองนาน, สามี, ดับขันธุ์	เดี่ยวขาด, คู่สันต์
เคียงสม, ชมชู้, เขยชวน	
ชนขาว, ชายชวน, ก่อกวาน	กล่าวเกี้ยว, ลามลวน
เลี้ยวส่อ, ลวงโลม, ไร่ผล	
รู้ผิด, แผกผั่น, ในตน	นางตัด, กามกล
กล่าวกาน, ขานขาด, นิยม	
เนาไหย้า, เลี้ยงลูก, ชายชม	ชู้ชอบ, อารมณ์
อาลัย, เปรียบแม่น, สามี	
สามารถ, ปกป้อง, ทาสี	ทาสา, เปี่ยมปรีดิ์
เปรมปาล, ธนสิน, เหลือหลาย	

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๒๒)

กวีเพิ่มนิทานเรื่องนี้โดยให้มโหสถเป็นผู้เล่านิทานอุทาหรณ์เรื่องนี้เปรียบเทียบกับเรื่องกิงก่า ซึ่งเป็นอนุภาคสำคัญของเรื่องมโหสถ การขยายความโดยเพิ่มตัวละครทั้งสาม ทำให้เห็นตัวอย่างบุคคลที่มีปัญญาและขาดปัญญา ได้แก่ เศรษฐีนี้ใช้ปัญญาทดสอบนางทาสหญิงเพื่อให้บุตรชายรู้ว่าแท้จริงนางทาสหญิงไม่ได้เป็นกุลสตรี แต่มีนิสัยก้าวร้าว และไม่กตัญญูต่อเศรษฐีนี้ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณ ผู้ขาดปัญญาคือบุตรชายของเศรษฐีนี้ซึ่งมีกิเลสหลงใหลรูปของนางทาสหญิง

(๒) เรื่องคู่ครองที่มีสกุลต่างกัน เป็นการขยายความโดยผู้เล่าคือบุตรชายเศรษฐีนี้ ซึ่งต้องการยกตัวอย่างนิทานมาแสดงให้เห็นมารดายอมรับในความรักของตนกับนางทาสหญิงดังนี้

องค์อิน, ทะระเทพ	ธกัเสพ, สุชาดา
เชื้อพงษ์, อะสุรา	วะสุเทพ, กียินดี
นางมณ, ทะลิกา	สิริดา, กุฎุมพี
ปัสเสน, ธิบัติ	ทะนุเกียรติ, ดิเกรียงไกร
เปนเอก, มะหิสี	คณรี, มเทียมไท
เยี่ยงชู้, คะติไซ	พิเคราะห์เปรียบ, ประเทียบตรง

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๒๓)

การขยายความตอนนี้เป็นกรเพิ่มตัวละครที่เป็นคู่รัก ได้แก่ องค์อินทะระเทพกับมเหสีคือนางสุชาดาซึ่งมีเชื้อสายยักษ์ และปัสเสนธิบัติกับนางมณทะลิกาทิดาซึ่งเป็นธิดากุฎุมพีการขยายความตอนนี้เป็นกรเปรียบเทียบให้มารดายอมรับนางทาสหญิง

(๓) เรื่องภรรยา ๗ สถาน เป็นการขยายความโดยเศรษฐกิจนี้เป็นผู้เล่าเพิ่ม
เรื่องลักษณะภรรยา ๗ ประเภท เพื่อคัดค้านบุตรชาย ดังนี้

ภรรยา ๗ สถาน	
ภรรยาเจ็ด, สถานขึ้น	นระสีห์, วิชาชา
เทศน์โปรด, สุชาติดา	สุตะแจ่ง, สฤชดีผล
๑ วรกา ภริยา	
ภรรยไต่, ประทุษฐกิจจ	ทุระจิตต์, กะลิมันท์
กลับกโลก, กะภรรตันท	สละสัตย์, กะตัญญูทราวม
รักใคร่, บุรุษอื่น	มุหะห็น, ละเลิงกาม
ภรรตันท, ประมาทลาม	ทุษหมั่น, บเกรงภัย
ตริกแต่, จะฆ่าผิว	บมิกลัว, อะบายไกร
เยี่ยงนี้, นิตไย	ภะริยา, สิม่าภรรต
๒ โจรา ภริยา	
สามี, แสงวชน	พะละตน, ขยันสรรพ
ใช้ศิลป์, ประกอบกรรม	มะนะมุง, ฝะดุงทหาร
พานิช, ยะกรรมทำ	กะสิกรรม, มิดดหาญ
เหน็ดเหนื่อย, ฌสังขาร	บมีย่อ, มิท้อเพียร
มอบสิน, กะภรรยัต	กัตระบัด, ะนาเตียน
เยี่ยงนี้, นิตเขียน	ภะริยา, เสมอโจร
๓ อยยา ภริยา	
ภรรยไต่, ประพติพาล	กัจะคร้าน, ดุหยาบโลน
ด่าผิว, ตะโกนโพน-	ทะนะก้อง, ประจานหยัน
ข่มขู่, สุภรรดา	บมิปรา, ฌิเกรงทนต์
เสพภัก, ะเติบสรรพ	ตะกละเปรียบ, สุกรไพร
การกิจจ, มินาพา	สละสา, ระพัดไกล
เยี่ยงนี้, นิตไย	ภริยา, เสมอนาย
๔ มาตา ภริยา	
ภรรยไต่, ฤณาสาร	จะริยาณ, กัแยบคาย
รอบคอบ, กิจาหลาย	และฉลาด, ฝดุงภรรต
ภักตสิน, ประโยชนไต่	คุปะไว้, เสถียรสรรพ
ปกครอง, ปิยาขวัญ	ดุจะมา, ทุรักษ่อน
ภรรตพลัง, ฌนอมเตือน	พะจิเกลื่อน, ประโลมมน
เยี่ยงนี้, นิตีกล	ภะริเยศ, สุมาตา
๕ ภคินี ภริยา	
ภรรยไต่, ละอายบาป	บมิหยาบ, กะภรรดา
เคารพ, ปิยาสาร	อุชุจิตต์, มุทีจรรย

น้อมกาย, และจิตต์วาท	ณอำนาจ, ปะตีหรรษ์
ถ่อมตน, ประหนึ่งพัน-	รุษะนิษ, ฐะทราวมไวย
มารยา, และเยื่อหยิ่ง	สละทิ้ง, นิราสไกล
เยี่ยงนี้, นิติไซ	ภะคินี, สุภรรยา

๖ สขี ภริยา

ภรรยไธ, สมานจิตต์	สะหะมิตร์, สุภรรดา
ปางสพ, สุพักตรา	ปะติแสน, จะยินดี
เปรียบต่าง, นิราสลับ	คะมะกลับ, ภิรมย์ศรี
เทียบสุนทร์, ตระกูลมี	คิละพร้อม, ละม่อมไม
ธรรมภัก, ดิสามิตร	สุจริต, สะอาจใส
เยี่ยงนี้, นิติไซ	ดุจะเพื่อน, สุภรรยา

๗ ทาสี ภริยา

ภรรยไธเมื่อ, ประสบภรรต	ภะยะทัณท์, นิรันดรา
อยู่ไธ, อำนาจสา-	มิเสมอ, บราคี
ปางภรรต, พิโรธดำ	ทุชะกล้า, และเขี่ยนดี
อดกลั้น, มิไพร	ทุชะตอบ, วิวาทไชย
ทำสา, ระพัดกิจจ	มุกุจิตต์, นิรันดร์ใส
เยี่ยงนี้, นิติไซ	ภะริยา, สุทาสี
รวมเจ็ด, สะถานภรรย	มะตะสัน, ธิพาที
จำใส่, กะมลปรีย	ปะฏิบัติ, เสมอสานต์

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๔๘-๕๐)

การเล่าเพิ่มลักษณะภรรยา ๗ ประเภท ได้แก่ ๗ ภรรยา คือ ภรรยาที่รักใคร่ชายคนอื่น โจราภรรยา คือ ภรรยาที่ใช้เงินที่สามีหาได้ในทางไม่ดี อัยยาภรรยา คือ ภรรยาที่ชอบข่มขู่สามี มาตาภรรยา คือ ภรรยาฉลาด รอบคอบ และรักษาทรัพย์ของสามี ภคินีภรรยา คือ ภรรยาที่เคารพสามี สุขีภรรยา คือ ภรรยาที่ทำให้สามีมีความสุข และทาสีภรรยา คือ ภรรยาที่อยู่ใต้อำนาจของสามี เศรษฐีนี้เล่าให้บุตรชายฟังเพื่อแสดงตัวอย่างภรรยาที่ดีและไม่ดี เป็นศิลปะในการสอนและยกตัวอย่างให้บุตรชายเข้าใจอุปนิสัยของสตรีมากขึ้น นางทาสหญิงแสดงอารมณ์โกรธและบริภาษเศรษฐีนี้ด้วยคำหยาบคาย จึงมีอุปนิสัยไม่ตรงกับภรรยาประเภทที่ ๗ คือ ทาสีภรรยา ซึ่งอยู่ใต้อำนาจของสามี อดทนต่อความโกรธของสามี หรือความเจ็บปวดจากการเขี่ยนตี นางทาสหญิงจึงไม่เหมาะสมที่จะเป็นคู่ครองของบุตรชาย

(๔) เรื่องเบญจกัลยาณี เป็นการขยายความของเศรษฐีนี้อีกครั้งโดยเล่าเพิ่มลักษณะของสตรีเบญจกัลยาณี ดังนี้

สตรีเบญจ, จะกัลยา-
 นิตีแจ่ง, ประจักษ์ใน
 จำพวกหนึ่ง, สะไอขันธ
 สะเอีวรัต, สำเนียงขาน
 ทะวี่อ้ง, สะผายหลัง
 สะกลร่าง, มิเติบพี
 สุบาทา, และสองหัต-
 ประทุม, ถันอุบลบง
 จำพวกหนึ่ง, สุกันธร่าง
 ตะโพกรัต, สำเนียงขาน
 กะโปลสอง, กัฟองอ้ง-
 สุวรรณพน, ะคุณเคียง
 แฉล้มนี้ว, ละเมียดเทียน
 ประทุมถัน, สิบแบบคาย

ณิมารดา, จะแจ่งไข
 คำภีร์ฉัน, ทะศาสตร์สาร
 สุกันธพันธ์, ะกามาลย์
 ประดุงสัง, ขะเกรี
 กิราบม้ง, สะนิลสี
 กะทัตรัด, เสมอทรง
 ณะเรียวกัศน์, ะเปียบหงษ์
 เกษียรขัน, ะสาหวาน
 ประดุงข้าง, อุบลมัลย์
 ละม้ายแตร, อุโฆะเสียง
 สะผายม้ง, สะเหลื่อเพียง
 สง่าล้ำ, ประจำกาย
 สนิทเนียร, สำอางหลาย
 ประหนึ่งดอก, อุบลบาน

(นิทานมโหสถคำฉันท์ : ๕๒)

การขยายความของเศรษฐีนี้เรื่องเบญจกัลยาณีเพื่อแสดงให้บุตรชายเห็นลักษณะของสตรีงามในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ มี ๕ ประการ ได้แก่ สะโพกงามเหมือนสังข์ ไหล่ผายรับกับรูปร่าง มือและเท้าเรียวงาม และหน้าอกงามเหมือนดอกบัว ซึ่งแตกต่างกับลักษณะเบญจกัลยาณีแบบโบราณ ๕ ประการ ได้แก่ ผมงาม เนื้องาม ผิวงาม ฟันงาม และวัยงาม อาจเป็นเพราะเรื่องแต่งต่างยุคสมัยกันจึงมีค่านิยมในการชมความงามแตกต่างกัน

นิทานมโหสถคำฉันท์มีการขยายความเรื่องมารดากับบุตรชาย แล้วบุตรชายจึงขยายเรื่องคู่ครองที่มีสกุลต่างกัน ทำให้มารดาขยายเรื่องภรรยา ๗ ประเภท และเรื่องเบญจกัลยาณีเพื่อเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นวิธีการเล่าซ้อนเรื่องเชื่อมโยงกันเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นบุคคลที่มีปัญญาและขาดปัญญา

๔.๑.๓.๒.๔ การอนุรักษตนเอง

การอนุรักษตนเองเป็นการที่นิทานเรื่องหนึ่งสามารถรักษาความเป็นตัวของตัวเอง แม้มีรายละเอียดบางอย่างเปลี่ยนไปจากเรื่องเดิม แต่ลักษณะเฉพาะของนิทานแต่ละเรื่องยังคงอยู่ ศิราพร จิตะฐาน (๒๕๒๓ : ๖๙) ยกตัวอย่างลักษณะการอนุรักษตนเองที่ปรากฏในนิทานเรื่องต่างๆ ไว้ว่า

นิทานแต่ละเรื่องมีเอกลักษณ์ในตัวที่ไม่ซ้ำกับนิทานเรื่องอื่น แม้รายละเอียดบางอย่างจะเปลี่ยนไป แต่ลักษณะเฉพาะของนิทานแต่ละเรื่องจะยังคงอยู่ เรื่องซินเดอเรลลาก็ต้องคงเรื่องรองเท้าแก้วอยู่เสมอ เรื่องสโนไวท์ก็ต้องคงเรื่องคนแคระและแม่มดใจร้าย เรื่องเจ้าหญิงนิทราจะต้องมีเรื่องนางเอกถูกสาปให้นอนหลับและมีเจ้าชายมาช่วยแก้คำสาปในภายหลัง เรื่องพระสุธนมนโหรรักษ์ก็ต้องมี

นางกนิรี นางเอกหนีการประหาร หรือเรื่องพระรถเมรีต้องมีเรื่องการแปลงสาส์น การมอมเหล่านางเอก และนางเอกติดตามพระเอก

เอกลักษณ์หรือจุดเด่นที่ทำให้นิทานเรื่องนั้นยังคงเป็นนิทานเรื่องนั้นอยู่ได้เป็นสิ่งที่จะไม่สูญหาย หรือตกหล่นไปตลอดระยะเวลาและระยะเวลาแห่งการแพร่กระจายของนิทาน

การอนุรักษ์ตนเองในนิทานมโหสถคำฉันท์ มีเพียงตอนเดียว ได้แก่ ตอนกิ่งก่าได้ทองผูกคอตึงไม่ลงมาหมอบที่พระบาทของพระเจ้าวิเทโหราช เป็นที่มาของสำนวน “กิ่งก่าได้ทอง” เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นคนพาลที่ได้ดีแล้วยิ่งถือตัว และลืมผู้มีพระคุณ

๔.๒ ขุนทัพแห่งมิลินทร

ขุนทัพแห่งมิลินทรเป็นผลงานของพระราชธรรมกวี (สิริ ฐานยุตโต) วัดเสนหา จังหวัดนครปฐม เริ่มแต่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่งจบในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๑๖ สุนน สันสิทธิ และอุบล สันสิทธิ นำมาพิมพ์เป็นหนังสือในงานฉาบปกนิรุกติคุณแม่เล็ก ศรีประเสริฐ มีลักษณะคำประพันธ์เป็นกลอนสุภาพจำนวน ๗,๔๔๐ บท ผู้ประพันธ์แต่งเพื่อรำลึกพระคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงบำเพ็ญปัญญาบารมีในอดีตชาติ มีบทบาทเป็นต้นแบบในการแต่ง โดยตั้งความประสงค์ว่า หากงานประพันธ์สำเร็จลุล่วงขอให้ได้เป็นปราชญ์ทางอักษรศาสตร์ทุกชาติ ไม่ขอพบสิ่งที่เป็นโทษหรือคนพาล ขอให้ได้พบพระโพธิสัตว์เพื่ออุทิศตนแด่พระองค์และขอให้ข้ามพ้นวัฏสงสาร โดยมอบกุศลจากการประพันธ์แด่บิดามารดาและเทวดา หวังให้บทประพันธ์อยู่คู่กับพระพุทธศาสนาและขอให้ทุกคนปราศจากทุกข์โศกโรคภัย (๒๕๑๓ : ๑)

ขุนทัพแห่งมิลินทรมีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๔ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๔.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกเป็นกลวิธีการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก ๕ ส่วน ในขุนทัพแห่งมิลินทรมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก ๒ ประการ ได้แก่ อดีตวัตถุ และสโมสราน

๔.๒.๑.๑ อดีตวัตถุ

อดีตวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในอดีตกาลของพระพุทธเจ้า ขุนทัพแห่งมิลินทรกล่าวถึงอดีตชาติของมโหสถโดยเริ่มบรรยายถึงเมืองมิลินทว่า ท้าววิเทโหราชทรงพระสุบินพระโพธิสัตว์ประสูติจากครรภ์ของพระมารดา มโหสถแสดงสติปัญญาให้เป็นที่ประจักษ์ และจบเรื่องตอนมโหสถช่วยราชการในบ้านเมืองของพระเจ้าจุลนี ดังนี้

แต่ปางหลังยังมีธานีหนึ่ง
มีกำแพงรายล้อมป้อมเขตคาม
ปราสาททองขององค์พงษ์กษัตริย์
กษัตริย์ใหม่เสวยสวรรยามาหนึ่งปี
ทรงพระนามว่าท้าววิเทหราช
เป็นโสดสวຍใครเห็นเป็นขวัญใจ
มีนักปราชญ์หัวใสสมัยพ่อ
ท่านพระครูผู้ใหญ่หัวใสวาม
ปุกุสสะกามินท์เทวินท์นั้น
หัวหน้าว่าผู้น้อยพลอยยอมยก

กว้างยาวถึงห้าโยชน์โขดสนาม
ได้มีนาม “มิลิน” ราชธานี
เรื่องจรัสแสงรุ่งพุ่งจรัสศรี
ได้แทนที่พระบิดานิศาไล
บรมบาทหนุ่มแน่นแสนสดใส
ข้าน้อยใหญ่จงรักภักดีงาม
อยู่ติดต่อกับปัญหาปรีชาถาม
ได้มีนามชื่อว่าตาเสนก
ระดับชั้นเป็นผู้เฉลียวฉลาด
ตาเสนกเรียนไตรเพทรู้เหตุการณ์
(ขุนทัพแห่งมิลินนคร : ๒)

อดีตวัตถุดูตอนนี้เริ่มด้วยการบรรยายความงามของเมืองมิลินว่างดงาม กษัตริย์
พระองค์เดิมสวรรคตจึงให้พระโอรสคือท้าววิเทหราช สืบราชสมบัติต่อ พระองค์ยังไม่มีคู่ครองแต่มี
บริวารมาก และมีนักปราชญ์เป็นที่ปรึกษา ๔ คน ได้แก่ เสนก ปุกุสสะ กามินท์ และเทวินท์
อดีตวัตถุดูตอนนี้เริ่มเรื่องทันทีที่จึงแตกต่างจากอรรถกถาหมอสถาตก

๔.๒.๑.๒ สโมธาน

สโมธานเป็นการสรุปเรื่องราวบุคคลในชาดกว่ากลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยที่
พระพุทธองค์ทรงแสดงชาดก ในขุนทัพแห่งมิลินนครสรุปดังนี้

ครั้นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เรื่องของพระมหอสถกไกร
แล้วประชุมชาดกยกขึ้นตั้ง
รู้เรื่องราวหมอสถกได้จดจำ
อันเสนกนักปราชญ์ในชาตินั้น
กัสสปะถือธุดงค์องค์เถรา
ปุกุสสะนักปราชญ์ในชาตินั้น
เป็นอัมพตเถราปรีชาชาย
ส่วนกามินท์นักปราชญ์ในชาตินี้
พราหมณ์เทวินท์ตั้งดีนสินชีวา
ส่วนแก้วลัดดาชาติชาดกนั้น
อนุแก้วคนที่มีสุนทร
ท่านทรงฤทธิ์พิสดารผ่านไตรจักร
ส่วนพระนางปัญจาลโฉมตรู
พระสลาภพันปีชีวิตับ
ได้ออกบวชบำเพ็ญเป็นภิกษุณี

แสดงเค้าข้อความตามวิสัย
จบแล้วไซ้แสดงอรรถสังเขป
ในหมู่สงฆ์มณฑลวิมลล้ำ
โดยถ้อยคำชี้ชัดชาติต่อมา ฯ
ได้แปรผันเกิดชาตินี้เป็นที่มหา
ชอบอยู่ป่าเป็นวัตรสงัดกาย ฯ
เกิดมาทันชาตินี้มีเสียหาย
ไม่คลาดคลายด้วยบุญคุณกันมา
เกิดเป็นที่กุกกักที่ใจเหว
ได้เกิดมาเป็นโสทัณฑ์อันบรร
ได้แปรผันเป็นเทวทัตขัดคำสอน
เป็นโมคคัลลาน์ฤทธิรอนเกือบทันครู
เป็นเอกอัครเบื้องซ้ายเจตนาหุ
มีชื่ออยู่ว่านันทมหาเถรี
ได้กลายกลับมาเป็นภุมมิตินามารศรี
ประพฤติดีโดยชอบประกอบมา ฯ

ส่วนนางนกลีลาปักษาชาติ
คือพระนางจอมขวัญมัลลิกา
อันพระนางอุทุมพรสมรมิ่ง
คือพระโคตรมีโณมยรูปทรงงาม
ท้าววิเทหราชสิ้นชาติสิ้น
ได้นามว่าพระกาฬายุย
ส่วนว่านางเกสรีพพาชกา
คืออุบลวรรณปรีชาชาญ
อันบิดามารดาโสด
คือพระพุทธรูปและมารดา
นางอมรรณรยามโสด
อันสูงศักดิ์สมตระกูลประยูรวงศ์
ดึกขณะอนุชาจุลนี
เป็นข้าใช้ชอบชิตออกติดตาม
มาภายหลังออกบวชเป็นสมณะ
ธนูเสกกุมารกาลเดี๋ยวนี้
นกแขกเต้าเจ้าสัวะไปตก
เกิดมาเป็นอานนท์ชิตคนใช้
ส่วนท่านท้าวจุลนีมหาราช
เป็นพระสารีบุตรสุดปัญญาบารมี
ส่วนมโหสถโพธิสัตว์มาบัดนี้
สัพพัญญูรู้ชั้นสวรรณคร
ทั้งพญานะสเรอรรณ
ไม่ปิดบังดังแสงจันทร์พรรณราย
อันทรงไว้ให้พุทธบริษัท
แม้ใกล้เที่ยงก็ยังหายวายรำเคีย

ครั้นสิ้นชาติสิ้นจากนั้นหนา
เป็นชายาบัลลวโกศลนาม ฯ
เป็นน้ำหญิงพุทธรองค์ไม่ทรงขาม
ออกบวชตามหลานชายฝ่ายภิกษุณี
มาเกิดทันพุทธรองค์ผู้ทรงศรี
ได้เป็นที่เถราพระอาจารย์
กลับชาติมายิ่งใหญ่อันไพศาล
มีปฏิภาณเรื่องฤทธิ์อิสร ฯ
เกิดปรากฏมีอำนาจวาสนา
ของมหาชินสีห์มุนีวงศ์ ฯ
เกิดปรากฏเป็นพินพาดด้วยอานิสส
มารดาองค์ราหูลตรุณนาม ฯ
มาชาตินี้เป็นฉันทะธรรมา
จนถึงยามพระสิทธิตัดตัดเมาลี
อยู่ใกล้พระพุทธรองค์ผู้ทรงศรี
เกิดเป็นที่ราหูลตรุณวัย
อันเป็นนกชื้อตรงไม่หลงไหล
ซึ่งทรงไว้ธรรมพระคัมภีร์
ได้กลับชาติมาเกิดประเสริฐศรี
ได้เป็นที่ฝ่ายขวาอัครสาวก ฯ
คือองค์ศรีสัมพุทธะอดิหลัก
ได้หยิบยกธรรมชั้นมหาราย
เป็นบรรทัดบริบูรณ์ไม่สูญหาย
อันเจตนาแย้มกระจ่างสว่างเพ็ญ
ใครปฏิบัติถูกที่ก็ดีเด่น
ก็เพราะเป็นสัจธรรมล้ำโลกา ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๔๓๔-๔๓๖)

สโมธานซึ่งปรากฏตอนท้ายเรื่องแสดงให้เห็นว่า พระโพธิสัตว์และตัวละครในเรื่องต่างใช้สติปัญญาในทางดีและทางร้าย จึงกลับชาติมาเกิดใหม่โดยมีชีวิตแตกต่างกันไปตามกรรม โดยในอรรถกถาหมอสถาตกบอกแต่เพียงชื่อตัวละครในอดีตวัตถุและในสโมธานเท่านั้น ส่วนใน **ขุนทัพแห่งมิลานคร** บอกชื่อตัวละครในอดีตวัตถุและในสโมธานโดยแสดงสถานภาพความสามารถ และอุปนิสัยของตัวละครเพิ่มเติมจากสโมธานในอรรถกถาหมอสถาตกแสดงให้เห็นว่าพฤติกรรมของตัวละครในอดีตวัตถุและสโมธานมีความสัมพันธ์กัน บุคคลที่ทำความดีในอดีตเมื่อกลับชาติมาเกิดยังคงเป็นคนดี และบุคคลที่ทำความชั่วในอดีตเมื่อกลับชาติมาเกิดจะเป็นคนชั่ว โดยเป็นบุคคลเดียวกันในอรรถกถาหมอสถาตก

ตาราง ๑ สถานภาพ ความสามารถ และอุปนิสัยของตัวละครในสโมธานในขุนทัพแห่งมิลินทร

ชื่อตัวละคร	ในอดีตวัตถุ	ในสโมธาน	สถานภาพ ความสามารถ และอุปนิสัยของตัวละครในสโมธาน
๑.	เสนกะ	มหากัสสะปะ	เป็นพระธุดงค์
๒.	ปุกกุสสะ	อัมพัตเถรา	-
๓.	กามินท์	กุกกัณท์	-
๔.	พราหมณ์เทวินท์	โสทณท์	-
๕.	แก้วฏ	เทวทัต	ชอบขัดคำสั่งของพระพุทธเจ้า
๖.	อนุกแก้วฏ	โมคคัลลาน์	เก่งทันครุ มีฤทธิ์มาก เป็นอัครสาวก เบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า
๗.	พระนางปัญจาล	เป็นอุลันนา	ภิกษุณี
๘.	นางนกสาลิกา	พระนางมัลลิกา	เป็นชายาของปัสเสนทิโกศล
๙.	พระนางอุทุมพร	พระโคตรมี	เป็นพระมาตุจฉาของพระพุทธเจ้า
๑๐.	ท้าววิเทโหราช	พระกาฬทายี	เป็นพระอาจารย์
๑๑.	นางเกสิปริพพาชกา	อุบลวรรณา	มีปฏิภาณเรื่องฤทธิ์
๑๒.	บิดามารดา ของมโหสถ	พระพุทธบิด และพระมารดา ของมหาชินสีห์มุนีวงศ์	มีอำนาจวาสนาดี
๑๓.	นางอมร	พิมพา	เป็นหญิงสูงศักดิ์ และเป็นมารดา ของพระราहुล
๑๔.	ติกขณะอนุชา	ฉันทะ	เป็นข้ารับใช้พระพุทธเจ้า และอยู่ใน เหตุการณ์ตอนพระสิทธัตถ์ตัดพระเมาลี ซึ่งภายหลังออกบวชเป็นสมณะ
๑๕.	ธนูเสกกุมาร	ราहुล	-
๑๖.	นกสวะโปตก	อาณนท	เป็นผู้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า
๑๗.	ท้าวจุลนีมหาราช	พระสารีบุตร	เป็นอัครสาวกเบื้องขวา
๑๘.	มโหสถ	องค์ศรีสัมพุทธะอดิผลก	เป็นพระสัพพัญญูซึ่งรู้สวรรค์และนรก และเป็นผู้บรรยายพระธรรมชั้น

การเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก ๒ ประการ ได้แก่ อดีตวัตถุและ
สโมธาน เป็นการคงความเป็นเรื่องชาดกไว้ ทำให้เรื่องยังคงศักดิ์สิทธิ์ การเพิ่มสถานภาพ
ความสามารถ และอุปนิสัยของตัวละครในสโมธานเพื่อให้เห็นว่าตัวละครทุกตัวมีความสัมพันธ์
ใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้า โดยมีการเพิ่มรายละเอียดและตีความอุปนิสัยของตัวละคร แสดงให้เห็น
ทัศนคติของผู้แต่งซึ่งเป็นพระสงฆ์ อีกทั้งยังเป็นการแสดงความรู้เรื่องพุทธประวัติซึ่งปรากฏเพียง
สำนวนเดียวเท่านั้น

๔.๒.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา เป็นการเล่าโดยมีปูจณาและวิชันา และการแทรกหลักธรรม **ขุนทัพแห่งมิลานคร**มีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม ดังนี้

๔.๒.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม เป็นการเล่าเรื่องโดยมีการยกตัวอย่าง หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สอดคล้องกับพฤติกรรมของตัวละครในเรื่อง ใน**ขุนทัพแห่งมิลานคร** มีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ และเรื่องราชธรรม ๑๐

การแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ บรรยายถึงโทษของการไม่รักษาศีลห้า ปรากฏ ตอนมโหสถจัดแผนผังเมืองใหม่ จึงอบรมศีลธรรมให้ประชาชนรักษาศีล ๕ ได้แก่ ศีลข้อที่ ๑ คือ ห้ามฆ่าสัตว์ หากผิดศีลเมื่อสิ้นชีวิตยมบาลจะลงโทษโดยใช้ขวานจามร่างกายให้เป็นท่อนๆ แล้ว เกิดเป็นเปรต มนุษย์ และสัตว์จัดทุกข์ ศีลข้อที่ ๒ คือ ห้ามลักขโมย หากผิดศีลเมื่อสิ้นชีวิต ยมบาลจะมัดร่างกายแล้วปล่อยให้วิ่งจนตกลงไปในกระทะเหล็กร้อน ใช้หอกแทงหรือปักชนกติด หลัง เมื่อสิ้นกรรมมีกำเนิดเป็นเปรต สัตว์ และคนจน ศีลข้อที่ ๓ คือ ห้ามประพฤติดีกในกาม หากผิดศีลเมื่อสิ้นชีวิตยมบาลให้ปีนต้นไม้ เมื่อสิ้นกรรมมีกำเนิดเป็นเปรต กระเทย หรือชายหญิง ซึ่งมีความรักไม่สมหวัง ศีลข้อที่ ๔ คือ ห้ามพูดผิดไปจากความจริง หากผิดศีลเมื่อสิ้นชีวิตจะมี หนอนไต่เข้าไปในปากและยมบาลแทงเข้าที่ปาก เมื่อสิ้นกรรมมีกำเนิดเป็นเปรต สัตว์เดียรัจฉาน และคนมีกลิ่นปากเหม็น และศีลข้อที่ ๕ คือ ห้ามดื่มสุราและของมึนเมา หากผิดศีลเมื่อสิ้นชีวิตจะมี กำเนิดเป็นสัตว์นรก ยมบาลจะแฉ่เอาหัวใจ ตับและไตให้เป็นอาหารแก่นกกา แล้วนำสุรากรอก ปากจนสิ้นใจ เมื่อสิ้นกรรมมีกำเนิดเป็นเปรต และคนบ้าเป็นไข้ ดังนี้

อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตปลิดร่างกาย	อย่าอยากได้ลอบลักสมัครใจ
อันลูกเขาเมียท่านอย่าคว้านหา	เสพกามามีจิตพิศมัย
อย่าโกหกพูดจากับใครๆ	อันเมรัยเหล้ายาอย่าพองพาน
ทั้งห้าข้อรักษาอย่าถล่ำ	ให้ประจำอย่าให้ขาดเป็นมาตรฐาน
แล้วขยายเหตุผลต้นประธาน	การล้างผลาญชีวิตคิดตัดรอน
เป็นบาปกรรมมีผลไปทนทุกข์	ตลอดยุคร้อนใจเหมือนไฟรอน
ตกรกยมพบาลใช้ขวานรอน	ให้เป็นท่อนดับดินจนสิ้นใจ
ด้วยอำนาจบาปกรรมที่ทำนั้น	ลมพัดผืนร่างย่อยยับกลับเกิดใหม่
ถูกทิ่มแทงร่างกายสลายไป	แล้วเกิดใหม่เวียนวนจนหมดกรรม
แล้วมาเกิดเป็นเปรตทนเศษบาป	ร่างกายหยาบเพราะตัวทำชั่วล้ำ
กายผูกพองหนองไหลใจระกำ	เที่ยวร้องรำไห่หวนครวญไปมา
หมดวิบากเกิดเข็ญเป็นมนุษย์	ร่างโทรมทรุดอายุสั้นสั้นหนักหนา
ไม่ทันถึงอายุขัยวัยชรา	มรณด้วยเจ็บไข้ไม่คงทน

หรือถูกสัตว์ขบกัดจู่รัดตาย
กลายเป็นผีไม่มีญาติขาดบุคคล
แล้วไปเกิดเป็นสัตว์จัตุบาท
เป็นม้าช้างและเสือสึห์และหมีป่า
เป็นสัตว์บกสัตว์น้ำไม่ข้ามปี
แผลหะหะทวนทุกขไม่สุขใจ

ส่วนอนินหาทานคือการลัก

เมื่อล่วงลับดับจิตชีวิตวาย
ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่นานชั่ว
ยมพบาลจับมัดสัตว์นรก
แล้วแก้มัดให้วิ่งเหมือนสิงห์สัตว์
กระทะเหล็กร้อนแรงแสงประกาย
แทงด้วยหอกหรือชนักปักติดหลัง
สิ้นสติล่วงลับพบบังใน
กลับเป็นมาด้วยแรงกรรมทำไว้นั้น
ชวนกันวิ่งโลดกลาหน้ามัวชั่ว
ยืนจังก้าเงี้ยวท่าจะแทง
เขาวิ่งไล่ล้มพบถึงอับจน
เป็นอย่างนี้ตลอดกาลนานนักหนา
เกิดแล้วตายๆ แล้วเกิดกำเนิดใน
จากนรกมาเป็นเปรตเพราะเศษบาป
ร่างสูงใหญ่ท้องโตมโหฬาร
เดินโซเซแก้งก้างลิ้งหิว
พบมูตคูเขาถ่ายไว้กลางดิน
จากกำเนิดเปตามาเป็นสัตว์
เที่ยวหากินหิวโหยจนโรยแรง
ได้กำเนิดมาเป็นคนก็จนโซ
ถูกโจรปล้นหลอกลวงบ่วงมารยา
ต้องโสเภณีโอดครวญหวลละห้อย
เพราะบาปกรรมให้ผลจนวอดวาย

โทษทุศีลข้อที่สามเรื่องกามกิจ

ในลูกเขาเมียท่านบานอูรา
แม่สาว ๆ นั่งพรอดกับยอดชาย
ต่างโอบอ่อนผ่อนหาทำรุกราม
เพราะเห็นคนหมู่หนึ่งซึ่งน่ากลัว
มีร่างกายกำยำดำตะกอง
เวียนารมีผิวแล้วชั่วชาติ
กับผิวเขาเมียเขาเรารำคาญ

ถูกคนร้ายฆ่ายั้งทั้งกลางหน
อุดหนุนตบหน้างเนื้อเป็นเหยื่อกา
ทวิบาทเพราะกรรมระยาหนา
เป็นโคนาควายกระทิงและลิงไพร
ถูกเขาตียิงเชือดให้เลือดไหล
เพราะอาศัยบาปกรรมทำสัตว์ตาย ๆ
จิตสมัครขโมยของที่ปองหมาย
จิตนั้นไซ้ไม่สุกใสไปนรก
ถูกเขี่ยนฆ่าเพราะกรรมหนักที่ลักฉก
ให้หัวตกโยงเขี่ยนจนเจียนตาย
ไล่สกัดให้ลงตรงที่หมาย
เต็มด้วยซากสัตว์นรกตกลงไป
มันร้องดังโหยหวนโอดครวญใหญ่
กระทะใหญ่เย็นน้ำพรหมพราตั่ว
มันหวาดหวั่นเสียวสยองฟองขนหัว
ไปได้ชั่วระยะหนึ่งถึงกลุ่มคน
มันแอบแฝงวิ่งกลับอยู่สืบสน
ถูกแทงปนแด่ดินก็สิ้นใจ
อยู่จนกว่าหมดกรรมจะทำไฉน
นรกใหญ่หมองมนทรมาน
เหมือนถูกสาปให้มีทุกข์ไม่สุขสานต์
แต่อาหารไม่มีที่จะกิน
ท้องคอดกั้วอ่อนเพลียไปเสียสิ้น
นั่งลงกินพอประทังหวังมีแรง
อึดคัดอาหารหมดลานแฝง
ทั่วทุกแห่งไม่ประสบจบชีวา ๆ
ทรัพย์มากโขพอจะได้เก็บไว้หนา
ของมีค่าหมดสิ้นเกือบสิ้นตาย
น้ำตายย่อยไหลหยดหมดความหมาย
นี้ความร้ายเพราะทมิฬพาทินา ๆ
ลอบเชยชิตรักเล่ห์เสน่ห์หา
เกิดชาติหน้าไปตกนรกกาม
อยู่ได้ไม่อย่างสนิโทไม่คิดขาม
เกิดหว่าบหว่ามตกประหม่าจนตาฟอง
มายืนหัวเราะร่ำท่าผยอง
ตวาดก้องร้องตำว่าประจาน
หนุ่มอุปาทรมีเมียเคลียสมาน
แล้วเงี้ยวขว้างไล่ไม่นำพา

สองหนุ่มสาววิ่งโลดกระโดดผลิว
 เลือดทะลักไหลหลังทั้งกายา
 เสียงโหยหวนครวญคร่ำรำขอช่วย
 ผุ่งแรงกาตาโถมโจมตี
 ถูกลมพัดโชยกายแผลหายสิ้น
 นั่งเคลียคลอสลอถามถามพิไร
 สัตว์นรกทั้งสองพอมองเห็น
 ยมพบาลไล่สกัดสัตว์กาลิ
 เลือดไหลโถมอาบหน้าปากันวิ่ง
 ผุ่งสุนัขโจนถลาวิ่งมาทัน
 กินเลือดเนื้อยังเหลือแต่กระดูก
 เหมือนฝันร้ายตัวสั่นอยู่งัง
 ยมพบาลพากันหันเข้าหา
 เอาเชือกมัดมัดไว้เหมือนควายวัว
 พอสิ้นกรรมมาเกิดกำเนิดเปรต
 ร่างกายผอมมัวชั่วทั่วอินทรี
 พอผีแตกกลืนเหิมนเหมือนเช่นศพ
 แต่พวกเปรตเศษกามอย่าอำมม
 กำลังหิววิ่งโลดโดดเข้าหา
 ชวนกันทุดตูดกลืนแสนชื่นใจ
 แล้วเกิดมาเป็นมนุษย์สุดเฉลย
 ดูทรวงทรวงหน้าตาน่าแอบอิง
 ไม่มีเพศกลิ่นตัวชั่วนักหนา
 ถึงอาเจียนเวียนเกล้าเฝ้าขุนวาย
 ถ้าเป็นหญิงผู้ชายไม่หมายมอง
 เป็นผู้ชายหมายหญิงสิ่งประสงค์
 ต้องทนทุกข์ทรมานด้านจิตใจ
 เป็นคนโสดหาที่อยู่สนอง
 ต้องโศกเศร้าถึงทรวงเจ็บดวงแด
 อันโลกย์นี้อนาถาขาดความรัก
 ถ้าขาดรักอย่างเดียวเปลี่ยวฤทัย
 อันความจริงข้าว่าตามพาซื้อ
 ให้ทุกคนทุกเผ่าเหล่าหญิงชาย
ข้อที่สี่มีว่ามธุสาวาท
 ให้ผู้ฟังอารมณ์เดือดร้อนใจ
 มิได้เห็นว่าเห็นเป็นประจักษ์
 เป็นพยานโจทยัจรรกันไปมา
 เหตุมีจิตริษยาจะหาเรื่อง

ขึ้นต้นนั่งพนามแทงทั่วแข่งขา
 เวทนาทุกข์ระทมไม่สมประดี
 ไม่เขินขวยเพราะเจ็บเห็บทรวงศรี
 ตกจากที่ดับดินถึงสิ้นใจ
 พื้นชีวิตเหมือนกำเนิดมาเกิดใหม่
 สุนัขใหญ่วิ่งร่ำมาทันที่
 ต่างคนเผ่นหนีหมาพากันหนี
 พอทันตีแทมแทงทแยงฟัน
 มันล้มกลิ้งแทบว่าจะอาสัญ
 แล้วชวนกันขบกัดสัตว์นรก
 ลมพัดถูกเป็นชิ้นเย็นตระหนก
 ว่าตนตกเหวลิกรู้สึกกลัว
 จับจุดคร่าคนทั้งสองพองขนหัว
 เพราะกรรมชั่วลักเล่ห์ประเวณี
 เพราะมีเศษมัวหมองต้องใช้หนี้
 บังเกิดผีหัวฟองน้ำหนองซึม
 ใครมาพบอาเจียนเวียนสลิม
 เห็นหนองซึมไหลเยิ้ม निकเคลิ้มใจ
 สองมือคว่ำบีบต้องน้ำหนองไหล
 เพราะอาศัยวิบากกรรมนำพึงพึง
 เป็นกระเทยร่างกายคล้ายผู้หญิง
 แต่มีสิ่งจัญไรอยู่ในกาย
 ใครเข้ามาเคียดพิศต้องยักหงาย
 คนทั้งหลายรู้เคาะไม่เฝ้ามอง
 เป็นคู่สองพิศวาสนิราศไกล
 เธอไม่ปลงใจรักจักไกล
 ตลอดวัยหนุ่มสาวจนเฒ่าแก่
 เขาไม่ป้องรบเจ้าเฝ้าแยแส
 เขาไม่แคร์ยิ่งระทมแสนตรมใจ
 ถึงมีศักดิ์สินทรัพย์นับไม่ไหว
 ชีวิตไซ้แห่งเหี่ยวเพราะเดียวดาย
 เพราะนับถือด้วยจิตคิดมุ่งหมาย
 ได้ทราบไว้ให้ตลอดได้ตลอดภัย ฯ
 มักพูดพลาดจากจริงสิ่งเหลวไหล
 หาเรื่องใส่ปลุกปั่นขึ้นอาชญา
 เขามิกลัวว่าผลึกเข้าหา
 หรือตัวหาเลศใส่เพราะใจพาล
 ให้กายเคืองปร่าปรักมีหลักฐาน

เขาไม่อาจแก้ได้ให้รำคาญ
หรือให้เสียเงินทองซ้ำของมาก
เพราะใจบาปโกรธซึ่งจึงชนชุก
พอกายแตกแยกย้ายกลายเป็นธาตุ
ตกรรหมกไหม้สายน้ำคร่ำ
มีตัวนอนยั่วเย้าเข้าเคลือบเล้า
ไต่เข้าปากกัดลิ้นแทบดินตาย
ยมพาลมาทันหันเข้าหา
แล้วแทงซ้ำที่ปากชักลากไป
พอลมพัดถูกกายก็กลายกลับ
เป็นเวลานานนับชั่วกัลป์กาล
เมื่อหมดกรรมในนรกวกลับมาเกิด
ร่างซุบผอมเทียวข้ออ่อนบุญ
เป็นโคลาสมแสดงและแรดฟาน
ครั้นมาเกิดเป็นมนุษย์ก็สุดยาก
ใครเข้าใกล้หมิ่นเบียดจนเหลือทน

ศีลข้อห้าสุราและเมรัย

เป็นคนชั่วทำตัวให้เขาชัง
ไม่เคยลักไม่เคยขำก็กล้าใจ
พอเมาปากพร่ำซ้ำๆ กัน
ธรรมตามมนุษย์ปุถุชน
คือเมารูปเมาร่างทางเหล่ากอ
ทั้งเมาสุขยศลาภให้ปลาบปลื้ม
เมาเหล่านั้มนับเข้าเมาภายใน
ทั้งสองเมาคลุกเคล้าเข้าก็แย
จนเมามายใจหลงไม่คงเดิม
บาปกรรมที่สร้างไม่ห่างเหิน
ครั้นผู้นั้นดับจิตก็ติดตาม
นำไปเกิดในกำเนิดสัตว์นรก
ยมพาลให้นอนแผ่แผ่หัวใจ
ครั้นสิ้นเสร็จหายวับไปกับตา
เป็นขึ้นมาเหมือนหลับกลับได้อิน
พวกเหล่านั้มนับมาจุฑคร่ำแรง
พอถึงปากไหลหลากออกจากทรวง
เป็นเวลานานนับชั่วกัลป์ปี
เพราะแรงกรรมทำไว้ให้เป็นไป
พอหมดกรรมแรงกล้ำมาเป็นเปรต
ไม่มีสุขทิวกระหายให้รำเคี้ยว

ตุลาการปรับผิดให้ติดคุก
เขาทุกข์ยากรำเคี้ยวเห็นสนุก
ตลอดยุคชีวิตผิดศีลธรรม
จิตตูปบาทปฏิสนธิ์ก็วนต่ำ
อยู่ประจำแสนแสนแปลบปลาบกาย
เทียวไต่เต้าบอนร้างจนคางหงาย
มันร้องไห้โหยหวนเพราะกวนใจ
จับจุฑคร่ำกรอกนอนบอนไล่ไหล
ชีพบรรลัยลัมพางไม่มนาน
พื้นชั้นรับกรรมไปตั้งไขขาน
ทรมานเพราะมูสาไม่การุญ
ในกำเนิดเปรตพรายร้ายสกุล
ให้เกื้อหนุนสัตว์ต่ำเตี้ยเดียรฉาน
อยู่ช้านานกว่าจะเกิดกำเนิดคน
กลืนโอปากเหม็นตลบกลบทุกหน
นี่เป็นผลมูสาว่าให้ฟัง ฯ
ดื่มเข้าไปคนดีก็มีหวัง
เหมือนบ้าคลั่งเพราะจิตติดไม่ทัน
เพราะน้ำใส่กลับจิตให้ผิดผัน
ดูน่าขันวาจาเหมือนน้าบอ
ก็เป็นคนมีเชื้อยังเหลือหรือ
เมายกยอสรรเสริญเจริญใจ
เมาจนลืมนึกตัวน่ากลัวใหญ่
มีหน้าใจนำเหล้าเข้าเพิ่มเติม
สุดจะแก้เทียวหามาส่งเสริม
จึงได้เริ่มทำผิดเพราะจิตทราวม
เหมือนคนเดินเงาติดไม่คิดขาม
ทุกโมงยามนาที่มิห่างไกล
ถูกแทงอกตื่นเดือดจนเลือดไหล
ควักตับไตโยนมาให้กากิน
ลมพัดมาโชยกายแผลหายสิ้น
คนดิฉินพูดว่าจะผ่าทรวง
น้ำทองแดงกรอกปากมียากหวง
ร่างก็ร่วงดับดินถึงสิ้นใจ
ถูกเขาตีฟันฆ่าไม่ปราศรัย
กรรมข้อใหญ่หน้าสัตว์วิบัติเป็น
แสนทุเรศร่างกายผ่ายผอมหมื่น
มาเกิดเป็นมนุษย์ก็สุดโช

ร่างพิการไปบ้านาสมเพช
ต้องทนทุกข์เวทนาน่าพู่โ

อันเป็นเศษบาปกรรมทำไวโ
อนาโกเพราะผลกรรมได้ทำมา ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๓๙๗-๔๐๒)

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ แสดงให้เห็นว่า มโหสถปลุกฝังให้ชาวเมืองมิลลารักาศีล ๕ เป็นหลักธรรมยึดเหนี่ยวจิตใจให้กระทำความดีละเว้นความชั่ว โดยยกตัวอย่างศีลห้าข้อและแสดงโทษของการผิดศีล ๕ จึงเป็นกุศโลบายอันแยบยลของมโหสถให้ประชาชนเกรงกลัวการทำ ความชั่ว ขณะมีชีวิตให้ทำความดี จึงเป็นหลักศีลธรรมในการปกครองบ้านเมือง เมื่อประชาชนถือปฏิบัติตามศีล ๕ จึงมีจิตเป็นกุศลอยู่ร่วมกันโดยไม่เบียดเบียน ทำให้บ้านเมืองสงบสุข การแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ มีลักษณะคล้ายการเทศน์ มีการพรรณนาความทุกข์ทรมานอันเกิดจากการผิดศีลอย่างละเอียดและชัดเจน แสดงถึงความรู้ยิ่งของพระราชธรรมกวี (สิริฐานยุตโต) ซึ่งปรากฏเพียงสำนวนเดียวเท่านั้น

การแทรกราชธรรม ๑๐ เป็นข้อควรปฏิบัติของกษัตริย์ ๑๐ ข้อ ปรากฏตอนพระเจ้าวิเทโหราชเสด็จสวรรคต มโหสถจัดพระราชพิธีราชาภิเษกแต่พระราชโอรสแล้วถวายโอวาทแต่พระองค์ ดังนี้

มโหสถจัดมหาราชาภิเษก
สืบสันตติวงศ์พงษ์พันธุ์ให้บันเทิง
แล้วโอวาทราชธรรมประจำจิต
ขอพระองค์ทรงธรรมโดยสัมมา
ท่านทั้งสองมีบุญคุณประเสริฐ
มีเมตตาวยายิตไม่จิตจาง
ให้เลือดเนื้อแล้วมีหน้าซ้ำอาหาร
ทนต์นอมกล่อมเกลี้ยงได้เลี้ยงดู
เห็นสมควรมีเมียไว้เคลียคลอ
มาเป็นคู่อยู่ครองปรองดองกัน
ท่านมีมากให้มากถ้ายากเชิญ
นับเป็นบุญคุณประเสริฐเลิศโอพาร
ข้อที่สองรองมาซาหาหลวง
เสด็จไหนพาไปด้วยไยดี
ได้ชื่อว่ายากย่องปองนับถือ
ไม่เหยียดหยามกดให้ต่ำแล้วพำร่บัน
อันผู้หญิงมีสัถย์ระมัดตัว
พอทราบข่าวเขาบอกว่านอกใจ
เพราะความหึงหวงแค้นแน่นนอก

เชิญองค์เอกหน่อไทให้เถลิง
ตามชั้นเชิงของกษัตริย์ขัตติยา
ให้ทรงฤทธิ์ได้ฟังไม่กังขา
ในบิดามารดาอย่างละวาง
ให้กำเนิดชีวิตไม่คิดห่าง
ให้ทุกอย่างเพราะจิตคิดคำชู
ของควาหวานเสื่อผ้าวิชาหุ
จนพ่อหนูเติบโตใหญ่วัยฉกรรจ์
จัดการขอหญิงรวยที่สวยสรรพ
แล้วแบ่งปันสินทรัพย์นับประมาณ
ให้พอเป็นทุนรอนก่อนสมาน
หาใครปานเทียบทันนั้นไม่มี ฯ
ต้องเป็นห่วงรักใคร่ให้ศักดิ์ศรี
ให้เป็นที่ล่งรู้ทุกหมู่คน
ให้เลื่องลือจะแจ้งทุกแห่งหน
ว่าเป็นคนต่ำต้อยให้น้อยใจ
หวงแหนผ้าไม่ใคร่ให้ไปไหน
เจ็บอะไรไม่เท่าผ้าเจ้าชู
น้ำตาตกลมขึ้นมีนหัวหู

อ่อนระโหยโรยแรงแห่งพฐ
 กินยาพิษประท้วงรักมักไฉน
 เสียเงินทองของมากถึงยากจน
 แต่เสียผิวชั่วครู่ให้ผู้อื่น
 เหตุฉะนั้นอย่าหลอกคิดนอกใจ
 เมื่อวางใจว่าเธอเสมอชีวิต
 ให้ดูแลเป็นใหญ่ในความ
 หญิงทุกคนอยากได้ใครเป็นใหญ่
 ย่อมปลาบปลื้มยิ้มแยมแก้มเป็นพวง
 อนึ่งเล่าสตรีนี้รักงาม
 เครื่องอาภรณ์ค่าล้ำงามอำไพ
 จะไปไหนแต่งกายสรวลสายสร้อย
 ถึงยากจนขันแคนแสนมัวชัว
 อันสามีรู้ใจในภรรยา
 ได้ชื่อว่าให้ของที่ต้องการ

ข้อที่สามคนสนิทเป็นมิตรแท้

เมื่อถึงคราวของมีค่าอย่าอาลัย
 ทั้งยศศักดิ์อิศฐานและบ้านส่วย
 ตรัสคำใดอย่าให้ต้องหมองราศี
 ทำประโยชน์โปรดชำระธาราษฎร์
 ตั้งพระองค์ให้ดำรงเป็นธงไชย

ข้อที่สี่มีอรรถสัถ์พาหะ

อย่าใช้สอยให้หัวโหยจนโรยรา
 อันช้างม้าวัวควายทั้งหลายนั้น
 อย่าใช้งานสากนักรักก่อแค้น
 แม้พลพลนิกายเข้าใช้สอย
 ปลอຍให้มีอิสระอยู่ประจำ

ข้อที่ห้าราชามหาราช

ลงอาญาผลิผลตามพระทัย
 จงเก็บส่วยอากรผ่อนแต่ควร
 ให้เสียศรีเสียศักดิ์จักรพาพ

ข้อที่หกปกป้องพระครองราชย์

มีเมตตาเป็นหลักจักรินทร์
 เสมือนว่าชาวพารานั้นเป็นลูก
 ไปเยี่ยมเยียนบางคราวชานนิกร
 เหมือนพวกลูกชายหญิงเห็นมิ่งขวัญ
 ขอพระองค์จงจำเป็นตำรา

หญิงนางผู้ทำลายกายของตน
 ถึงแต่ดินทิ้งร่างไว้กลางหน
 ก็พอทนอยู่ได้ไม่หนักใจ
 มันสุดฝืนยอมให้ได้ทีไหน
 ให้ทรมวยเมียรักหนักอุรา ฯ
 ความมอบสิทธิ์ปกครองทั้งผองหนา
 ได้ชื่อว่ามอบงานการทั้งปวง
 เมื่อสมใจตั้งหมายก็หายห่วง
 เพราะหมดห่วงมุ่งหมายได้ตั้งใจ
 ให้มีความปรารถนาอย่าสงสัย
 ทนสมัยอยากได้ไว้กับตัว
 แหวนนิ้วก้อยงามพริ้มแม้มียิ้มหัว
 เครื่องแต่งตัวมีค่าก็หน้าบาน
 ควรซื้อหาให้ด้วยจิตคิดสมาน
 พวกแม่บ้านรักใคร่ไม่หน่ายใจ ฯ
 ควรดูแลยกย่องให้ผ่องใส
 ประทานไปให้สมงามกับความดี
 ให้ร่ำรวยสมหน้าข้าทรงศรี
 ให้เป็นที่ซาบซึ้งตรึงฤทัย
 ให้เขาอาจปราศจากทุกข์อยู่สุขใส
 สมเป็นใหญ่จอมกษัตริย์ขัตติยา ฯ
 ขององค์พระประพฤติธรรมประจำหนา
 ให้อดทนอดน้ำใจตามควร
 เวลามันแก่เฒ่าเฝ้าสงวน
 คอยให้อ้วนปลอຍปลอยเถากรรม
 เรี่ยวแรงน้อยเพราะชราอย่าใช้ล่า
 ทำไมทำช่างเขาได้เบาใจ ฯ
 ไม่เกรี้ยวกราดตั้งถือถือเป็นใหญ่
 ชาวกรุงไกรเดือร้อนนอนรำคาญ
 ถ้าเกินส่วนชาวประชาจะว่าขน
 ว่าก่อการเบียดเบียนเสี้ยนแผ่นดิน ฯ
 อย่าประมาททำพระทัยให้ไสสั่น
 แม้ทั่วถิ่นแคว้นแดนแดนดงดอน
 ต้องพันผูกให้สุโขสโมสรม
 เขาทุกข์ร้อนเห็นพระพักตร์จักรา
 สาธุล้นล้นทุกขมีสุขา
 เป็นมหาสุขสันต์ที่มั่นคง ฯ

ข้อที่เจ็ดพระองค์จ้งสมาน

เพราะเหตุว่าบรรพชิตจิตมั่นคง
 สละทรัพย์ภายนอกแล้วออกบวช
 ถือสันโดษอาศัยในวนา
 ทานไม่ขอเหมือนขอต่อทายก
 สำรวมฉันทมตสันถิยินดี
 สมณชีพราหมณ์นามบรรพชิต
 เป็นเขตบุญสุนทรแต่ก่อนไกล
 จะได้อุญคุณประเสริฐอันเลิศล้ำ
 เป็นเหตุให้พวกพหลพลเมือง
 เมื่อทุกคนหวังบุญคุณประเสริฐ
 ขอพระองค์จ้งทำตามราพัน

ข้อที่แปดขอพระองค์ทรงจดจำ

ตลอดสัตว์กลางปาวนาลัย
 อันพวกสัตว์งามๆ ในคาเขต
 ถ้าเบียดเบียนเขียนขับอัปรา
 ทั้งเป็นบาปหยาบช้าเพราะฆ่าสัตว์
 เหตุฉะนั้นแลหนขอพระองค์

ข้อที่เก้าอันสงส์ที่ทรงธรรม

จากมนุษย์จะเข้าถึงชั้นตรึงไตร
 จะเกิดไหนก็ได้ไม่ไร้ผล
 อายุมั่นร่างกายไร้โรค
 ได้ปกครองปฐพีสี่ทวีป
 จะสมหมายมีหวังดังประเทือง

ข้อที่สิบกล่าวย้าพระพร้าสอน

ประพัตติธรรมสัมมาเป็นอาจิน
 จะได้เกิดในกำเนิดเทพเจ้า
 หากพระองค์อุตสาห์ภาวนามัย
 ผู้เป็นอินทร์พรหมบรมเมศ
 ขอพระองค์อย่าประมาทราชธรรม

พระราชทานปัจจัยสี่แก่ชีสงฆ์

ได้ดำรงศีลธรรมประจำมา
 เหมือนคนชวดญาติขาดเคหา
 ฉันทข้าวปลาพอดำรงคงชีวี
 ข้าวปลาตกถึงมือถือหลักหนี
 ทำพิธีภาวนาหาสุขใจ
 เว้นจากกิจโลกียมีสุกใส
 ตั้งพระทัยบำรุงให้รุ่งเรือง
 ประพัตติธรรมสัมมาให้กระเดื่อง
 ทำตามเยี่ยงเยี่ยงองค์พระทรงธรรม
 ก่อให้เกิดความสบายได้สุขสันต์
 จะเจ็ดฉันทเกียรติยศปรากฏไกล ๖
 ประพัตติธรรมในวิหคณน้อยใหญ่
 ให้อภัยห้ามฆ่าคร่าชีวิต
 ทั่วประเทศมีไว้ได้พรรษา
 ในภพหน้าหมดพันธุ์เป็นมั่นคง
 จะอุบัติในนรกหมกไหม้ผง
 ควรดำรงประพัตติธรรมประจำใจ ๖
 อันเลิศล้ำให้สุขเกษมใส
 เพราะอาศัยประพัตติธรรมโดยสัมมา
 เกิดเป็นคนก็สูงสุดมनुสสา
 เป็นมหาจักรพรรดิจรัสเรือง
 โปรตได้รับบำเพ็ญให้เด่นเชื่อง
 เกียรติประเดื่องทั่วหล้าชั่วฟ้าดิน
 ให้ภูรภักษ์ตริยศักดิ์รักษาศิล
 พอหมดสิ้นชีวานิคาลัย
 ในแดนดาวดึงส์สาที่อาศัย
 จะได้ไปพรหมโลกมีโชคครัน
 อาศัยเหตุประพัตติธรรมเป็นล้ำสัน
 ทั้งสิบนั้นควรประพัตติยึดใส่ใจ ๖

(ขุนทัพแห่งมิตินานคร : ๔๐๕-๔๐๙)

มโหสถเคยเป็นบัณฑิตถวายคำปรึกษาและจงรักภักดีต่อท้าววิเทหราช เมื่อพระราชโอรสของพระองค์ซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๑๐ พระชันษาขึ้นครองราชย์สมบัติ มโหสถจึงถวายราชธรรม ๑๐ เพื่อแสดงความจงรักภักดีและความนอบน้อมต่อพระองค์ ทำให้พระราชโอรสมีขัตติยะมานะ ปฏิบัติพระราชกรณียกิจสืบต่อจากพระราชบิดา และปกครองบ้านเมืองให้สงบสุขได้แก่ (๑) สงเคราะห์บิดามารดาซึ่งเป็นผู้ให้ชีวิต เลี้ยงดูจนเติบโต ทั้งยังเป็นผู้สวามิภักดิ์เป็น

คู่ครอง (๒) สงเคราะห์พระชายาหลวงโดยแสดงความยกย่อง พระราชทานสิทธิปกครองในบ้าน พระราชทานเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับมีค่า (๓) สงเคราะห์คนสนิทและมิตรแท้โดยแสดงความยกย่องและพระราชทานของมีค่า ยศถาบรรดาศักดิ์ บ้าน และทรัพย์สินเงินทอง (๔) ไม่ให้สัตว์พาหนะอดอาหาร และเมื่อแก่ชราไม่ให้ทำงานหนัก (๕) พระองค์ไม่ควรเกรี้ยวกราดโดยลงอาญาตามพระหฤทัย และเก็บส่วยโดยไม่ให้ประชาชนเดือดร้อน (๖) ปกป้องบ้านเมืองโดยไม่ประมาทมีพระเมตตาและเสด็จออกเยี่ยมเยียนราษฎรในเวลาทุกข์ร้อน (๗) พระราชทานปัจจัยสี่ แก่พระสงฆ์ (๘) ไม่เบียดเบียนสัตว์ (๙) ทรงบำเพ็ญธรรม และ (๑๐) ทรงรักษาศีลประพาศธรรม เมื่อสวรรคตจะกำเนิดในแดนดาวดึงส์ จะเห็นได้ว่าผู้แต่งเน้นราชธรรม ๑๐ อย่างชัดเจน แม้จะเป็นข้อปฏิบัติของกษัตริย์ แต่ประชาชนก็นำไปใช้ได้ ดังจะเห็นได้จากข้อ ๑ และ ๒ ซึ่งผู้แต่งเน้นรายละเอียดมากเป็นพิเศษ ส่วนข้อ ๗ ซึ่งเป็นข้อควรปฏิบัติต่อพระสงฆ์นั้น ผู้แต่งแสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่ควรเลื่อมใสศรัทธา ประชาชนจึงควรบำรุงบรรพชิต

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ และราชธรรม ๑๐ เป็นหลักธรรมทางพุทธศาสนา ผู้แต่งเป็นพระจึงแทรกหลักธรรมอย่างละเอียด มีลักษณะเหมือนการเทศน์สั่งสอนประชาชนทั่วไป เพื่อเป็นตัวอย่างสอนผู้อ่านให้ปฏิบัติตนในทางที่ดีซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาของวรรณคดีชาดก

๔.๒.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย เป็นการเล่าเรื่องโดยมีวิธีการแต่งซึ่งเป็นแบบแผนยอมรับและสืบทอดต่อกันมา ในขุนทัพแห่งมิลินทรามีลักษณะเด่นในการใช้กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ๗ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทชมธรรมชาติ บทเข้าพระเช้านาง บทปริภาส และบทปัจฉิมพจน์

๔.๒.๓.๑ บทประณามพจน์

บทประณามพจน์เป็นการขึ้นต้นด้วยการไหว้สิ่งที่ผู้แต่งเคารพบูชา ขุนทัพแห่งมิลินทรขึ้นต้นโดยบอกเวลาที่แต่งว่า พระราชธรรมกวีแต่งเรื่องนี้ในเดือนกุมภาพันธ์ ปีจอ พุทธศักราช ๒๕๑๓ โดยกล่าวสรรเสริญการบำเพ็ญพระปัญญาบารมีของพระพุทธเจ้า และขอบคุณขุนสุภาพที่ช่วยแต่งเสริม ดังนี้

ณ ปีกจกมาสสองห้าหนึ่งสาม
ข้าพระราชธรรมกวีมีรำพึง
เมื่อคราวครั้งเวียนสร้างทางบารมี
เที่ยวเวียนวงในสงสารนานไม่เบา
นามชื่อว่า “สุเมธ” วิเศษฤทธิ์
ได้ทอดกายเป็นสะพานให้ธารทรง

เป็นฤกษ์ยามอุทิศสำหรับเวียนมาถึง
คิดคำนึงเรื่องราวพระเจ้าเรา
หวังเป็นที่สัพพัญญูผู้เฒ่า
จนตราบเข้าเป็นดาบสผู้ขยงค์
มีน้ำจิตหมายมุ่งอันสูงส่ง
พุทธองค์ที่ปึงกรได้จรเดิน

องค์พระเจ้าได้เห็นเป็นประจักษ์
ว่าดาบสผู้นี้เป็นที่เจริญ
จะได้ตรัสรู้เป็นครูโลก
สุเมธฤาษีแสนดีใจ
เที่ยวเวียนเกิดเวียนตายหลายภพชาติ
ในสิบชาติสุดท้ายได้เกิดมา
มีชื่อว่ามโหสถผู้ศรัทธา
ใช้ปัญญาเป็นอาวุธยุทธสงคราม
อาตมายกมากล่าวเล่าไว้
ท่านทั้งหลายตั้งใจฟังติดต่อ
ขอขอบคุณโยมขุนสุภาพร
ให้อาตมามีกำลังทั้งใจกาย

ทรงหายทักทายนายไม่ขัดเขิน
จะไม่เกินแสนกัลป์นับต่อไป
เรามีโชคเป็นพุทธองค์ไม่สงสัย
ปลื้มฤทัยหมายมั่นแต่นั้นมา
ทรงมุ่งมาดโพธิญาณด้วยหาญกล้า
ชาติที่ห้าปรากฏมียศนาม
อันเพริศพรั่งด้วยปัญญาน่าเกรงขาม
ได้ปราบปรามคนพาลไม่หาญร่อ
พอเป็นที่ชูเรื่องเบื้องต้นหนอ
เชิญฟังข้อเรื่องราวกล่าวบรรยาย
ช่วยเสริมกลอนที่ข้าคิดคิดขยาย
บรรยายเรื่องราวกล่าวข้อความ ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑)

บทประณามพจน์ตอนนี้มีลักษณะเด่นเป็นการเล่าพุทธประวัติตอนต้นในช่วง
ทูเรนิทานที่พระพุทธเจ้ากำเนิดเป็นสุเมธดาบส ได้ทอดกายเป็นสะพานให้พระพุทธเจ้าที่บึงกรเสด็จ
ข้ามโคลนตม พระพุทธเจ้าที่บึงกรทรงทำนายว่าสุเมธดาบสจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป
การเล่าโดยเกริ่นนำพุทธประวัติก่อนแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความรู้เรื่องพุทธประวัติเป็นอย่างดี และ
ต้องการนำเสนอเหตุการณ์ตอนนี้แก่ผู้อ่าน การแต่งโดยเริ่มต้นด้วยทูเรนิทานยังเป็นการแต่งเพื่อให้
คงลักษณะการเป็นชาดก ซึ่งก็คือเรื่องราวของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งต้องใช้
เวลาหลายแสนกัลป์บำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งยวดก่อนที่จะกำเนิดเป็นพระมโหสถ บทประณามพจน์
ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในสำนวนนี้เท่านั้น

๔.๒.๓.๒ บทชมโฉม

บทชมโฉมเป็นวิธีการกล่าวชมความงามของตัวละคร ในขุนทัพแห่งมิลินทรมี
การเล่าเรื่องโดยแทรกบทชมโฉม ๕ ครั้ง ได้แก่ ชมความงามของมโหสถ ชมความงามของนางอมร
ชมความงามของนางมะลิวัน ชมความงามของพระนางนันทาเทวี และชมความงามของนางปัญ
จาลจันที ดังนี้

ครั้งที่ ๑ ชมความงามของมโหสถ เป็นการชมความงามเมื่อมโหสถอายุ ๑๖ ปี
ดังนี้

กาลต่อมาช้านามโหสถ
ดูเพราเพริศเจดณัณพรณราย
ขนงเนตรเกศแก้มอแรมอร่าม
ริมพระโอษฐ์โชติแดงแสงเรืองรอง

ครบกำหนดสิบหกปีเป็นที่หมาย
ผิวพระกายเหลืองอร่ามดั่งน้ำทอง
เป็นชายงามสมศักดิ์ดวงพักตร์ผ่อง
เป็นละอองพริ้มๆ ยามพริ้งเพรา

ดูโสดศอพองามตามกำหนด
 สร้างทรงองค์เอยเหมือนเกรวเกล้า
 พระทรงลักษณ์ล้ำเลิศประเสริฐสุด
 เสมือนองค์จอมเจ้าท้าวสุลี

ผิวหมดจจนวลลอเหมือนหล่อเหลา
 เลิศเกล้ากิริยาและพาที
 ยิ่งมนุษย์ไ้ล้ำในราศี
 ในดั่งสีทรงศักดิ์มขพาพ

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๑๔๔-๑๔๕)

บทชมความงามของมโหสถเป็นการพรรณนาแยกชมที่ละส่วนตั้งแต่ผิวพระกาย พระพักตร์ พระวรกาย กิริยาและการพูด แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์มีผิวกายงามบริสุทธิ์ผุดผ่อง เหมือนน้ำทองซึ่งเป็นทองคำบริสุทธิ์ พระขนง พระเนตร และพระโอษฐ์ ใช้คำเปรียบความงามว่า “เปล่งปลั่ง” “ผุดผ่อง” “แอ่อมร่าม” “แสงเรืองรอง” และ “พริ้งเพรา” ทำให้รู้สึกถึงความผ่องใส สดใสและสว่างไสว ซึ่งเป็นรัศมีความงามที่ชัดเจนกว่าความงามของบุคคลทั่วไป ทั้งยังมีการพรรณนาพระวรกาย พระศอ พระกฤษฎา และท่วงทีกิริยาเวลาตรัสว่าสง่างามเหมือนองค์อินทร์ แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีความสง่างามยิ่งกว่ามนุษย์ การชมโฉมความงามของพระเอกในวรรณคดีไทยปรากฏน้อยครั้ง ที่รู้จักกันดีคือการชมความงามของพระลอว่าเหมือนองค์อินทร์ใน **ลิลิตพระลอ**

ครั้งที่ ๒ ชมความงามของนางอมร เป็นการพรรณนาความงามโดยแยก ส่วนประกอบในร่างกายตั้งแต่ใบหน้า ผม และดวงตา ดังนี้

ฝ่ายองค์พระโพธิสัตว์จรสฉาย
 เห็นพ้อแมร์กลับป้ไปหลับนอน
 ขาดาดูนารีศรีสวาสดี
 จะดูไหนก็วิไลเหมือนบันทำ
 พักตร์แฉล้มแกมเกศเนตรอร่าม
 สาวในวังนับพันชั้นผู้ดี
 กิริยามรรยาทชาติสูงศักดิ์
 ยิ่งเฟ่งพิศยิ่งงามอร่ามตา
 แล้วสวมสอดกอดประคองแม่้องรัก
 จะพาเจ้าเข้าไปในเวียงวง

อยากจะได้ยอดหญิงมิ่งสมร
 เพื่อพักผ่อนสังขารงานตรากตรำ
 อนงค์นางพักตร์ขึ้นระรื่นฉ่ำ
 ช่างคมขำสวดยเกดดังเทพี
 ทรงความงามเบญจนาารีศรี
 ไม่เห็นมีเทียบเท่าเจ้าเลyna
 นำฝากกรักร่วมเล่ห์เสนหา
 ขยับมานั่งเรียงเคียงอนงค์
 ว่างามพักตร์ตัวพื่อนี้ไหลหลง
 มีประสงค์จะถนอมเป็นจอมนาง

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๑๕๘)

นางอมรเป็นหญิงที่งดงามและแซ่มซ้อยดังจะเห็นได้จากการพรรณนาความงาม ของนางว่า เหมือนมีใครตั้งใจปั้นให้งามซึ่งเป็นการชมตามขนบวรรณคดีไทย นอกจากนี้ยังมีคำ เปรียบว่า “คมขำ” คือ สวดยอย่างซึ่งใจชวนพิศ มักหมายถึงผู้หญิงผิว ๒ สี และ “สวดยเก” คือ งามเข้าที่ แสดงให้เห็นว่านางมีลักษณะภายนอกงาม นอกจากนี้ยังมีลักษณะงามตามอย่าง

เบญจกัลยาณี คือลักษณะงามตามอย่างโบราณ ๕ ประการ ได้แก่ ผมงาม เนืองงามคือริมฝีปาก และเหงือกงาม ฟันงาม ผิวงาม และวัยงาม เป็นความงามพิศยิ่งพินิจพิจารณาก็ยิ่งเห็นความงามชัดเจน ทั้งยังเปี่ยมไปด้วยกิริยามารยาทและวางตัวงาม หญิงที่งามสมบูรณ์แบบเช่นนี้จึงเหมาะสมที่จะเป็นคู่ครองของพระโพธิสัตว์

ครั้งที่ ๓ ชมความงามของนางมะลิวัน มีการพรรณนาชมความงามโดยชมกิริยามารยาท ดังนี้

มะลิวันพักค้างกลางตำหนัก
สนมโปรตของท้าวเจ้ากรุงไกร
ได้แนะนำพรำพร้องเหมือนน้องรัก
เธออ่อนน้อมต่อมกายให้วันทา
เป็นที่รักของสาวศรีนารีสนม
เธองามพร้อมหาหญิงใดที่ในวัง
ยามเข้าเฝ้าพร้อมสาวสนมนาฏ
กษัตริย์หนุ่มให้กระสันต์พันทวี

กับพนักงานสาวเจ้าสุกใส
เธอพอใจมะลิวันเหมือนขวัญตา
เจ้างามพักตร์ใสใจในภาษา
จะพูดจาก็นุ่มนวลชวนให้ฟัง
ทั้งบรมกษัตริย์ปฎิพัทธ์หวัง
ให้เหมือนดังมะลิวันนั้นไม่มี
เธอผุดผาดแจ่มจรัสศรีมี
พระทรงมีใจรักสม์ครองนาง

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๙๗)

บทชมความงามของนางมะลิวันเป็นการพรรณนาชมความงามของกิริยามารยาทอย่างละเอียด นางมะลิวันมีกิริยามารยาทอ่อนน้อม วาจานุ่มนวลจึงเป็นที่รักของทุกคน แล้วจึงกล่าวชมไปหน้าว่างาม ทำให้เห็นว่าพระเจ้าวิเทโหราชมีวิธีเลือกพระมเหสีโดยพิจารณาสตรีที่มีกิริยามารยาทงามมากกว่ามีรูปโฉมงาม

ครั้งที่ ๔ ชมความงามของพระนางนันทาเทวี มีการพรรณนาความงามและชมอริยาบถ ดังนี้

ขอพระองค์อย่าทรงทำหาญหัก
อันรูปร่างราวกับนางกินรี
ข้าพระองค์เมื่อเชษฐาเนินเสด็จ
ละเอียดอ่อนเหมือนอมรกลียา
พระโอษฐ์เี่ยมแดงสะอาดดังชาดจัม
ขนงเนตรเกศกรอ่อนตระการ
เมื่อพระองค์ทรงฆ่ากระหม่อมฉัน
ท้าววิเทห์หรือจะวางพระนางไว้
อันว่านางกัลยาณีนี้หายาก
พระอย่าเมินเหินห่างจากนางงาม

ลืมห่วงรักพระนันทามารศรี
สถิตที่ไกรลาสสะอาดตา
ได้สังเกตผิวหนังและมังสา
เสด็จมาให้ลพพิมลมาลัย
เมื่อยามยัมพนาถสวาทหวาน
ศัพทเสียงหวานโน้มน้าวเร้าฤทัย
ใครเล่านั้นจะนำพาเอามาให้
พระองค์ได้พินิจคิดให้งาม
ในภูมิภาคพื้นพิภพจบทั้งสาม
จะลืบนามลับหน้ากัลยาณี ๕

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๓๗๐-๓๗๑)

พระนางนันทาทะวี่มีพระฉวี พระโอษฐ์ พระขนง และพระเกศางาม เวลาแย้มพระสรวลงดงาม และมีพระวรกายงามเหมือนนางกนิรี บทชมความงามของพระนางนันทาทะวี่เป็นอุบายของมโหสถ เพื่อให้พระเจ้าจุลนีอาลัยความงามของพระมเหสี ทำให้คลายความโกรธและพระราชทานอภัยโทษมโหสถ

ครั้งที่ ๕ ชมความงามของพระนางปัญจาลจันท์ มีการพรรณนาความงามโดยแยกชมส่วนประกอบในร่างกายที่ละส่วนว่า นางปัญจาลจันท์ที่มีพระขนง พระเนตร พระเกศา และพระศองามเหมือนเทวดา ดังนี้

เกวัญนั่งประดิษฐ์คิดอักษร	เป็นบทกลอนชมโฉมประโลมสมาน
ว่าไอ้ดวงดอกฟ้าสุมาลย์	เนาสถานจุลนีศรีนคร
นางอนงค์องค์ปัญจาลจันท์	มีศรีเอกเอี่ยมเทียมอัปสร
ขนงเนตรเกษศออรชร	ยิ่งอมรเมืองฟ้านภีรมย์
	(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๒๙๐)

บทชมความงามนี้ชมไม่ละเอียด เพียงแค่ให้รู้ว่าพระนางปัญจาลจันท์งามเพราะไม่ใช่ตัวละครสำคัญจึงมีบทชมน้อย

ขุนทัพแห่งมิลินทรปรากฏบทชมโฉม ๕ ครั้งแสดงให้เห็นว่าแต่งตามวรรณคดีไทยอย่างเคร่งครัด การชมมีลักษณะต่างกัน ๓ ลักษณะ คือ การชมความงามของพระโพธิสัตว์คือพระมโหสถ การชมความงามของคู่ครองพระโพธิสัตว์คือนางอมร และการชมความงามของคู่ครองกษัตริย์คือนางมะลิวัน พระนางนันทาทะวี่ และพระนางปัญจาลจันท์ ทำให้เห็นความงามของทุกคนชัดเจนซึ่งความงามของพระโพธิสัตว์และคู่ครองเป็นผู้มีบุญบารมีจึงงามเสมอกัน และงามยิ่งกว่าทุกคนโดยใช้บทชมโฉมของนางมะลิวัน พระนางนันทาทะวี่ และพระนางปัญจาลจันท์เป็นตัวเปรียบ บทชมโฉมในสำนวนนี้แสดงให้เห็นว่าแม้ผู้แต่งจะเป็นพระแต่ก็มีฝีมือในการชมโฉมตัวละครทั้ง ๕ ตัวได้แตกต่างกัน เป็นการให้ความสำคัญกับบทชมโฉมในวรรณคดีไทย

๔.๒.๓.๓ บทชมเมือง

บทชมเมืองเป็นการพรรณนาให้เห็นความงดงามและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ธนศ เวศร์ภาดา (๒๕๔๙ : ๘๐) อธิบายลักษณะของบทชมเมืองไว้ว่า “เมื่อกวีชมความงามของเมืองมักพรรณนาให้เห็นสิ่งก่อสร้างอันงดงามตระการตาและแสดงความรุ่งเรืองทางศาสนา ตลอดจนความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของคนเมืองนั้น” และ ชลดา เรืองรักษลิขิต (๒๕๔๗ : ๔๗๙) ได้ยกตัวอย่างสำนวนชมเมืองในวรรณคดีสมัยอยุธยาที่มีอิทธิพลต่อวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ไว้ดังนี้

สำนวนชมเมืองที่มีอิทธิพลต่อวรรณคดีสมัยหลังปรากฏอยู่ในเรื่อง กำสรวลโคลงดั้น เป็นการชมความงดงามตระการตาของบ้านเมือง คือสิ่งก่อสร้างและศาสนสถานต่างๆ และกล่าวว่าสิ่งต่างๆ ที่งดงามเหล่านี้เกิดจากบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ เป็นการนำเอาเรื่องชมเมืองมาสัมพันธ์กับการสร้างสมพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ ปรากฏว่าวรรณคดีสมัยหลังโดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นสมัยฟื้นฟูและอนุรักษวรรณคดีโบราณได้ยึดเป็นต้นแบบ และแต่งเลียนแบบอย่างเห็นได้ชัดดังที่ปรากฏในวรรณคดีหลายเรื่อง อันที่จริงสำนวนชมเมืองมีปรากฏทั้งในร่ายนำเรื่องและโคลงสี่ที่แต่งต่อเนื่องมา แต่ส่วนที่มองเห็นการเลียนแบบชัดเจนจะปรากฏในส่วนที่แต่งเป็นโคลงมากกว่า

ในขุนทัพแห่งมิลินทรมีการเล่าเรื่องโดยมีบทชมเมือง ๓ ตอน ได้แก่ มโหสถสั่งให้ช่างสร้างศาลา มโหสถเตรียมพระนคร และมโหสถจัดแผนผังเมืองใหม่

ตอนที่ ๑ มโหสถให้ช่างสร้างศาลา มีการพรรณนาชมความงามของศาลาซึ่งมีภาพวาดประดับ ดังนี้

จึงเดินกะจิงหะวางอย่างคล่องแคล่ว	มองดูแล้วเหมาะยิ่งสิ่งทั้งผอง
ดั่งเทวฤทธิ์วิษณุกรรมมาจำลอง	ต่างก็ร้องชมกราวราวเนรมิต
แล้วชี้แจ้งให้ช่างมาสร้างปลูก	ทำให้ถูกตามวาจาปกาสิต
มีห้องหับสลับกันเป็นชั้นซิด	ให้ติดต่อกับถั่ววันประมวลมา
คอยควบคุมดูแลตั้งแต่แรก	สร้างให้แปลกงามล้วนล้วนสง่า
รวมสี่เดือนเสร็จจลันดิงจินตนา	ใครไปมาแลมองต้องชงัก
มีห้องนอนเตียงตั้งทั้งฟูกหมอน	ที่พักผ่อนผู้ตียยศศักดิ์
ห้องคนจนขอทานมีชานพัก	โรงสำนักเลี้ยงอาหารการโภชนา
มีห้องครัวเตาตั้งไว้พร้อมพร้อม	โถงน้ำลอมเรียงรายทั้งซ้ายขวา
ห้องสมณะพราหมณ์ผู้มีนาา	ห้องหูกยาแพทย์หมอดิตต่อกัน
ห้องคลอตลูกผ่าตัดจัดไว้ครบ	ห้องเก็บศพผู้มาถึงอาสัญ
ทั้งห้องส้วมห้องน้ำต่อตามกัน	ได้จัดสรรไว้เป็นทานการไปมา
มีพ่อครัวไว้ประจำทำกับข้าว	ทั้งค่าเช่าเลี้ยงดูผู้นาถา
มีพร้อมพร้อมเข้าของต้องจัดมา	เพราะหุงหาเลี้ยงดูอยู่ประจำ ฯ
น่านายช่างผู้ฉลาดมาวาดภาพ	แขวนขนาบเรียงรายลายต่างๆ
เป็นทิวทัศน์ป่าแถวแนวแม่น้ำ	ไหลเข้าถ้ำบรรพตคีรีนทร
มีแขวงแควกระแสน้ำเป็นสายๆ	ดูเรียงรายซ้อนทับสลับสอลอน
คนไปมาอภิรมย์ประนอมกร	หยุดพักผ่อนดื่มกินด้วยยินดี

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๙)

มโหสถออกแบบศาลาให้ดงาม แสดงให้เห็นว่ามโหสถมีสติปัญญาดีและมีบุญบารมีจึงสร้างศาลาดงามเหมือนเทพเจ้าเป็นผู้สร้าง ในศาลามีห้องต่างๆ ๖ ห้องซึ่งเกี่ยวข้องกับวัฏจักรชีวิตของมนุษย์ ได้แก่ ห้องคลอดสำหรับการเกิด ห้องครัวสำหรับการรับประทานอาหาร ห้องนอนสำหรับพักผ่อน ห้องน้ำสำหรับขับถ่าย ห้องยาสำหรับรักษาผู้ป่วย และห้องเก็บศพเป็นที่ฝังเมื่อถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ในศาลายังมีภาพธรรมชาติประดับเพื่อให้ผู้ชมนึกถึงความร่มรื่นของป่าและความเย็นของสายน้ำ ทำให้ผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยจากการเดินทาง บทชมตอนนี้ละเอียดมากแสดงให้เห็นว่า ศาลาเป็นสถานที่สำคัญของเรื่องพระมโหสถ ในอรรถกถา **มโหสถชาดก** มีศาลาเป็นสถานที่สำคัญแสดงให้เห็นปัญญาของมโหสถตอนเป็นเด็กซึ่งควบคุมการก่อสร้างศาลานี้เป็นศูนย์กลางของเมืองซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน มโหสถสร้างศาลานี้เพื่อเป็นสถานที่ช่วยเหลือประชาชน การที่ศาลามี ๖ ห้องยังแสดงวงจรชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ซึ่งมนุษย์ไม่อาจหลีกเลี่ยง

ตอนที่ ๒ มโหสถเตรียมพระนคร มโหสถช่วยดูแลพระนครและจัดการบ้านเมืองของท้าววิเทโหราชให้เจริญรุ่งเรืองโดยสร้างตลาดและตัดถนน ทำให้ประชาชนติดต่อค้าขายสะดวก สร้างกำแพงเมืองให้แข็งแรงและสูงสง่า เตรียมอาวุธรับศึกสงคราม สร้างและซ่อมแซมพระราชวัง พัฒนาการชลประทาน สร้างสระโบกขรณีโดยปลูกบัวพันธุ์ต่างๆ สร้างยุงฉางเก็บข้าวเปลือกพันธุ์ดี และสร้างโรงเลื่อยไม้ ทั้งยังสอนให้ประชาชนตั้งมั่นศรัทธาในคำสอนของศาสนาพุทธโดยรักษาอุโบสถศีลปฏิบัติตนตามศีลห้า เติบโตของพระมหากษัตริย์ รักตนเองและสามัคคีกัน ดังนี้

ปางพระโพธิสัตว์จรัสฉาย
ได้จัดการบ้านเมืองรุ่งเรืองมา
ทรงสั่งสอนข้อค้ำธรรมเนียมปฏิบัติ
ให้รักษาอุโบสถกำหนดวัน
ประชาราษฎรก็ผ่องทุกข์
การทำมาค้าขายไร้ที่ดิน
แล้วจัดการบ้านเมืองเรื่องสะอาด
ทางบกเรือเหนือใต้ได้อำนวย
จนบ้านช่องท้องตลาดสะอาดหมด
ต่างอยู่กินเป็นระบอบโดยชอบธรรม
ชาวบ้านเมืองเป็นสุขทุกถ้วนหน้า
ได้อยู่เย็นเป็นสุขสนุกสนาน
เมื่อข้าศึกหึกเหิมมาหาญหัก
ก่อกำแพงขุดร่องเป็นช่องคู
สูงสง่าหนาแน่นมีแผนผัง
พร้อมศัตราอาวุธยุทโธครบ
ทั้งทหารชาวนักรบก็ฝึกคัก

เหมือนเดือนหงายยามเพ็ญเด่นนักษัตร
ชาวพาราอยู่เย็นเป็นนิรันดร์
ให้กษัตริย์เลื่อมใสใจสุขสันต์
นอกจากนั้นมีศีลห้าเป็นอาจิณ
ประสบสุขสมหวังดังถวิล
เกิดทรัพย์สินโภคผลคนร่ำรวย
สร้างตลาดสร้างถนนจนสะอาด
ทรงชูช่วยชี้แจงตกแต่งทำ
คนโกงคดกลับดีไม่ผลิผลัม
ทรงแนะนำสั่งสอนป้อนนาย
เมื่อแลเห็นว่าประชานคนทั้งหลาย
จึงขยายกิจการด้านศัตรู
ให้เป็นหลักแมนมั่นได้ขันสู้
มีประตูเชิงเทินเนินหอรบ
ข้าศึกพึงยิงธนูได้สูญหลบ
สำหรับรบเข่นฆ่าปัจจามิตร
ยามหาญหักมุ่งหมายได้ประสิทธิ์

ตั้งแม่ทัพใหญ่น้อยคอยร่วมคิด
ไว้เป็นแนวที่ห้าคราคับขัน
เมื่อเกิดเหตุเภทภัยอย่างไรมี
วางโครงการงานศึกเหมือนนีกหมาย
สอนให้ชาวประชาทั่วสากล
ให้มีรักสามัคคีเหมือนพี่น้อง
อันความรักมีมั่นไม่ฉันทา
ถึงพวกน้อยก็ไม่ถอยรุกรประชิด
เพราะความรักสามัคคีมีต่อกัน
แล้วจัดการซ่อมปราสาทราชวัง
เป็นระเบียบปลดหลั่นอันตระการ
ในท่ามกลางพระนครบวรนิเวศน์
ให้ชุดสระกว้างใหญ่ไพศาล
ปลูกโกมุทบัวแดงแข่งบุษบัน
ถูกลมโชยกลิ่นตลบยามอบอ้าว
สร้างยั้งฉางใส่ข้าวเปลือกพันธุ์ดี
ให้ปรนปรือช้างม้าอาชาไนย

คนสนิทส่งไปจุทุกธานี
ส่งข่าวกันให้รู้ทั่วกัน
จะเตรียมดีเตรียมรับไม่อัปจน
เข้ายามร้ายรุกรับไม่สับสน
ให้รักตนรักกษัตริย์อยู่อัตรา
เกิดขัดข้องการศึกได้ปรึกษา
ข้าศึกมาบั่นบุกรุกตะบัน
คอยตามติดศึกใหญ่ให้เสียขวัญ
ไม่หวาดหวั่นต้านหรือตีไพร่ราญ
ชำระตุงปลูกใหม่ให้ไพศาล
วางท่อธารไขชลหาเข้าธานี
อันเป็นเขตเรืองรุ่งของกรุงศรี
ชลธีเปี่ยมฝั่งเป็นครั้งคราว
มีสีสนธิ์งามหรรษดูเขียวขาว
กลิ่นร่วงพราวพลีพวงอยู่ได้ใบ
โรงพาชีคชสารเป็นการใหญ่
ตัวอ้วนใหญ่สันทัดหัตทุกวัน

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๒๔๑-๒๔๓)

บทชมเมืองแสดงให้เห็นว่ามโหสถช่วยพระมหากษัตริย์ดูแลบ้านเมือง โดยสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ ดังจะเห็นจากการพรรณนากำแพงเมือง คูเมือง และประตูเนินหอรบ ซึ่งอยู่รอบเมืองแล้วจึงพรรณนาความงามของพระราชวัง การพรรณนาในตอนนี้มีจำนวนบทยาวกว่าทุกสำนวนเพื่อให้เห็นประโยชน์ของสถานที่ การบูรณะพระราชวังซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ให้สง่างามเพื่อแสดงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ และการสร้างสระน้ำปลูกบัวเป็นสถานที่พักผ่อนของประชาชน แสดงให้เห็นว่ามโหสถจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของประชาชน มโหสถจึงเปรียบได้กับสิ่งคู่บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ คือปรีณายกัรณะซึ่งมีส่วนสำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง (ไตรภูมิพระร่วง. ๒๕๒๘ : ๙๙)

ตอนที่ ๓ มโหสถจัดแผนผังเมือง มโหสถวางแผนผังเมืองมิลานใหม่โดยขยายถนนให้กว้างขึ้น ตัดทางเข้าซอย สร้างตลาด ปลูกต้นไม้ ตัดถนนเข้าในสวน สร้างสระโบกขรณี โดยมีประตูเปิดและปิดน้ำ บริเวณริมฝั่งน้ำประดับรูปปั้นสัตว์สี่เท้า และรูปปั้นพรานวางท่าแอ่นยิง ส่วนในเขตพระราชวังซ่อมแซมปราสาทให้สวยงามและมีระเบียบ สร้างโรงม้าโรงรถและสร้างบ้านสำหรับรับแขก โดยใช้ระยะเวลาในการบูรณะราวหนึ่งปี ดังนี้

จะกล่าวเรื่องธานีมิลิน
 จัดประเทศเขตเมืองให้เรียงราย
 จิงกราบทูลจักรพงษ์องค์ษัตริย์
 ได้กะแปลนแผนผังเป็นครั้งคราว
 ตัดถนนหนทางให้กว้างใหญ่
 สร้างตลาดค้าขายไว้ชุมชน
 ปลุกต้นไม้ใหญ่น้อยคล้อยถน
 ปลุกไม้ดอกสวยสดรู้อันตราย
 บางเขี้ยวขวาวเรือเหลืองเรืออร่าม
 ลมพัดโบกกิ่งขยายกระจ่ายจร
 เหมือนบุพผนิเวศประดิษฐ์ประดับ
 กลางวงเวียนตัดเป็นกู่ปฐนาคินทร์
 สร้างสวนศรีมีไม้หลายชนิด
 สลับพันธุ์ไม้ดอกออกสะพรั่ง
 สร้างถนนเลี้ยวลดหลั่นทั้งสวน
 เขี้ยวขวาวสุดทั้งอุทยาน
 แล้วสร้างสระโบกขรณีทั้งสี่ทิศ
 มีประตูปิดเปิดเลิศวิไล
 ที่ฝั่งสระปั้นรูปสัตว์จุฑาบท
 มีช้างม้าเสือสิงห์และสิงพาน
 ใครไปมาดูหน้าพาหุระ
 ส่วนภายในปราการด้านเวียงพิงค์
 ทั้งปราสาทมณฑลเศียรวิเชียรรัตน์
 ที่เกะกะผูกพันไม่พอใจ
 ทั้งโรงม้าโรงรถชาธาร
 ปลุกเรียงรายเสร็จสรรพกันปี
 การทำนาค้าขายและไร่สวน
 ให้ย่นชั้นแข่งลงแรงงาน

เจ้ามหาบัณฑิตคิดมุ่งหมาย
 แล้วขยายแผนสร้างให้กว้างยาว
 อนุมัติเห็นดีไม่มีฉาว
 ให้พวกเจ้าหน้าที่มีความ
 ดัดขอยไปหมู่บ้านย่านมั่ว
 คนประชุมซื้อของที่ต้องการ
 ทุกตำบลรับกับสถาน
 เมื่อถึงกาลออกช่ออรชร
 ทุกเขตคามหอมร่นกลิ่นเกสร
 กลิ่นแก่อ่อนร่วงพริ้วสู่พื้นดิน
 งามระยับดังเขียนวิเชียรศิลป์
 เทียวหากินชูเศียรเวียนระวี
 ปลุกต่อติดหนาแน่นตามแผนผัง
 ผู้เข้านั่งชมเพลินเจริญตา
 ที่สมควรวันชานเป็นลานหญ้า
 ชาวพาราเข้าชมร่นรมย์ใจ
 ข้างประดิษฐ์ทอละหารให้ธารไหล
 สายธารใสไหลตลอดกาล
 เดียรดาตตั้งเรียงเคียงชาน
 บันรูปพรานหลิวตาทำแอ่น
 เพราะมันเหมาะถูกใจไปทุกสิ่ง
 ไม่หยุดนิ่งเปลี่ยนแปลงทุกแห่งไป
 ก็แต่งจัดทุกหลังเป็นวังใหม่
 รื้อสร้างให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดี
 ตลอดบ้านรับแขกเมืองก็เรืองศรี
 ชาวธานีชื่นชมพระสมภาร
 พระชักชวนราษฎรผ่อนสมาน
 ช่วยประสานจับกลุ่มรวมกันทำ

(ขุนทัพแห่งมิลินคร : ๓๙๔-๓๙๕)

บทชมเมืองนี้พรรณนาสถานที่นอกเมืองเพื่อให้เห็นอาณาเขตของเมือง แล้วจึงพรรณนาสถานที่ในเมืองซึ่งมีการตัดถนน สร้างตลาด จัดสวนปลุกต้นไม้ และการขุดสระโบกขรณี เพื่อให้เห็นว่าเมืองมีเครื่องสาธารณูปโภคสำหรับประชาชน แผนผังเมืองเดิมมีพระราชวังที่เข้มแข็งและมั่งคั่ง แผนผังเมืองใหม่จึงมุ่งเน้นไปที่การสร้างสิ่งก่อสร้างเพื่อความสุขของประชาชนและเพื่อต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง แสดงให้เห็นว่ามโหสถพัฒนาสิ่งที่บ้านเมืองยังบกพร่องให้เจริญรุ่งเรือง โดยให้ความสำคัญต่อความสุขของประชาชนเป็นลำดับแรก บทชมเมืองตอนนี้ทำให้เห็นภาพของเมืองใหม่ชัดเจนขึ้น อันแสดงถึงพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์

บทชมเมือง ๓ ตอนนี้ทำให้เห็นฉากในเมืองที่ละส่วน และแสดงสถานภาพของ มโหสถซึ่งเป็นผู้ช่วยกษัตริย์พัฒนาบ้านเมืองให้รุ่งเรืองและงดงาม บ้านเมืองที่พระโพธิสัตว์ประทับ จิงงดงามและเจริญรุ่งเรืองกว่าบ้านเมืองอื่น เป็นมุมมองที่แปลกไปจากเดิม สะท้อนให้เห็นว่า บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองได้ เพราะพระมหากษัตริย์และขุนนางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

๔.๒.๓.๔ บทชมธรรมชาติ

บทชมธรรมชาติเป็นการแทรกบทพรรณนาความงดงามของธรรมชาติ ในขุนทัพพ แห่งมิลินทนิพนธ์มีการเล่าเรื่องโดยแทรกบทชมธรรมชาติ ๒ ตอน ได้แก่ มโหสถให้ช่างขุดสระ โบกขรณี และท้าววิเทหราชประพาสา

ตอนที่ ๑ มโหสถให้ช่างขุดสระโบกขรณี มโหสถให้ช่างขุดสระให้โค้งลดเลี้ยวโดย ก่อปูน มีบันไดทำน้ำทำด้วยอิฐแล้วปลูกบัวในสระน้ำ และปลูกต้นไม้รอบสระโบกขรณีเพื่อให้เป็น สถานที่พักผ่อนของประชาชน ดังนี้

ให้ขุดสระโบกขรณีที่กลางแจ้ง
โค้งคดเคี้ยวเลี้ยววนขอบชลธิ
มีบันไดทำน้ำทำด้วยอิฐ
อยู่รายรอบด้านละสามตามกติกา
ทั้งบัวเผื่อนบัวผันหลายพันธุ์สี
แดงเขียวขาวพราวตาน่าพึงพิศ
ถัดออกไปโดยรอบทั่วขอบเขต
ชัยพฤกษ์กระดังงาสารพัน
ต้นบุษราคัมพิกุลขนุนหนึ่ง
มีดอกดวงพวงพยอมกลิ่นหอมฟุ้ง
ต้นไม้ผลป็นจิงหวะละไมดอก
มะปรางไฟไทรย้อยห้อยชลง
คนเฝ้าสวนนักร้อยคอยตักแต่ง
พวกผู้ตีมาชมนิยมยินดี
เที่ยวเก็บดอกบุปผานานาชนิด
จะแดงเหลืองเรืองรองผ่องประไพ
ทั้งสัมผัสลูกไม้ได้ทั้งนั้น
เพียงเก็บกินคงไม่สิ้นเขายินดี
สวนนั้นกว้างยาวได้สุดสายเนตร
เป็นระเบียบร่มรื่นมอดมครัน
ทั้งอาหารการกินสิ้นทั้งหมด
สมณะชีพราหมณ์ตามเวลา

มีเขตแขวงขอบคันอันถ้วนถี่
รอยสระศรีก่ออิฐปูนพูนพอกทา
ช่างประดิษฐ์ลงหลักปักแน่นหนา
แล้วสรรหาพันธุ์บัวทั่วชนิด
น้ำเต็มปริ่มบัวดอกก็ออกผลิด
ถนนอิฐรอบรายตามชายคัน ฯ
จัดพิเศษนำพฤษภามาปลูกสร
มะลิวันหูกวางหางนกยูง
ต้นมะสังต้นประดู่กิ่งชูสูง
พอยามรุ่งภุมรินทร์บินเคลียคลอ
ต้นมะกอกต้นมะม่วงพวงสมอ
เป็นช่อๆ ต้นเตี้ยพวงเรียดิน
ให้เป็นแหล่งรื่นรมมอดมสัน
หวังถวิลพักผ่อนได้หย่อนใจ
เขาไม่คิดห้ามปรามตามนิสัย
ตามแต่ใจเลือกสรรพันธุ์มาลี
เขาไม่กั้นแก่งสกัดทุกสี
แต่อย่ามีโลภมากเก็บฝากกัน
ทั่วขอบเขตจัดรัสเขาจัดสร
เหมือนนันทวันจอมเจ้าท้าวพันตา
มโหสถให้พิทักษ์เฝ้ารักษา
อนาถาหรือใครๆ ก็ให้ทาน

(ขุนทัพพแห่งมิลินทนิพนธ์ : ๙-๑๐)

บทชมธรรมชาติแสดงให้เห็นความสามารถของมโหสถในการสั่งให้ช่างสร้างและตกแต่งสระให้สวยงาม เห็นความงามของธรรมชาติที่อยู่แวดล้อมสระโบกขรณีมีพันธุ์ไม้น้ำและพันธุ์ไม้สวน โดยพรรณนาชมบัวซึ่งผลิดอกทำให้สระบัวงดงามด้วยสีสนของดอกบัวและดอกไม้ผลิบานทำให้สวนมีสีสันงดงาม ดอกไม้มีกลิ่นหอมทำให้ผึ้งบินเข้ามาในสวน นอกจากนี้ยังพรรณนาให้เห็นผลไม้ในสวนที่ให้ผล บทชมธรรมชาติจึงแสดงให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองทำให้บ้านเมืองร่มรื่นน่าอยู่ ทั้งยังเป็นสถานที่สำหรับผู้ยากไร้ซึ่ง “อนาถาหรือใครๆ ก็ให้ทาน” มิถิลานครจึงเป็นเมืองในอุดมคติสำหรับทุกคน

ตอนที่ ๒ ท้าววิเทโหราชประพาสาป่า มีการพรรณนาความงามของธรรมชาติโดยชมลักษณะของพันธุ์ไม้ในเดือนยี่ชระท้าววิเทโหราชทรงม้าเสด็จประพาสาป่าพร้อมเหล่าสนมและทหารรักษาพระองค์ ดังนี้

ฝ่ายองค์ท้าวเจ้าพระยามหากษัตริย์	โองการตรัสกับฝ่ายในพระทัยหมาย
ชาวสนมনারีมีมากมาย	ตะวันสายทรงรถบทจร
พวกสาว ๆ ชาวในใจहरษา	ขึ้นรถม้าตามติดอดิศร
เหล่าทหารรักษาพระภุช	ดูสลดนขาซ้ายหมายระวัง
เป็นพวก ๆ ชี้อาชาในนย	ดูไสวไม่น้อยคอยรั้งหลัง
เป็นระเบียบเคลื่อนออกไปนอกวัง	มุ่งไปยังสวนสุดอุทยาน
ผ่านป่าไม้หลายชนิดซึ่งผลิดอก	ดูขาวผ่องเหลืองหม่นต้นขนาน
เหมือนจัดสรรปลูกไว้ให้ตระการ	ใครเดินผ่านชุ่มชื้นรื่นกมล
อันดอกไม้ในป่าคราเตือนยี่	มากมายมีเหลือจะนับดูสับสน
บางเขียวขาวสวยสดรสสุคนธ์	เถาว์พาดบนไม้สูงต้นยุงยาง
ดูลิบ ๆ ช่อดอกออกเป็นพวง	ฝูงผึ้งหลวงไต่ตอมไม่ยอมห่าง
กะดินหนามดอกเหลืองดูเรืองราง	อยู่ข้างทางส่งกลิ่นรวยรินเย็น
ดอกเด็ดเคี้ยวสาวยุคพุทธชาติ	ดาดดาขาวผ่องได้มองเห็น
ทานตะวันสวยหุชูชูดอกเด่น	พอตอนเย็นเหี่ยวพยับอยู่กับกอ
การะเกดต้นเตี้ยเยี่ยต้นเตย	กลิ่นระเหยนำเด็ดดมไว้ชมหนอ
สารภีพิกุลยี่สุนพอ	แดดชะลอส่องทับกลับร่วงพรุ
โน้นกาหลงชงโคต้นโตเตี้ย	ดอกทรายเรี่ยเต็มชนต้นนำทัดหู
ต้นขนุนใบหนาลูกนาคู	เป็นคู่ ๆ เรียงห้อยย้อยโถงเตง
มะเฟืองไฟลงสาตลูกกลาดเกลื่อน	กลางไพรเถื่อนใครไม่กล้ามาชมเหง
เมื่อสุกงอมย่อมหล่นไปตามเพรง	ใครจะเก่งเข้ามาเก็บให้เจ็บตัว
แต่ละคนรื่นรมย์ได้ชมไม้	ส่วนสัตว์ร้ายมิได้พบประสพหัว
เห็นคนมากหวาดหวั่นตัวสั่นรัว	รีบหลบหัวแผ่กายในสายตง ๆ
ในวันนั้นแดดอ่อนไม่ร้อนกล้า	องค์ราชาชื่นชมสมประสงค์
เที่ยวทอดทัศน์พฤษภากลางป่าพง	พอเที่ยงตรงเสด็จถึงซึ่งอุทยาน
ให้หยุดพระที่นั่งหวังพักผ่อน	พลนิกรยืนเรียงเคียงขนาน

เสด็จลงจากรถม้าอาชาชาญ
 พวกสาว ๆ ชาววังสะพรั่งพร้อม
 ขึ้นประทับยังมหาพลับพลาไชย
 ทหารหอกถือหอกตากลอกกลับ
 ทหารปืนยืนเคียงเรียงรายมา
 คอยพิทักษ์รักษามหากษัตริย์
 ต่างเชื้อสตัยพลิกายไม่เบี่ยงเบน
 ได้พักผ่อนหย่อนกายพohายเมื่อย
 ให้ฉ่ำชื่นรื่นนอกเมฆปกคลุม
 สารถิ์ขับม้าอาชาชาติ
 จากสวนขวัญรุกเรี้ยวแล้วเลี้ยวลด
 จนตกบ่ายชายแสงพระสุริเยศ
 ยกพระกระทรงขึ้นดูเด่น
 อยู่บนปลายไม้ใหญ่กิ่งไกวแกว่ง
 คนหรือสัตว์ดูให้แน่แทคราวนี้
 เข้ามาใกล้มองเขม่นแลเห็นหญิง
 สารถิ์ทูลท้าวเจ้านคร

สู่สถานที่ประทับพลับพลาไชย
 เดินแวดล้อมทรงศักร์ดูขวัไไขว่
 พลไกรแห่ห้อมล้อมพลับพลา
 ยืนขยับหอกถือในมือขวา
 ทหารม้ายู่รอบขอบบริเวณ
 เพื่อกำจัดศัตรูที่จู่เฝ่น
 เพราะจัดเจนฝึกหัดไว้รัดกุม
 ลมพัดเฉื่อยเย็นสบายหายกลัดกลุ้ม
 พอแดดรุ่มพระองค์ขึ้นทรงรถ
 เฝ่นผางดว้างห่อทรหด
 หนทางคดม้ามิ่งวิ่งยากเย็น
 ทรงสังเกดแลลิบกระพริบเห็น
 ที่เราเห็นเหมือนคนผู้ดูให้ดี
 เลี้ยวรถแข่งเข้าไปหาเถิดสารถิ์
 สารถิ์เลี้ยวรถบทร
 ร่างเพริศพรั่งนั่งน่านางสรรณ
 เป็นแน่อนนางไม้อย่าได้แคลง

(ขุนทัพแห่งมิลิานคร : ๙๓-๙๔)

การพรรณนาหมู่มวลดอกไม้ป่ากำลังผลิดอก เช่น ดอกการะเกด ดอกขงโค และดอกทานตะวันทำให้เห็นสีสนความงดงามและความหอมเย็นของมวลดอกไม้ป่า มีฝูงผึ้งหลวง ธรรมชาติในป่าจึงร่มรื่นและสวยงาม การพรรณนาภาพของดอกทานตะวันในเวลาเย็นซึ่งร่วงโรยไปตามกาลเวลา กลีบดอกสารภีพิกุลและยี่สุนร่วงพริ้วเมื่อได้รับแสงแดด และการพรรณนาความงามของดอกไม้ป่าตลอดจนภาพความร่วงโรยของดอกไม้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตย่อมเป็นไปตามวัฏจักรของธรรมชาติ นอกจากนี้การพรรณนาผลไม้ในเวลาให้ผล เช่น ขนุน มะเฟือง มะไฟ และ ลางสาด ทำให้เห็นความงามของธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ บทชมธรรมชาติตอนนีเชื่อมโยงเหตุการณ์ ๒ ตอนเข้าด้วยกันคือตอนพระเจ้าวิเทโหรชประทับในเมืองกับพระเจ้าวิเทโหรชพบนางมะลิวันเมื่อเสด็จออกจากเมืองประพาสป่า

บทชมธรรมชาติแสดงให้เห็นว่าเมืองที่มิโฮสถอาศัยอยู่เป็นสถานที่อยู่ของผู้มีบุญบารมี จึงมีธรรมชาติอันงดงามและอุดมสมบูรณ์ บทชมธรรมชาติยังเป็นการเชื่อมโยงเหตุการณ์ ๒ ตอนเข้าด้วยกันซึ่งเชื่อมความสัมพันธ์ของชายหนุ่มและหญิงสาวให้ได้พบรักกัน

๔.๒.๓.๕ บทเข้าพระเข้านาง

บทเข้าพระเข้านางเป็นการเล่าเรื่องโดยบรรยายความใกล้ชิดระหว่างชายและหญิง แสดงให้เห็นความรู้สึกในใจของตัวละครฝ่ายหนึ่งที่มีต่อตัวละครอีกฝ่ายหนึ่งโดยมิได้กล่าวถึงการ

ร่วมเสพสังวาส ปรากฏในขุนทัพแห่งมิลินทรเพียงสำนวนเดียวเท่านั้นมี ๒ ครั้ง ได้แก่ บทเข้าพระเช้านางของมโหสถกับนางอมร และบทเข้าพระเช้านางของปิงคุตรกับนางมะลิวัน

บทเข้าพระเช้านางของมโหสถกับนางอมร เมื่อมโหสถมีโอกาสใกล้ชิดนางอมร มีการบรรยายความใกล้ชิดของหนุ่มสาวที่พึงใจกัน เริ่มจากมโหสถชมความงามของนางอมร และพยายามถูกเนื้อต้องตัวนางอมรแต่นางปฏิเสธ ดังนี้

ฝ่ายอมรนารีวิลาวัณย์
ทำไมพี่รัดแน่นแค้นอุรา
ดูท่วงทีกริยาน่าประหลาด
เชิญเถิดพี่ไประบับได้หลับนอน
มโหสถตอบว่าไม่ละน้อง
ขอร่วมใจร่วมกายวิไลวรรณ
อมรเจ้าตกใจให้ไหวหวาด
พลางกล่าวว่าพี่จ๋าอย่าทารุณ
เสียงละห้อยน้อยใจให้สะอื้น
ที่จะให้น้องละประเพณี

ให้ไหวหวั่นนั่งกอดกประหม่า
น้องอุตสาห์ไวใจอาลัยวรรณ
น้องคิดคาดไม่ผิดจิตสังหรณ์
ทินกรจะรุ่งรางสว่างวัน ฯ
จะร่วมห้องเชยชมภิรมย์ขวัญ
ให้เป็นอันเดียวแท้เถิดแม่คุณ ฯ
ร่างนางนาถสันสะเทิมเริ่มเคืองชุน
ทำให้สูญเสียศักดิ์ภคินี
อย่าฝ่าฝืนใครครวญให้ถวนถี้
เหมือนสตรีไรตระกูลประยูรวงศ์

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๕๘-๑๖๑)

บทเข้าพระเช้านางแสดงให้เห็นว่า สตรีที่เป็นคู่ครองของพระโพธิสัตว์ งดงามทั้งรูปร่างและจิตใจ มโหสถมีอุปายททดสอบนางอมรโดยพยายามจับเนื้อต้องตัว กอด และประเล้าประโลมด้วยถ้อยคำอ่อนหวานทั้งยังกล่าวชมความงามเพื่อเอาอกเอาใจ ชี้นชวนให้ชมความสวยงามของพระจันทร์ในคืนเพ็ญ ทำให้นางรู้สึกเคลิบเคลิ้ม แสดงให้เห็นลีลาการชมแบบพระเอกกับนางเอกซึ่งอ่อนหวานและนุ่มนวลแล้วจึงขอร่วมใจร่วมกายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากการบรรยายว่านางอมรรู้สึกทั้งกลัวและรัก “เพราะใจหนึ่งนึกกลัวว่ามัวหมอง แต่ใจสองเธอสมักรักทรงศรี” แต่นางอมรไม่ยอมโดยให้ทำตามประเพณีก่อน “อย่าฝ่าฝืนใครครวญให้ถวนถี้ ที่จะให้น้องละประเพณีเหมือนสตรีไรตระกูลประยูรวงศ์” แสดงให้เห็นว่านางอมรเป็นสตรีที่รักษาวนตนตัว ทำให้มโหสถทราบอุปนิสัยที่แท้จริงและชื่นชมนางอมร

บทเข้าพระเช้านางของปิงคุตรกับนางมะลิวัน ขณะพักแรมในป่าปิงคุตรนอนที่พื้น แต่นางมะลิวันกลัวสัตว์ป่าทำร้ายจึงนอนนอนใกล้ๆ ดังนี้

เป็นเวลาสายยันห์ตะวันหลบ
นายปิงคุตรใจละเหี่ยพึงเฝ้าเฝ้า
มันไม่กว้างเหมือนแคร่แม่ทูนหัว
ขึ้นไปเถิดนอนขวางกลางคำคบ

ขึ้นคำคบตันไม้ได้พักผ่อน ฯ
ว่าหลับนอนกันอย่างไรในคำคบ
ข้าใช้ผ้าเธอเบียดกายไม่สงบ
ฉันจะหลบซ่อนกายอยู่ใต้ไทร ฯ

มะลิวันตอบว่าข้าไม่หาญ
จะขออนอนใกล้เคียงเรียงกันไป
นายปิงคุตรกล่าวว่าข้าไม่อาจ
เรื่องสัตว์เสื่อเนื้อปายาระแวง
มะลิวันฟังปิงคุตรสุดจะขัด
เถิดนี้จะจำพี่ปิงใช้สิ่งชั่ว
ปิงคุตรฟังมะลิวันให้หวั่นจิต
เธออย่าพูดคำยั่วว่าผัวรัก
คุณไม่ให้เรียกผัวกลัวถูกทอด
เมื่อวันก่อนพ่อสอนตัวฉันมา
พอกันที่มะลิวันฉันขอร้อง
บอกตามจริงไม่รักเจ้าเท่าของโย
ไม่ละพี่ฉันจะทอดพ่อยอดรัก
สุดที่รักอย่าผลักได้ออเออ
นางคนนี้น้ำด้านพล่านตันทหา
แล้วรีบขึ้นต้นไทรไปหลบนอน
พี่จำพี่น้องนี้รักพี่ชลาด
ขออนอนด้วยสักคนจงสนใจ
นายปิงคุตรตอบว่าคำคบไม่
ถ้าสองคนไม่ได้แท้เป็นแนนอน
ฉันนอนใต้ฟ้าไฟสขึ้นทับบน
ทนเหนียวเหน็บเจ็บกายได้ปลอดภัย

ถ้าตัวท่านนอนล่างที่กว้างใหญ่
หากมีภัยจะได้ช่วยด้วยสองแรง
นอนเสื่อสาตเดียวกันฉันกินแห่ง
ไม่ใช่แกล้งพูดจาข้าไม่กลัว ๆ
พี่อย่าปิดให้นอนค้ำเคียงข้างผัว
ยามขลาดกลัวจะได้ทอดพ่อยอดรัก
เราไม่คิดรักใครใช้ไว้ศักดิ์
ฉันฟังหนักใจจริงยิ่งระอา
หรือพ่อยอดสุดที่รักเป็นหนักหนา
ให้เรียกว่าผัวขวัญทุกวันไป ๆ
อย่าเกี่ยวข้องเมียผัวฉันกลัวใหญ่
ขึ้นต้นไทรพักผ่อนนอนเถิดเธอ ๆ
ไว้ในตักพราพรอดสอดเสนอ
รักเสมอชีวิตอย่าบั่นทอน ๆ
อย่าเข้ามามะลิวันจงผันผ่อน
นางวิงวอนปิ่นปายได้ขึ้นไป
จึงไม่อาจอยู่เดียวตายได้ไม่ใหญ่
เพราะกลัวภัยเสื่อสิ่งที่ยาววังจร
พอนอนได้คนเดียวเจียวสมร
นางว่าซอห์นก็พอได้ให้สุขใจ
ไม่อับจนสัตว์ปาย่าสงสัย
ช่างปะไรไม่เสียผัวเมียกัน ๆ

(ขุนทัพแห่งมิติลานคร : ๘๙-๙๐)

บทเข้าพระเข้านางของคู่ครองแตกต่างจากบทเข้าพระเข้านางของตัวเอกอย่างเห็นได้ชัด นางมะลิวันเป็นฝ่ายเข้าหาฝ่ายชายก่อนโดยใช้ถ้อยคำเรียกฝ่ายชายว่า “ผัวรัก” “พ่อยอดรัก” และ “ผัวขวัญ” เป็นคำที่แสดงความเป็นเจ้าของฝ่ายชาย ทั้งยังพยายามหาโอกาสใกล้ชิดและเชิญชวนฝ่ายชายดังที่บรรยายว่า “ถ้าตัวท่านนอนล่างที่กว้างใหญ่ จะขออนอนใกล้เคียงเรียงกันไป” “เถิดนี้จะจำพี่ปิงใช้สิ่งชั่ว ยามขลาดกลัวจะได้ทอดพ่อยอดรัก” และ “ไม่ละพี่ฉันจะทอดพ่อยอดรัก ไว้ในตักพราพรอดสอดเสนอ” ปิงคุตรบรรยายเพื่อแสดงความรู้สึกไม่ชอบนางว่า “นางคนนี้น้ำด้านพล่านตันทหา” คำว่า “น้ำด้าน” หมายถึง ไม่รู้สึกอายในสิ่งที่ควรอาย “พล่าน” หมายถึง อาการเป็นไปในลักษณะป่วน วุ่น สับสน ลนลาน “ตันทหา” หมายถึง ความทะยานอยาก โดยทั่วไปใช้หมายถึง ความใคร่ในทางกาม ซึ่งทั้ง ๓ คำนี้แสดงให้เห็นว่านางมะลิวันเป็นสตรีที่ไม่รักนวลสงวนตัว ไม่ใช่กุลสตรี บทเข้าพระเข้านางของคู่ครองจึงแสดงให้เห็นลักษณะสตรีที่แตกต่างกับคู่ครองของพระโพธิสัตว์

บทเข้าพระเข้านางนี้แสดงให้เห็นความแตกต่างชัดเจนว่าบทเข้าพระเข้านางของตัวเอกมีความนุ่มนวลและอ่อนโยน แต่บทเข้าพระเข้านางคู่รองรวดเร็วและหยาบกระด้าง โดยไม่กล่าวถึงการร่วมเสพสังวาสทั้งสองสำนวนเพราะผู้แต่งเป็นพระ จึงแสดงเพียงความใกล้ชิดของหญิงและชายเท่านั้น

๔.๒.๓.๖ บทปริภาษ

บทปริภาษเป็นการเล่าเรื่องโดยบรรยายให้เห็นว่าตัวละครตัวหนึ่งใช้ถ้อยคำผรุสวาทกล่าวปริภาษตัวละครอีกตัวหนึ่ง เพราะทั้งสองฝ่ายมีความรู้สึกนึกคิดแตกต่างกันหรือมีความขัดแย้งกัน

ในขุนทัพแห่งมิลินทรมีบทปริภาษ ๖ ครั้ง ได้แก่ ท้าววิเทหราชปริภาษมโหสถ ท้าววิเทหราชปริภาษบัณฑิตทั้งสี่ ท้าววิเทหราชปริภาษนางอุทุมพร สตรีเจ้าของเครื่องประดับปริภาษโจร มารดาบุตรปริภาษนางยักษ์ และนายโคธกาพริภาษนายที่ชะปฏิญ์

ครั้งที่ ๑ พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถ บัณฑิตทั้งสี่ทูลยุยงว่ามโหสถเป็นกบฏพระเจ้าวิเทหราชกริ้วจึงปริภาษมโหสถ ดังนี้

องค์พระเจ้าวิเทหราชนั้น
แสนพิโรธมโหสถยศไกร
มิใช่ลูกก็เหมือนลูกได้ปลุกฝัง
จะเลี้ยงไว้ก็อับอายขายหน้าตา
ทรงทราบเจ้าปราชญ์ลีลาส่อน
ฝ่ายสี่ปราชญ์เข้าเฝ้าร้าวพระทัย
ว่ามโหสถคิดคดกบฏราช
ขโมยของมีค่าของราชัน

ทรงป่วนปั่นเคืองขัดอัชฌาสัย
อ้ายจัญไรคนโซเป็นโจรา
กุมตหวังเพราะจิตเป็นมิจณา
องค์ราชาตริกรตรองอยู่ห้องใน
จากห้องนอนมาประทับกับเกยใหญ่
ให้ทรงช้ำลุ่มหลงได้ลงทัณฑ์
มันบังอาจมักใหญ่ใจกระสัน
โทษของมันถึงตายวายชีวา

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๗๔)

คำยุยงของบัณฑิตทั้งสี่ ทำให้พระเจ้าวิเทหราชเข้าพระหฤทัยว่า บัณฑิตทั้งสี่จงรักภักดีต่อพระองค์มากกว่ามโหสถ จึงปริภาษมโหสถโดยใช้ถ้อยคำหยาบคายว่า “อ้ายจัญไร” หมายถึง เลวทราม เป็นเสนียด และ “คนโซ” หมายถึง ออดอยาก ยากจน เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าวิเทหราชไม่พอพระทัย กริ้ว และไม่โปรดมโหสถ

ครั้งที่ ๒ ตอนพระเจ้าวิเทหราชปริภาษเสนกะ บทปริภาษเป็นภาษาระดับชาวบ้าน มีลักษณะหยาบคาย ปรากฏเมื่อพระเจ้าวิเทหราชทรงทราบความลับของเสนกะที่เคยฆ่าผู้หญิง จึงกริ้วและปริภาษเสนกะ ดังนี้

ท้าวทรงฟังคั่งแค้นแน่นในอก
 ไม่นึกเลยอ้ายเถนคนเดนตาย
 แล้วตรัสเรียกราชมัจฉันหัวหน้า
 ทรมานให้ฉมังอ้ายจ้งไร

โกธเสนกเหงือซิบวะฉิบหาย
 มึงหยาบคายฆ่าหญิงไม่กรังใจ
 มึงจงพาไปยังขังคุกใหญ่
 จงรีบใส่ข้อค้ายาปราณี ๕

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๒๓๘)

เสนกะปกปิดความลับทำให้พระเจ้าวิเทโหราชกริ้วจึงบริภาษว่า “ไม่นึกเลยอ้ายเถนคนเดนตาย มึงหยาบคายฆ่าหญิงไม่กรังใจ” คำว่า “เถน” หมายถึง ขโมย คือการผิดศีล ๕ “เดนตาย” หมายถึง รอดตายมาได้ทั้งๆ ที่น่าจะตาย และ “หยาบคาย” หมายถึง ไม่สุภาพ เพื่อแสดงให้เห็นอุปนิสัยไม่ดีและตำหนิการกระทำของเสนกะซึ่งเคยฆ่าคนตายแล้วปกปิด ซึ่งเป็นความผิดที่ร้ายแรง ทำให้พระเจ้าวิเทโหราชกริ้ว

ครั้งที่ ๓ ท้าววิเทโหราชบริภาษนางอุทุมพร นางอุทุมพรตามเสด็จท้าววิเทโหราชประพาสา ระหว่างทางขบวนรถสะดุดขอนไม้ นางอุทุมพรเห็นปิงคุตรซึ่งเคยทิ้งนางจึงหัวเราะเยาะเย้ยที่ปิงคุตรเป็นเพียงสามัญชนธรรมดาแต่นางได้เป็นพระมเหสี ท้าววิเทโหราชทอดพระเนตรกริยาของนาง จึงกริ้วและบริภาษนาง ดังนี้

ฝ่ายพระองค์พงษ์บริษัณดินทร์ปิ่นกษัตริย์
 ว่าดูราพกมหาเสนาใน
 เพื่อจะหาความสุขให้สนุกสนาน
 พอรถแล่นตะบึงถึงที่นั่น
 ยังมีหน้ากลิ้งขอนไม้ตอกลาง
 รถแฉลบริมทางเข้าขวางตอ
 ด้วยกุศลคนดีก็มีมาก
 อัจฉริยะใดใจส่งเสียงดัง
 คงมุ่งหมายมิใช่สุจริต
 ดังเหตุผลที่กล่าวได้เล่ามา
 กูอยากสับให้คอพับอยู่กับรถ
 จึ่งรีบกลับหมายมุ่งมารุกรไกร
 เว้ยอำมาตย์มึงจับอืดอแหล
 ให้สมกับมันขบถให้ทดแทน

ทรงดำรัสตั้งกองห้องโถงใหญ่
 กูตั้งใจเที่ยวปาพานวัน
 หญิงจันทาลทำให้ทุกขหมดสุขสันต์
 ผัวของมันเป็นอกมาทำเคลียคลอ
 พอมาอย่างเท่าพลิกกระดิกคอ
 ม้าพาหอรถเอียงเกือบเพียงพัง
 ช่วยจุดลากจากที่จิ้งมีหวัง
 กูได้ฟังกับหูกับตา
 เพราะมันคิดปองร้ายให้ขายหน้า
 จับมันฆ่าสับฟันให้บรรลัย
 แต่สกดใจไว้มิได้ไขว
 เพราะอายุใจคนผู้จะดูแคลน
 ไปเชือดแล่อย่าหยุดให้สุดแขน
 ถ้ามาตรแมนเนื้อเหลือทิ้งเผือกา ๕

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๐๘)

บทบริภาษนี้แสดงให้เห็นความขัดแย้งของพระเจ้าวิเทโหราชกับนางอุทุมพรโดยใช้ถ้อยคำรุนแรงว่า “อิจฉริยะ” และ “อืดอแหล” เพื่อให้เห็นว่านางมะลิวันหลอกลวงพระองค์ให้เสด็จมาเพื่อทำร้าย เมื่อทรงทราบจึงบริภาษนางอุทุมพร เพื่อให้เห็นว่านางมีนิสัยชอบหลอกลวง

ครั้งที่ ๔ ตอนสตรีเจ้าของเครื่องประดับบริภาสโจร มีบทบริภาสแสดงความโกรธว่า ดังนี้

ฝ่ายหญิงโจรได้ทำไม่ซำอยู่	เพราะเป็นผู้ซี้ล็กมักหนีหน้า
หญิงเจ้าของวังไล่ไวยวายมา	ด้ายถักขำตัวเจ้าอย่าเอาไป
นางโจรว่าด้ายของเราเจ้ามาตุ๋	ทำสูร้อยามาพูดปราศรัย
เจ้าของด้ายร้องด่าว่าจัญไร	ไม่มีใจละอายขายหน้าครัน

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๑๗)

โจรขโมยเครื่องประดับพูดเท็จ หญิงที่เป็นเจ้าของโกรธจึงบริภาสว่า “จัญไร” ซึ่งเป็นถ้อยคำสั้นๆ แต่รุนแรง เพื่อให้โจรสำนึกผิดและยอมคืนเครื่องประดับ

ครั้งที่ ๕ ตอนมารดาบริภาสนางยักษ์ บทบริภาสมีลักษณะหยาบคายแสดงความแค้นใจ

ส่งเสียงเรียกไวยวายให้คนช่วย	เอ็นดูด้วยกันทางขวางสลัก
อีโจรร้ายลักลูกขำน่าแค้นนัก	หอบงัก ๆ ไล่ตามไม่คร้ามใจ
ร้องตะโกนโพนทะนาว่าพ่อแม่	มันชั่วแท้ก็ทโมนโจรหัวใส
ลักลูกขำมาตะกี้วิ่งหนีไป	จงจับไว้อย่าให้หนีอีโจร
นางษิณีหัวร่อว่าลูกฉัน	อย่าเชื่อมันมันแก่งแย่งลูกข้า
มารดาบอกออกดั่งดั่งทั้งร้องด่า	ยักษ์เถียงว่าลูกฉันออกมานอกครรรค์
ต่างโต้เถียงโฉฉาวดังเข้าหู	คนไม่รู้มามองร้องขันๆ
ทั้งสองคนพันผูกแย่งลูกกัน	ต่างงงันพูดไม่ถูกว่าลูกใคร ๆ

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๑๘-๑๙)

นางยักษ์ขโมยทารก มารดาจึงวิ่งตามบุตรโดยไม่คำนึงถึงชีวิต อาการหอบหายใจด้วยความเหนื่อยและอ่อนเพลีย ทำให้เห็นภาพความหวังโยที่มารดามีต่อบุตร จึงบริภาสนางยักษ์ว่า “อีโจรร้าย” และ “มันชั่วแท้” เพื่อประจานให้ทุกคนรู้ว่านางยักษ์ใจร้าย

ครั้งที่ ๖ ตอนนายโคธภาพบริภาสนายทีฆะปิฎฐี นายทีฆะปิฎฐีอาสาพานายโคธภาพและนางทีฆะตาหลข้ามแม่น้ำ โดยพาฝ่ายภรรยาข้ามไปก่อน เมื่อถึงกลางแม่น้ำจึงแสดงตนว่ามีทรัพย์มากแล้วเกี้ยวนาง นายโคธภาพเห็นดังนั้นไม่พอใจจึงกระโจนลงน้ำ ทำให้รู้ว่าแม่น้ำต้นโคธภาพจึงบริภาสนายทีฆะปิฎฐี ดังนี้

ขึ้นถึงฝั่งนั่งพลอดเฝ้ากอดรัด	ทีฆะตาหลคนอสังค์ยถูกหัดฝึก
ยอมรักรักปักใจไม่รำลึก	คิดตรองตรึกเอออวยด้วยหวังทรัพย์

โคธภาพคอยนั่งอยู่ฝั่งขวา
 ทั้งข้อแขนคอดางข้างที่ลับ
 กระโดดโครมโถมผางลงกลางน้ำ
 อ้ายยักษ์ใหญ่โอบาปแสนหยาบคาย
 น้ำแค่เข้าเราโง่งพะไรเอ๋ย
 จึงรีบรุดมุ่งหน้าดำเป็นคว้น
 นายที่ชะปิฎฐีอยู่ที่ฝั่ง
 โคธภาพผ่านชั้นฝั่งเห็นหลังเมีย
 ว่าอ้ายโจรลักเมียข้าแล้วพาหนี
 วึ่งไล่ชิตร้องก้องสองตีนโกย
 จนถึงหน้าโรงลานบ้านมโหสถ
 ออกมาดูสองข้างทางมรรคา
 คนข้างหลังร้องดำวาลักเมีย
 หลอกหลวงข้าพาเมียหนีเว้ยพี่น้อง

มองแลมาเห็นชายลูปไล่จับ
 ใจหายวับลืมหันตัวไม่กลัวตาย
 ได้เหยียบย่ำพื้นที่ดีใจหลาย
 มั่นมุ่งหมายแย่งเมียจะสู้มัน
 ไม่รู้เลยว่ามันคอกหลอกตัวฉัน
 โคตรแม่มันหลอกกูทำชั่วเมีย ๆ
 ไม่รอรั้งนางไปให้ไกลเสีย
 ถึงตัวเตี้ยวึ่งไล่ร้องวายวอย
 ช่วยจับที่มันรังแกพ่อแม่โหยว
 เจ้าขโมยนางวึ่งวางมา
 คนทั้งหมดจับจ้องคอยมองหา
 คนข้างหน้าจูงนางต่างแลมอง
 รูปร่างเตี้ยดำตะโกนโจรจองทอง
 ช่วยจับถองตีทุบให้ยุบยับ ๆ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๒๖-๒๗)

บทบริภาษตอนนี้ใช้ถ้อยคำรุนแรงโดยโคธภาพกล่าวบริภาษนายที่ชะปิฎฐีว่า “โคตรแม่มันหลอก” ซึ่งหยาบคายมากเพราะดำท้วงวงศ์ตระกูล และ “โจรจองทอง” ซึ่งมาจากคำว่า “จองทองพองชน” หมายถึง เยอหยิ่งแสดงอาการลบหลู่ แสดงให้เห็นว่านายโคธภาพบริภาษทั้ง นายที่ชะปิฎฐีและตำหนิบุพการีว่าเป็นคนโกหก จึงมีนิสัยชอบหลอกหลวงติดตัวมา นอกจากนี้ยัง กล่าวบริภาษเสียงดังว่านายที่ชะปิฎฐีขโมยภรรยาตนเองเพื่อให้ชาวบ้านได้ยินด้วย บทบริภาษ ตอนนี้ยังแฝงความตลกตอนโคธภาพกระโดดน้ำโดยบรรยายว่า “กระโดดโครมโถมผางลงกลางน้ำ ได้เหยียบย่ำพื้นที่ดีใจหลาย” ภาพของโคธภาพคนเดียวกระโดดลงน้ำอย่างรวดเร็วโดยไม่รู้ตัวน้ำขึ้น แค่เข้า และสัมผัสความแข็งของพื้นในน้ำเสียงดังโครมแทนที่จะลอยตัวในน้ำ จึงเป็นภาพชวนให้ ขบขัน ทำให้ผู้อ่านผ่อนคลายอารมณ์จากการได้ยินถ้อยคำหยาบคายและภาพความขัดแย้งของ ตัวละคร

บทบริภาษทั้ง ๖ ครั้งใน **ขุนทัพแห่งมิลินทร** แสดงให้เห็นความเท่าเทียมกัน ของมนุษย์ กล่าวที่โต้เถียง ดำท้วงกันมากขึ้น ซึ่งเป็นการเพิ่มอรรถรสในการอ่านและยังให้ภาพ ชวนขบขัน ทำให้วรรณคดีหลากหลายขึ้น

๔.๒.๓.๗ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์มีใจความบอกเกี่ยวกับชื่อผู้แต่ง เวลาที่แต่ง สาเหตุที่แต่ง คำอธิษฐานของผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการแต่งหรือแสดงความภาคภูมิใจในการแต่ง ปรากฏตอนจบ ของเรื่อง ใน **ขุนทัพแห่งมิลินทร** มีข้อความตอนท้ายระบุว่าผู้แต่งดำเนินเรื่องตามบทบาลี

โดยใช้เวลาแต่ง ๑ ปี แต่งจบเดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๖ แสดงความถ่อมตนโดยขอภัย
หากแต่งบกพร่อง ทั้งยังอธิษฐานให้ได้เป็นกวีทุกชาติ ขอเป็นพระอิศวรได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า
และขอให้บทประพันธ์นี้อยู่คู่พระพุทธศาสนา ดังนี้

ขอจบเรื่องมโหสถทศชาติ
มั่นพลั้งผิดในกิจจนา
เพียงแต่คิดประดิษฐ์กลอนต้อนรับแขก
เพราะมิใช่นักปราชญ์ชาติกวี
พอเริ่มเรื่องโยมหมีก็นิพราภ
เมื่อหมดที่ปรึกษาข้ากลางแกลง
แต่อาศัยใจรักสมัครเล่น
พอสว่างขึ้นบ้างในบางตอน
เป็นเวลานับเดือนเลื่อนเป็นปี
มิได้หลับพักผ่อนร้อนใจครัน
ลูถึงเดือนมกราท่าหนึ่งหก
ล่วงเจ็ดวันเสร็จสรรพทั้งพอดี
ด้วยผลแห่งความเพียรเขียนอักษร
ขอให้ข้าปราดเปรื่องเรื่องรองครัน
ทุกๆ ชาติอย่าให้ขาดทำประโยชน์
เหมือนฟ้าดินไถลกันพันทวี
มาก่อความใจกายให้ไร้สุข
ขอได้พบแต่คนดีปรีชาญาณ
ตั้งต้นแต่พ่อแม่และพี่น้อง
ตลอดญาติพวกพ้องละอองคุณ
ขึ้นชื่อว่าคนพาลสันดานหยาบ
อย่าอยู่ใกล้ร่วมกิจต่อดิตพัน
อนึ่งเล่าข้าพเจ้าปรารภ
บำเพ็ญพรตบารมีสืวไล
จึงปฏิบัติมุ่งหน้าปรเมศวร์
อุทิศร่างที่ถนอมพร้อมดวงแด
ยังมีได้ตรัสรู้เป็นครูโลก
จันทร์อาทิตย์จะหมดแสงแรงพลัง
สักร้อยครั้งพันครั้งซังเกิดหนา
เมื่อสำเร็จพุทธพจน์องค์การุณ
ได้สั่งสอนนิกรชนให้พ้นทุกข์
เมื่อนั้นแลข้าพเจ้าจะขอลา
ในระหว่างที่ข้าที่ยวลดเลี้ยวเกิด
แก่ทวยเทพทุกชั้นอันนาวร

ตามบทบาทบาฬีเท่านั้นหา
อาตมาขอภัยในวาที
ใช้คำแปลกแต่ไม่ขึ้นนันทรงศรี
ได้โยมหมี่ช่วยสนองเป็นสองแรง
ได้ตายจากข้าไปใจเหี่ยวแห้ง
ไม่มีแรงใจคิดประดิษฐ์กลอน
เหมือนค่อยฟื้นค่อยแคะแคะสิงขร
ไม่รีบร้อนค่อยเพียรเขียนทุกวัน
ข้านี้ซัดคิดกลอนอักษรสรรพ
เพราะหมายมั่นจะให้จบเมื่อครบปี
เกลียดศึกฟ้าสาธกลางวิถี
ตามข้ามีปณิธานการประพันธ์ ฯ
เป็นบทกลอนต่อดิตไม่ผิดผัน
ในเชิงชั้นอักษรกลอนกวี
สิ่งเป็นโทษอย่ากล่ากลายจงหน่ายหนี
อย่าได้มีศัตรูพวกหมู่พาล
ตลอดยุคที่เวียนวงในสงสาร
ใจสะอาดเมตตาและการุณ
ผู้เกี่ยวข้องของใกล้ชิดจิตใสสุนทร
ได้เกื้อหนุนหมดเสี้ยนเบียดเบียนกัน
ข้าเข็ดหลาบอย่าได้ฟังและสังสรรค์
ชั่วกัลปขอให้คลาดทุกชาติไป ฯ
เป็นสัตถาสยัมภูผู้ยิ่งใหญ่
ด้วยตั้งใจแน่วมั่นไม่ผันแปร
ให้เข้าเขตโพธิสัตว์ตัดกระแส
ถวายแก่พระโพธิญาณผลาญมารัง
ให้ข้ามโอฆสงสารเหมือนการหวัง
โลกจะพังเสื่อมสลายกลายเป็นจุล
ขอตัวข้าอย่าได้ท้อก่อเกื้อหนุน
ผู้มีคุณอันประเสริฐเลิศโลกา
ตลอดยุคดังมาปรารภ
ดังสังขารสุขสันต์นิรันดร์ ฯ
ทุกกำเนิดขอฝากกายได้นุสรณ์
โปรดผันผ่อนรักษายาตุตาย

ให้ตัวข้าพชนวิบัติกำจัดมาร
 ขอให้ทำแต่กรรมดีมีมากมาย
 ด้วยอำนาจทานบารมีที่บำเพ็ญ
 ทุกๆ ชาติขออย่ามีแต่ไป
 หนึ่งเล่าผู้ใดใครมาขอ
 จะเป็นของนอกกายไร้ราคา
 ขออย่าให้ข้าพเจ้าเฝ้าหวงแหน
 ให้สำเร็จสมใจไปทุกวัน
 ขออำนาจกุศลผลสุริต
 เขียนร้อยกรองเรื่องมโหสถบทแสดง
 แต่มิตรมารดาเทวามนุษย์
 ขอให้เรื่องมโหสถบทประพันธ์
 ข้าขอจบร้อยกรองสนองสาร
 จงบำปราศโรคสิ้นโรคโศกโศรม

ทุกสถานที่กำเนิดให้เจตนา
 กรรมชั่วร้ายหลักให้พ้นอย่าสนใจ ฯ
 ความยากเข็ญเป็นทุกข์ไม่สุกใส
 ต้องการใดได้สิ่งดังจินตนา ฯ
 สิ่งของต่อข้าพเจ้าเท่าใดหนา
 หรืออวัยวะภายในดีใจครัน
 ได้ทดแทนผู้ขอต่อตัวฉัน
 และให้ทันปรารถนาอย่าระแวง ฯ
 ที่ได้คิดคำกลอนอักษรแถลง
 ข้าขอแบ่งบุญกุศลผลประพันธ์
 ตลอดสุดชั้นฟ้ามหาสวรรค์
 อยู่คู่กันกับศาสนาย่าเลื่อมไธรม
 ทุกๆ ท่านปราศทุกข์ได้สุขสม
 ขอญาติโยมอยู่เย็นเป็นสุขเทอญ ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๔๓๖-๔๓๘)

บทปัจฉิมพจน์นี้มีรายละเอียดมาก แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความศรัทธาแรงกล้าต่อพระพุทธเจ้า เนื่องจากผู้แต่งเป็นพระจึงตั้งจิตอธิษฐานขออุทิศร่างกายเพื่อพระโพธิญาณ ขอให้ได้ทำแต่กรรมดีละเว้นกรรมชั่ว ได้สั่งสอนให้คนพ้นทุกข์ การตั้งจิตอธิษฐานเช่นนี้ทำให้เห็นว่าผู้แต่งเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าความสุขส่วนตัว เป็นการเสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ ซึ่งคล้ายกับความมุ่งหวังของพระโพธิสัตว์ ผู้แต่งยังแจ้งว่าการแต่ง**ขุนทัพแห่งมิลินทร**เป็นการบำเพ็ญทานบารมีของตน ซึ่งการบำเพ็ญทานบารมีนี้เป็นกิจที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเพื่อมุ่งหวังพระโพธิญาณ ผู้แต่งอุทิศร่างกายแรงใจในการแต่งเพื่อน้อมถวายเป็นพุทธบูชาโดยมีความหวังให้เรื่องนี้อยู่คู่พระพุทธศาสนา

๔.๒.๔ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและมีการปรับเปลี่ยนรายละเอียด **ขุนทัพแห่งมิลินทร**มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

๔.๒.๔.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนเป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในนิทานเรื่องหลัก ตัวละครหลักในนิทานเรื่องหลักเป็นผู้ยกนิทานหรือยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นคติสอนใจ อ้างเหตุผล เป็นข้อเปรียบเทียบลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสอง ชักจูงใจให้คล้อย

ตาม หรือเพิ่มน้ำหนักให้ความคิด ในขุนทัพแห่งมิลานครมีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน ๒ ลักษณะ ได้แก่ การยกนิทานอุทาหรณ์ และการยกเหตุการณ์ในอดีต

๔.๒.๔.๑.๑ การยกนิทานอุทาหรณ์

การยกนิทานอุทาหรณ์เป็นการเล่าเรื่องโดยยกนิทานอุทาหรณ์ให้อีกฝ่ายฟัง เพื่อสนับสนุนเรื่องเล่าของตนเองให้น่าเชื่อถือ เป็นคติสอนใจ ชักจูงใจ หรือโน้มน้าวใจแก่ฝ่ายตรงข้าม ในขุนทัพแห่งมิลานครมีนิทานอุทาหรณ์ ๓ เรื่อง ได้แก่ นิทานเรื่องโควินท์เศรษฐี นิทานเรื่องวาสุเทพและนางชมาวดี และเรื่องกัจฉดาบสและกนิริรัตนาวดี

นิทานเรื่องที่ ๑ เรื่องโควินท์เศรษฐีมีว่า โควินท์เศรษฐีแห่งเมืองมิลามีร่างกายผิวดมหนู ผนวกรุ่งรังและเคราดกยาวตั้งแต่คางถึงท้อง เวลาพูดมีน้ำลายไหลเปื้อนคาง มีสตรีรูปงามถือกลีบดอกบัวรองรับน้ำลายไว้ ดังนี้

ข้าพระบาทจะสนองคลองเหตุผล	ยกบุคคลขึ้นดูรู้เสร็จสรรพ
คือโควินท์เศรษฐีเขามีทรัพย์	เอนกนับลือสิ้นในมิลาล
อันวิชาความรู้เป็นครูเขา	ไขดูเบาสัณนิธยาคิดหา
ร่างกายแปลกแผกมนุษย์สุดพรรณนา	เหมือนผีป่าผมเผ้ายาวรุงรัง
เคราก็ดกปกคางถึงกลางพุง	พอพูดยุงน้ำลายไหลหล่อหลั่ง
ลงอาบคางไหลเลื่อนเปื้อนอุรัง	หญิงงามนั่งรับใช้อยู่หลายคน
ถือกลีบบัวรองสายน้ำลายสด	มิให้หยดรองรับอยู่สืบสน
ทั้งหน้าตางมัวเปื้อนอยู่เกลื่อนกล่น	พวกบุคคลดีมีสุราภิพาไป

(ขุนทัพแห่งมิลานคร : ๑๓๓)

เสนกะมีความคิดขัดแย้งกับมโหสถจึงพยายามแสดงความรู้และเหตุผลให้น่าเชื่อถือกว่า โดยยกนิทานเรื่องโควินท์เศรษฐีมาเป็นนิทานอุทาหรณ์เพื่อเป็นตัวแทนของบุคคลผู้มีทรัพย์มากจึงมีบริวารมาก โดยเฉพาะมีสตรีรูปงามคอยปรนนิบัติเพื่อแสดงว่าสตรีมองข้ามความผิวดกตึงทางร่างกายของผู้มีทรัพย์ การที่เสนกะเล่านิทานซ้อนครั้งนี้เพื่อสนับสนุนว่าผู้มีทรัพย์ย่อมดีกว่าผู้มีปัญญา

นิทานเรื่องที่ ๒ เรื่องวาสุเทพและนางชมาวดีมีว่า กษัตริย์วาสุเทพเสด็จประพาสป่าพบนางชมาวดีซึ่งเป็นหญิงจันทาล พระองค์โปรดนางมากจึงแต่งตั้งให้เป็นพระมเหสี ดังนี้

รับสั่งให้คุณท้าวพวกเฒ่าแก่	เหล่าชะแม่มาพร้อมล้อมหน้าหลัง
พระตรัสบอกไม่ช่วยขัดด้วยสัจจัง	จะแต่งตั้งแม่ชะมาเป็นราชินี

ขออย่าได้รังเกียจคิดเตี้ยตื้นันท์
 อันคนเราเกิดมาในชาติรี
 ผู้ทำกรรมหยาบช้าชื่อว่าชั่ว
 ผู้ไม่ทำบาปกรรมด้วยจำนง
 ทำนทั้งหลายจงช่วยด้วยเถิดรา
 มรรยาทวาจาและทำที่
 จะอภิเษกให้เป็นนางเอกนางกษัตริย์
 พวกคุณท้าวณารัตินี้ใจครัน
 นำชมาวดีนารัตินี้
 เธอฉลาดปราดเปรื่องเรื่องปัญญา
 เรื่องในวังทั้งสิ้นไม่กินแหนง
 วาสุเทพท่านท้าวเจ้าศฤงคาร

ว่าพงษ์พันธ์ชาวป่าพาสี
 ชั่วหรือดีไซ้ตระกูลประยูรวงศ์
 เพราะเกลือกกลั้วทุจริตจิตลุ่มหลง
 ปราชญ์เจาะจงว่าหยาบผู้ดี
 นำชมาวดีกกระบวนให้ถ้วนถี่
 ของผู้ดีให้เสร็จในเจ็ดวัน
 เป็นสมบัติราชินีที่พร้อมสรรพ
 บังคมคัลจอมจักรนครา
 ไปฝึกหัดสอนสั่งหายกังขา
 เจ็ดทิวาทราบเสด็จสำเร็จการ
 เธอทราบแจ้งเร็วพลันดังบรรหาร
 กำหนดการวันประชุมสมุขมพร

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๓๑๑-๓๑๒)

นิทานเรื่องที่ ๓ เรื่องกัจจดาบสและกนิรรัตนาวดีมีว่า พราหมณ์กัจจดาบสถือ
 ศีลในอาศรม บริเวณนั้นมีถ้ำเป็นที่อยู่ของฝูงกนิร มีแมงมุมตัวหนึ่งชักใยปิดปากถ้ำเพื่อดักจับ
 กนิรเป็นอาหาร ทำให้ฝูงกนิรเดือดร้อน จึงขอร้องให้ดาบสช่วยเหลือแต่ดาบสปฏิเสธ กนิร
 ปรึกษากันโดยให้นางรัตนาวดีทำให้ดาบสศัลขาด ดังนี้

พระโยคินทร์ผินแลชะเง้อหา
 เรงามพร้อมงามพริ้มยี่มละไม
 เกิดกำหนดตรึงตรึงดวงจิต
 คอยชะเง้อแลสอดสอดสายตา
 ให้วยงงหลงไหลใจจะขาด
 จับไม้ค้อนท่อนใหญ่ไปตะควง
 พอไต้ที่ตีตะลุมแมลงมูมยับ
 กำลังรกริบมาหาทรมวย
 ตั้งแต่นั้นได้อยู่คู่สังวาส
 จนมีบุตรสุดใจไม่ละวาง
 ในปางก่อนกนิรกับมนุษย์
 เป็นผัวเมียรักกันไม่ฉันทา
 เราเป็นสัตว์เดรัจฉานสำราญรื่น
 เพียงผิดแผกแตกต่างระหว่างพันธุ์
 ส่วนตัวพี่เป็นแขกเต้าเท่านั้นเอง
 จงเอ็นดูรักภักดิ์สักครา

เห็นรัตนาวดีศรีสุกลใส
 เหมือนไขในห้องช่องนภา
 พระนักษัตรีปวนปั่นด้วยตันทา
 พระนาคาลัดกลุ้มในพุ่มทรวง
 พิศวาทมิ่งมิตรไม่คิดตะขวง
 มาคอยช่วงช่องถ้ำอันอำไพ
 มันลุ่มพัวดับดินสิ้นตักษัย
 พาเข้าไปอาศรมภิรมย์นาง
 มิได้คลาดมิ่งมิตรคิดเห็นห่าง
 เป็นเยี่ยงอย่างประเพณีได้มีมา
 ยังมีบุตรเพราะเล่ห์เสนหา
 จนชีวล่วงลับดับชีวัน
 เป็นคู่ชื่นเพราะรักสมครม้น
 ตัวน้องนั้นเป็นนารีสาธิกา
 จะไปเกรงเขาพราห์ทำไม่หนา
 อย่าตัดอาลัยรักเลยภคินี ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๓๑๔-๓๑๕)

นกสุวโปตกเป็นผู้เล่านิทานเรื่องที่ ๒ และ ๓ เพื่อให้ชนกสาลิกาเปรียบเทียบเรื่องของตนเองกับตัวละครในนิทาน นิทานซ้อนเรื่องวาสุเทพและนางชมาวดีแสดงความรักของชายหญิงต่างชนชั้นกัน คือฝ่ายชายเป็นกษัตริย์และฝ่ายหญิงเป็นจันทาล ฝ่ายชายแต่งตั้งหญิงจันทาลให้เป็นสนมเอก นิทานเรื่องกัจฉดาบสและกนิรีรัตนาวดีเล่าเพื่อให้ชนกสาลิกาเชื่อมั่นในความรักของฝ่ายชายซึ่งเป็นมนุษย์และฝ่ายหญิงเป็นอมมนุษย์ ทำให้เห็นว่าความแตกต่างของฐานะ ชนชั้น และการเกิดเป็นมนุษย์หรืออมมนุษย์ มิได้เป็นอุปสรรคต่อความรักของหญิงชาย ทำให้ชนกสาลิกาล้อยตาม และยอมร่วมสังวาสกับนก สุวโปตกแล้วจึงบอกความลับของท้าวจุลนี

๔.๒.๔.๑.๒ การยกเหตุการณ์ในอดีต

การยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นการเล่าเรื่องโดยตัวละครฝ่ายหนึ่งเล่าเหตุการณ์ในอดีตให้ฝ่ายตรงข้ามฟัง เพื่อให้เห็นผลของการกระทำในอดีตซึ่งส่งผลมายังปัจจุบัน ในขุนทัพแห่งมิลินทรปุระปรากฏตอนปัญหาผีเสื้อน้ำ นางปริพาชกาถามทศรัทธาปัญหาพระเจ้าจุลนีว่า หากเรือสำเภายู่กลางมหาสมุทรพบคลื่นลมแรง มีผู้ร่วมเดินทาง ๗ คน คือ สมเด็จพระสลากเทวี พระชนนี นันทามเหสี ดิถีขณะมนตรีพระอนุชา ธนูเสกพระสหาย เกวัญ มโหสถ และพระเจ้าจุลนี พระองค์จะให้ผีเสื้อน้ำกินใคร ดังนี้

นางจึงตั้งปัญหาเข้ามาถาม
สมมติว่าพระองค์ผู้ทรงชัย
ลงสำเภาลอยล่องท่องสมุทร
ถึงวังวนคลื่นลมระทมมา
หนึ่งสมเด็จพระสลากเทวี
สองสมเด็จพระมเหสีนี้ฤมล
สี่ธนูเสกพระสหายอันไกลชิด
หกมโหสถผู้ที่มีปัญญา
เรือเวียนวงตรงที่ผีเสื้อสมุทร
ผีเสื้อน้ำอัมมิตจิตมัวเมา
จะให้กินใครก่อนจงผ่อนผัน
ท้าวจุลนีตรัสว่าข้านี้เปื้อ
คนถดมาคือนันทามเหสี
ธนูเสกผู้สหายก็ให้กิน
คนที่หกมโหสถดไว้ก่อน
ให้ผีเสื้อกินข้าก่อนแน่นอนเลย
เพราะข้ารักมโหสถหมดทุกสิ่ง

โดยใจความย่อๆ มีข้อไข
เสด็จไปเที่ยวชมมมนา
อันลึกสุดน้ำเขียวเขียวนักหนา
ในเกตราสิ้นเสร็จมีเจ็ดคน
พระชนนีร่วมรักเป็นพัศผล
สามคือชนดิถีขณะมนตรีศรีอนุช
ห้าบัณฑิตเกวัญคู่หัดดา
เจ็ดนั้นหนาคือพระองค์ลงสำเภา
เล่นโผล่ผุดเห็นใครๆ แต่ไบเสา
ขึ้นสำเภาจะกินคนบนลำเรือ
ขอทรงธรรมจงแจ้งอย่าแฝงเพื่อ ๆ
หมดไยเยื่อให้มารดาเข้าไปกิน
ดิถีขณะมันตืนุชาอย่าถวิล
จนสุดสิ้นถึงเกวัญไม่ขัดเลย
เป็นแน่นอนดังกล่าวเล่าเฉลย
ตั้งข้าเอ่ยคำจริงสิ่งสัจจา
เธอเป็นมิ่งมนุษย์สุดจะหา

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๔๑๗-๔๑๘)

การยกเหตุการณ์ในอดีตตอนนี้ทำให้เห็นภูมิหลังของพระญาติและพระสหายของพระเจ้าจูลี ภูมิหลังนี้ทำให้รู้เหตุผลว่าผีเสื้อน้ำควรงินใครเป็นอันดับแรกจนถึงลำดับสุดท้ายได้แก่ ครั้งที่ ๑ พระชนนีผู้มีพระคุณเพราะมีชี้อและวางยาพิษพระสวามี ครั้งที่ ๒ นางนันทามเหสีซึ่งงามกว่าหญิงทุกคนแต่โลกและมีจิตริษยา ครั้งที่ ๓ ดิถีขณะมนตร์ซึ่งมีฝีมือยิ่งธนูแต่ตัดเศียรบิดาของตนเอง ครั้งที่ ๔ ธนูเสกซึ่งเป็นคนขยันแต่วางตนเสมอพระเจ้าจูลี ครั้งที่ ๕ เกวัญพราหมณ์ซึ่งเป็นคนเฉลียวฉลาดแต่เวลาพูดชอบกลิ้งตาคล้ายแสดงอาการโกรธ ครั้งที่ ๖ พระเจ้าจูลีเพื่อรักษาชีวิตของมโหสถไว้ เหตุการณ์ในอดีตจึงเป็นเหตุผลที่หนักแน่นในการให้ผีเสื้อน้ำกินพระญาติและพระสหาย แสดงให้เห็นว่าพระญาติและพระสหายเคยทำความชั่วจึงได้รับโทษตามกรรมแต่มโหสถช่วยทำให้บ้านเมืองของพระเจ้าจูลีเจริญรุ่งเรือง ความดีของมโหสถจึงคุ้มครองตนเองให้ปลอดภัย

๔.๒.๔.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกเป็นการเล่าเหตุการณ์สั้นๆ แทรกระหว่างการดำเนินเรื่อง หรือเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องใหญ่ ในขุนทัพแห่งมิลลานครมีเรื่องแทรก ๖ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยชื่อโคธภาพ และเรื่องรถ

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๑ เรื่องโค เล่าแทรกตอนมโหสถแย่งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยวแสดงให้เห็นว่า มโหสถมีจิตใจหนักแน่นไม่เชื่อคำตอบของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแต่เชื่อหลักฐานที่โคอาเจียนจึงสืบหาเจ้าของโคและจับโจรได้ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นความเมตตาของมโหสถในการสอนให้โจรกลับตัวเป็นคนดี ดังนี้

มโหสถฟังเสียงสำเนียงอึง
จหยุดก่อนทั้งสองอย่าหมองใจ
ฝ่ายโจรว่าข้าจูงโคมาจากบ้าน
บอกว่าโคของมันทำนอย่าฟัง
มึงเป็นโจรลักโคพันธุ์ของข้า
มโหสถยืนฟังตั้งประเด็น
มองดูหน้าทั้งสองคนจนแน่นชด
จึงถามโจรว่าโคแกแฉ่งใจ
โจรบอกว่าให้กินนมผสมแป้ง
ใครจะรู้ที่อยู่ในท้องพุงของมัน
หันมาหาเจ้าของร้องถามว่า
ให้โคกินอะไรอยู่ประจำ
เจ้าของฟังตอบความตามข้อสัตย์

วิ่งมาถึงร้องถามตามสงสัย
เรื่องอะไรจบอกเล่าให้เราฟัง ฯ
อ้ายนี่พาลวิ่งไล่มาภายหลัง
เจ้าของดังต่อว่าอ้ายหน้าเป็น
ต่างตำว่ากลาดเกลียวอย่างเตี้ยเข็ญ
ยังมองเห็นไม่แจ้งจึงแคลงใจ
แจ้งถนัดโดยตรงไม่สงสัย
กินอะไรทุกวันฉันทขอฟัง
กล่าวกลั่นแกล้งว่าไปตามใจหวัง
มโหสถอดกลั่นขันถ้อยคำ
แกเลี้ยงมาเป็นผู้อุปถัมภ์
เจ้าอย่าอำพรางแจ้งแสดงมา
จึงแจ้งชัดอย่าถวิลมันกินหญ้า

โพธิสัตว์ฟังสองพร่องวาจา
แล้วให้คนนำใส่เข้าในครก
ตรอกใส่ปากโคผู้ยืนอยู่นั้น
พะอืดพะอมลมในท้องร้องโครกคราก
ล้วนแต่หญ้าสำรอกมานอกคอก
มโหสถบอกว่าอย่าปิด
คงคิดว่าไม่มีผู้รู้เท่าทัน
คนทั้งหลายได้ประจักษ์เป็นหลักฐาน
มโหสถหันหน้ามาว่าเบาๆ
ไม่คิดกลัวบาปกรรมทำลามก
จะทนทุกข์เศร้าใจในไฟเปลว
ยังไม่ตายทำเช็ญอยู่เช่นนี้
จงรักษาศีลสัตย์ปฎิญาณ
แล้วคืนโคให้เจ้าของพลางร้องสั่ง
เจ้าของโคสาธุการสำราญใจ

ให้คนหาใบประยงมาจพลัน
ตำปึกๆ ให้ละเอียดไม่เคียดฉันท
เข้าปากพลันลงท้องทำพองคอ
มันอ้าปากสำรอกหญ้ามาเชียวหนอ
คนหัวร่อเห็นแจ้งแห่งสำคัญ
แก่นี้ผิดทำชั่วตัวมหันต์
จึงแกลังกลั่นกล้ามาตบตาเรา
ดำประธานว่าคนโง่ชาติโง่เขลา
ทำไมเจ้าทำตนเป็นคนเลว
ตกนรกไฟไหม้ให้ไหลเหลว
ช้าหรือเร็วทุกข์ยากลำบากนาน
ก็ไม่มีคนรักสมัครสมาน
ทำบุญทานไว้ตลอดคงปลอดภัย
จงกลับหลังยังคามาที่อาศัย
อำลาไปยังบ้านสถานตน ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๕-๑๖)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๒ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เล่าแทรกตอนพระเจ้าวิเท-
หราชทรงทราบวามโหสถเป็นนักปราชญ์ มโหสถตัดสินปัญหาโดยให้หญิงทั้งสองตอบ แต่มโหสถ
เชื่อปัญญาของตนเองมากกว่าคำตอบโดยตมกลืนของเครื่องประดับทำให้จิบขโมยได้ นอกจากนี้ยัง
แสดงให้เห็นความเมตตาของพระโพธิสัตว์ซึ่งให้ออกาสโจรกลับตัวเป็นคนดีดังนี้

มโหสถดูกิริยาว่าโจร
ด้ายถักนี้ดีพร้อมย่อมด้วยอะไร
ได้ปรับปรุงด้วยสุคนธ์ปนน้ำอบ
มโหสถพาที่ประณีประนอม

ทำอ่อนโอนโอภากล่าวปราศรัย
นางโจรไวยัญญาว่าข้ายอม
จนถ้วนครบทั้งเรื่องล้วนเครื่องหอม
แล้วอ้อมค้อมถามเจ้าของยอมสิ่งใด ฯ

หญิงเจ้าของร้องว่าของข้านี้
มโหสถฟังแล้วก็เข้าใจ
ประชาชนนับร้อยทั้งน้อยใหญ่
มโหสถเอาด้ายถักซักในอ่าง
พวกคนดูทั่วหน้าว่ากันแซ่
มโหสถสอนว่าเจ้าอย่าทรง

ด้วยพินพันธุ์ดอกประยงยอมสร่งใส่
ให้คนไปตักน้ำใส่ซามวาง
อยากแจ้งใจตามจริงยิ่งสะสราง
สีกระจางลอกออกเป็นดอกประยง
นี่โจรแท้นั้นเจ้าของต้องประสงค์
อย่าโลภหลงกลับตนเป็นคนดี

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๗-๑๘)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๓ เรื่องด้ายกลุ่ม เล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินใจหาบุตร แสดงให้เห็นว่ามโหสถตัดสินใจหาบุตรโดยพิจารณาคำตอบของทั้งสอง โจรไม่รู้วิธีปั้นด้ายจึงตอบผิด สตรีที่เป็นเจ้าของเคยปั้นด้ายจึงรู้ว่ามโหสถมีเมล็ดมะพลับข้างในด้ายกลุ่ม ดังนี้

จึงถามว่าด้ายของแกแน่นแล้วหรือ
แล้วมองมาข้างซ้ายดังหมายปอง
จึงหันมาหรือคนถือด้าย
ด้ายของแกอะไรมีที่ข้างใน
ข้าไม่เท็จเอาเมล็ดฝ้ายใส่ไว้ด้วย
มโหสถฟังว่าข้าไว้ที่
อันกลุ่มด้ายของแกโดยแท้นั้น
เจ้าของบอกโดยพลันทันเวลา

นางโจรถือบอกว่าข้าเจ้าของ
เห็นเจ้าของหน้าเศร้าก็เข้าใจ
การปั้นฝ้ายต้องมีของสำรองใส่
นางโจรไวยัญญาตามว่าที่
เป็นเครื่องช่วยเครื่องหมายได้สักซี่
หันมาชี้ถามเจ้าของลงบอกมา
ได้จัดสรรเอาอะไรใส่ไว้หนา
ด้ายของข้าใส่เสร็จด้วยเมล็ดมะพลับ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๒๑)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๔ เรื่องบุตร เล่าแทรกตอนมโหสถพบหญิงเจ้าของเครื่องประดับ แสดงให้เห็นว่ามโหสถรู้ว่านางยักษ์แปลงตนเป็นหญิงสาว และยังรู้ธรรมชาติของมารดาว่า ยอมรักและปกป้องบุตร จึงสืบหาหญิงที่เป็นนางยักษ์และมารดาได้ดังนี้

มโหสถอยู่ในห้องเสียงร้องฉาว
ออกจากห้องร้องถามเนื้อความไป
ยักษ์ณีเห็นมาว่าพ่อหนุ่ม
หญิงคนนี้วิ่งไล่ไม่รอรั้ง
มโหสถจับจ้องมองดูจริต
ไม่ขยับพริบพริบขยับตา
แต่นิ่งไว้ทำไม่รู้สึ้นิ่งอด
หันมาหาแม่เด็กสรรเสกกล่าว
ฝ่ายนางแม่ร้องไห้ปริปรายว่า
คลอจากห้องประคองเคียงเลี้ยงด้วยมือ
มโหสถร้องว่าข้าตัดสินใจ
เอาไม้ขีดเส้นขวางลงกลางวง
ให้วางนอนหงายหลังกลางเส้นขีด
ให้นางยักษ์จับมือถืออย่างวาง
ให้แย่งกันใครแย่งได้เป็นฝ่ายแม่
อันเด็กอ่อนไหนจะทรงคงย่อยยับ
มโหสถตอบว่าข้าตัดสินใจ
ยักษ์ณีจับสองมือถืออย่างมั่นเลย
นางยักษ์จับกระซากลากมือฉุด
ยักษ์ณีดีใจมาฉุดลากเอา

เกิดเรื่องราวทุกข์เข็ญเป็นโฉน
เสียงอะไรเกรียวกราวโฉนฉาวดัง
ฉนั้นเดินอุ้มลูกเที่ยวไม่เหลียวหลัง
ร้องดังๆ ว่าลูกมันฉนั้นลักมา ฯ
ก็แจ้งจิตแน่ว่ายักษ์
จึงรู้ว่ายักษ์แปลงแกล้งลวงเรา
ดูจว่าหมดสงสัยไม่รู้เท่า
ลูกของเจ้าจริงจึงเป็นดังฤฯ
ลูกของข้าโดยตรงจงเชื่อถือ
ได้ตั้งชื่อเรียกทุกวันว่าฉนั้นทรคัง
สองฝ่ายยินดีตามความประสงค์
ให้นำเด็กตั้งลงที่กึ่งกลาง
ประกาศิตสั่งว่าอย่าขัดขวาง
อันฝ่ายข้างแม่จับเท้าเข้ากระชับ
คนร้องแซ่ว่าเห็นผิดกิดติศัพท์
ท่านจงกลับถ้อยคำอย่าทำเลย ฯ
เป็นอันสิ้นข้อคำอย่าทำเฉลย
แม่ไม่เฉลยจับเท้าเข้าเบาๆ
แม่อีกสตรักลูกน้อยปล่อยให้เขา
ลูกข้าเจ้าตัวข้าจะพาไป ฯ

มโหสถบอกว่านั่งฟังคำข้า
 ปลอมแปลงมาหาอาหารทะยานใจ
 ธรรมดาแม่กับลูกผูกใจรัก
 อันคนอื่นหมิ่นพินั้นแน่นอน
 เจ้าจงคืนลูกให้แม่แต่บัดนี้
 มโหสถให้ออกไปเสียไกลพ้น
 ช่างไซโยให้ร้องก้องประกาศ
 คนสายลับจับจذبทกกิจการ

ฉันรู้ว่าเจ้าเป็นยักษ์อำมหิต
 เจ้ามิได้เป็นแม่โดยแน่นอน
 ถนอมรักในบุตรสุดถ้ายถอน
 ก็บ่อนถนอมเฝ้าเท่าบุตรตน
 ยักยอกยอมรับอาภัพผล
 ทุกๆ คนแจ้งประจักษ์ในหลักการ
 ช่างเปรื่องปราดปัญญามหาศาล
 แล้วส่งสารไปทูลท้าวเจ้าพารา

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๑๙-๒๐)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๕ เรื่องคนเดียวชื่อโครภาพ เล่าแทรกตอนมโหสถหาโจรขโมย
 ด้ายกลุ่ม แสดงให้เห็นว่ามโหสถไม่ได้ตัดสินความชั่วโดยดูลักษณะภายนอกของโจร แต่ตัดสินโดย
 ให้ออกาสทั้งสามคนตอบ นายโครภาพตอบชื่อบิดาและชื่อภรรยาตรงกับนางที่ฆะตาหลแสดงว่า
 ตอบความจริง ส่วนโจรตอบชื่ออื่นซึ่งไม่ตรงกับคำตอบของที่ฆะตาหลจึงเป็นความเท็จ ดังนี้

จึงร้องถามว่าชื่ออะไรไปไหนพ่อ
 ที่ฆะปฏิฐีบอกชื่อนามไปตามสัตย์
 เมียข้าชื่อจिरกาญจนบ้านเพิงพิงค์
 มโหสถรู้ท้าวโกหก
 ให้ลูกน้องแยกพราภไปจากกัน
 จึงถามว่านี่แน่แม่คนสวย
 ชื่ออย่างไรใจจริงสิ่งสัจจา
 นางตอบว่าข้าชื่อที่ฆะตาหล
 ผัวฉันชื่อโครภาพบ้านอยู่ไกล
 มโหสถฟังวาจาพาให้เชื่อ
 แล้วบอกว่าฉันเชื่อใจในวาที่
 แล้วจึงเรียกนายดำคนต่ำเตี้ย
 แก่ชื่อใดท่วงที่เห็นดังาม
 นายต่ำเตี้ยบอกว่าชื่อช้านั้น
 เมียชื่อที่ฆะตาหลได้ปรนปรีอ

ทำไมก่อเรื่องราวอื้อฉาวจริง
 แต่ตระกูลเวียงนวกโกหกยิ่ง
 เป็นความจริงเดินเล่นเย็นทุกวัน
 แต่ปิดปากเบี่ยงบิดให้ผิดผัน
 ผู้หญิงนั้นให้อยู่สั่งสนทนา
 อย่าเขินขวยเล่าตามความจริงหนา
 ชื่อบิดาชื่อสามีมีอย่างไร
 พ่อของตนชื่อว่าตาทองใส
 ทุ้งบ้านไร่ตะวันออกนอกธานี ฯ
 เพราะเป็นเนื้อความสัตย์ไม่บัดสี
 ไปพักที่ห้องข้างหลังคอยฟังความ
 ไม่ให้เสียเวลามาซักถาม
 แล้วซักถามนายเตี้ยมีเมียฤ ฯ
 โครภาพแมนมั่นฉันยังถือ
 พ่อนางชื่อนายทองใสยกให้มา ฯ

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๒๗)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๖ เรื่องรถ เล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินว่านางที่ฆะตาหลเป็น
 ภรรยาของโครภาพ แสดงให้เห็นว่ามโหสถดูลักษณะภายนอกก็รู้ว่าเทวดาแปลงองค์เพื่อสรรเสริญ
 ปัญญาของตน จึงทำให้ทุกคนรู้ด้วยโดยให้ชายทั้งสองวิ่งตามรถ ชายคนที่เป็นมนุษย์เหนื่อยง่ายจึง
 วิ่งไม่ครบ ๓ รอบ แต่ชายที่เป็นเทวดาไม่เหน็ดเหนื่อยทำให้วิ่งครบ ๓ รอบ ดังนี้

มโหสถให้คนขึ้นบนรถ
ใครไล่ทันกระชั้นชิดไปติดตัว
คนนั้นแลเป็นเจ้าของต้องไต่รถ
ฝ่ายคนขับจับแสหวดกวาดทันควัน
ฝ่ายตาแก่ไล่ติดประชิดรถ
รวมกำลังวิ่งหนี้อยเมื่อยขาเอว
วนสามรอบขอบสนามตามกำหนด
ให้เหนื่อยอ่อนเหงื่อไหลใจระอา
มโหสถให้หยุดพักร้อนพักกาย
ตาแก่ก็มีไขมันุญษยุดจดังเคย

กะกำหนดให้ได้ยี่สิบถ้วนทั่ว
ให้ถ้วนทั่วทุกเที่ยวเลี้ยวไล่ทัน
คนทั้งหมดกลัวตาจะอาสัญ
ม้าตัวนั้นถูกแสหวดวิ่งรวดเร็ว
เจ้าของหมดอาลัยเหงื่อไหลเหลว
ตาแก่วิ่งไล่ไม่คลาดครา
เจ้าของรถหมดแรงขัดแข้งขา
ส่วนว่าตาไม่เห็นเหนื่อยเมื่อยล้าเลย ฯ
จงทราบความพี่น้องทั้งผองเอย
เพราะเจยเมยเหงื่อไหลก็ไม่มี

(ขุนทัพแห่งมิลินทร : ๓๐)

เรื่องแทรกทั้ง ๖ เรื่องนี้ ปรากฏหลังจากที่มโหสถให้ช่างสร้างศาลา แต่พระเจ้าวิเทโหราชและบัณฑิตทั้งสี่ยังไม่ยอมรับในปัญญาจึงใช้เรื่องแทรกนี้ทดสอบปัญญาของมโหสถ เพื่อให้เห็นว่ามโหสถมิได้ออกแบบศาลาเท่านั้นยังใช้ปัญญาแก้ปัญหาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นด้วย เรื่องแทรกจึงเป็นข้อพิสูจน์ว่ามโหสถมีสติปัญญาเหมาะสมเป็นบัณฑิตคนที่ ๕ ของพระเจ้าวิเทโหราช

๔.๒.๔.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาไปจากอรรถกถามโหสถชาดก ขุนทัพแห่งมิลินทรปรับเปลี่ยนรายละเอียด ๕ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษ์ตนเอง

๔.๒.๔.๓.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่องหรือเนื้อหาบางตอน ผู้เล่าเรื่องอาจเจตนาหรือตกหล่นโดยไม่ตั้งใจ ขุนทัพแห่งมิลินทรละความตอนเดียว ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวีพระมารดาของพระเจ้าจุลนี

๔.๒.๔.๓.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด

การเปลี่ยนรายละเอียดเป็นการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดต่างๆ ให้แตกต่างไปจากสำนวนเดิม ขุนทัพแห่งมิลินทรมีการเปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละครในเนื้อเรื่องและสมุทธาน และชื่อสถานที่ในเนื้อเรื่อง ดังตารางนี้

ตาราง ๒ การเปลี่ยนรายละเอียดในขุนทัพแห่งมิลานคร

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถาหมโสดชาดก	ขุนทัพแห่งมิลานคร
ชื่อตัวละครในเนื้อเรื่อง		
๑.	ปุกกุสะ	ปุกกุสะ
๒.	กามินทะ	กามินท์
๓.	เทวินทะ	เทวินท์
๔.	สิริวัณกะ	สิริวัณห์
๕.	ทิมตาหลา	ทิมะตาหล
๖.	โคพกาพ	โคธกาพ
๗.	ปิงคุตตรมานพ	ปิงคุตรมานพ
๘.	พระนางปัญจาลจันท์	พระนางปัญจาล
๙.	ทิมปิฏฐิ	ทิมปิฏฐี
๑๐.	พระเจ้ามัททราช	ท้าวมัททราช
๑๑.	ฉัพพิพราหมณ์	ฉันนีพราหมณ์
๑๒.	นันทาราชธิดา	นันทากุมารี
๑๓.	พระนางสลากเทวี	พระสลากพันปี
๑๔.	เกวัญ	เกวัญ
๑๕.	นางชมพาวดี	นางชมมาวดี
๑๖.	สีวี	โจสีวี
๑๗.	ดาบสวัจนะ	กัจจนดาบส
๑๘.	รัตนวดี	รัตนาวดี
๑๙.	ติขินกุมาร	ติขณะ
๒๐.	ธนูเสข	ธนูเสขกุมาร
๒๑.	นางนกสาริกา	นางนกสาลิกา
๒๒.	พระเจ้าวิเทหราช	ท้าววิเทหราช
๒๓.	นางเกรีปรีพาชิกา	นางเกสีปรีพาชิกา
๒๔.	คฤหบดีผู้บิดา	บิดาของมโหสถ
๒๕.	คฤหบดีท่านผู้มารดา	มารดาของมโหสถ
๒๖.	นางอมรา	นางอมร
๒๗.	นกสุมันติต	นกสุมะโปดก
ชื่อตัวละครในสโมธาน		
๑.	กัสสปภิกษุ	กัสสปะ
๒.	โปฏฐปาทภิกษุ	อัมพัตถเถรา
๓.	อัมพภูฏภิกษุ	ภูฏทนต์
๔.	โสณทัณฑกภิกษุ	โสทนต์
๕.	โมคคัลลานภิกษุ	โมคคัลลัน

ตาราง ๒ (ต่อ)

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถาโมหสถชาดก	ขุนทัพแห่งมิลานคร
ชื่อตัวละครในสโมธาน		
๖.	สุนทรีภิกษุณี	นันทามหาเกรี
๗.	ภูลันทิกาภิกษุณี	ภูลันทา
๘.	พระนางมัลลิกาเทวี	มัลลิกา
ชื่อสถานที่		
๑.	ปาจิณยวมัชฌคาม	ยวะมัชฌคาม
๒.	อุตตรยวมัชฌคาม	อุตตรคาม
๓.	มัททรัฐ	นครมัทราช

จากตารางพบว่าเมื่อนิทานมีการถ่ายทอดจะมีการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดของชื่อโดยเพิ่มหรือตัด สระ พยัญชนะ และตัวสะกด อาจเป็นเพราะสมัยก่อนถ่ายทอดด้วยวิธีมุขปาฐะหรือการเล่าและฟังต่อกันมา จึงอาจจะมีการสะกดผิดหรือฟังเสียงเพี้ยนทำให้ชื่อเปลี่ยนแปลงจากเดิม แต่ยังคงมีลักษณะเดิมคือเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการแพร่กระจายของนิทานจากอรรถกถาโมหสถชาดกไปยังขุนทัพแห่งมิลานคร

๔.๒.๔.๓.๓ การขยายความ

การขยายความเป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงรายละเอียดให้ซับซ้อนขึ้น อาจเป็นการขยายความเนื้อหาของนิทาน ทำให้มีรายละเอียดมากกว่าสำนวนเดิม ในขุนทัพแห่งมิลานครเป็นการขยายความตัวละครในตอนต่างๆ ให้มีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้น มี ๑๐ ครั้ง ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคธภาพ ตอนปิงคุตรมานพเรียนวิชากับทศปาโมกข์ ตอนพระเจ้าวิเทโหราชพบนางมะลิวัน เรื่องปัญหาสิริกับภาพกัณณี ตอนพระเจ้าวิเทโหราชบริภาษนางอุทุมพร ตอนมโหสถแสวงหานางอมรเทวี เรื่องบัณฑิตทั้ง ๔ ลักรัตนะ และตอนพระเจ้าวิเทโหราชเสด็จทางอุโมงค์

ตาราง ๓ การขยายความในขุนทัพแห่งมิลานคร

เรื่อง	อรรถกถาโมหสถชาดก	ขุนทัพแห่งมิลานคร	การขยายความ
๑. เครื่องประดับ ทำเป็นปล้องๆ	หญิงเชียวใจคนหนึ่งเปลื้อง เครื่องประดับทำเป็นปล้อง ถักด้วยด้ายสีต่างๆ จากคอ วางไว้บนผ้าสาฎก ลงอาบน้ำ ในสระโบกขรณี	เจ้าของเครื่องประดับเป็น หญิงชาวบ้าน อากาศร้อน และเหน็ดเหนื่อย เมื่อมาถึง ศาลาหน้าโรงทานเห็นน้ำใส จึงถอดเครื่องประดับที่คอ เพราะกลัวเปียกน้ำแล้ว อาบน้ำในสระ	- ภูมิหลังเจ้าของเครื่อง ประดับ - เหตุผลที่อาบน้ำ - เหตุผลที่ถอดเครื่อง ประดับ
๒. ด้ายกลุ่ม	มีสตรีคนหนึ่งรักษาไรฝ้าย ได้เก็บฝ้ายที่บริสุทธิ์ในไรนั้น มาปั่นให้เป็นเส้นเล็กๆ แล้ว เอาเม็ดมะพลับใส่ข้างใน เก็บไว้ในพก เมื่อจะกลับบ้าน คิดว่าจักอาบน้ำในสระ โบกขรณีของมโหสถบัณฑิต จึงวางกลุ่มด้ายนั้นไว้บนผ้า สาฎกแล้วลงอาบน้ำ	สตรีเจ้าของด้ายกลุ่มทำไร ฝ้ายเลี้ยงชีพ ขณะเดินทาง กลับบ้านอากาศร้อนจึง อาบน้ำและชมปลาในสระ โจรขโมยด้ายกลุ่มไป	- อาชีพของสตรีเจ้าของ ด้ายกลุ่ม - เหตุผลที่อาบน้ำ - ชมปลา
๓. คนเตี้ยชื่อโคร- ภาพ	มีชายคนหนึ่งชื่อโคธภาพ เพราะเป็นคนเตี้ยและผิวดำ เขาทำงาน ๗ ปีได้ภรรยาชื่อ ทิมดาหลา	โครภาพอายุ ๒๓ ปีอาศัย อยู่บ้านหลังวัง บิดาและ มารดาตายจน ตนเองเป็นคน ขยันจึงรับจ้างขุดดินและตัก น้ำ โครภาพเก็บเงินค่าจ้างไว้ โดยขอข้าวนายจ้าง ๓ มื้อ และกินกบ เขียด แยม หนู และ ปูในทุ่งนา นางทิมดาหลา เป็นหญิงงามประจำเมือง มารดาสิ้นชีวิต บิดาจึงเป็นผู้ เลี้ยงดูนาง เมื่อนางอายุ ๑๖ ปี บิดาต้องการให้แต่งงานกับ โครภาพซึ่งตัวดำ รูปร่างเตี้ย แต่ทำงานดี	- อายุของโครภาพ - สถานที่ตั้งบ้าน - บิดาและมารดา โครภาพ - ลักษณะนิสัยของ โครภาพ - อาหารที่โครภาพ กิน - ภูมิหลังของนางทิมดา- หลา
	กาลนั้นมีชายเชียวใจคน หนึ่งชื่อทิมปิฎฐิ์ เดินเลียบมา ตามฝั่งแม่น้ำ	ทิมปิฎฐิ์มีจิตใจเหี้ยมโหด จมูกโด่งโค้งเหมือนตะขอ ผมยาววัดไว้ที่คอ ตาเหลือก และมีมือใหญ่เท่าขง	- ลักษณะนิสัยและรูปร่าง ของทิมปิฎฐิ์

ตาราง ๓ (ต่อ)

เรื่อง	อรรถกถาโมหสถชาดก	ขุนทัพแห่งมิลินทร	การขยายความ
๔. ตอนปิงคุตรเรียนวิชากับทศปาโมกข์	มาณพชื่อปิงคุตรจะเป็นชาวเมืองมิลินา ไปกรุงตักกศิลาเพื่อเรียนศิลปะในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์	ชายหนุ่มชื่อปิงคุตรแห่งเมืองมิลินามีบ้านอยู่นอกกำแพงเมือง ต้องการไปเรียนวิชาที่เมืองตักกศิลา จึงลาพ่อแม่แล้วนำเสบียงสะพายบาเดินทาง ๑๕ วันจึงถึงเมืองตักกศิลา	- รายละเอียดของปิงคุตร - เวลาในการเดินทางจากเมืองมิลินาถึงตักกศิลา
๕. ตอนพระเจ้าวิเทหราชพบนางมะลิวัน	พระเจ้าวิเทหราชเสด็จประพาสอุทยาน	ในป่ามีพรรณไม้หลายชนิด ออกดอกสีเขียวยาวและขาวในเดือนยี่ ไม้เลื้อยอยู่บนต้นยางและต้นยาง ฝูงผึ้งหลวงบินมาตอม ข้างทางมีกระถินหนามส่งกลิ่นหอมเย็น ต้นพุทธรชาดดอกทานตะวัน ต้นการะเกดมีกลิ่นหอม กลีบดอกสารภีพิกุล และยี่สุนร่วงโรยเมื่อแดดออก ต้นกาหลงและชงโคออกดอกมาก ต้นขนุนมีใบหนาและลูกดกห้อยเป็นคู่อยู่บนต้น มีมะเฟืองและกลางสาตเป็นไม้ผล	รายละเอียดของพรรณไม้หลากหลายชนิด
๖. เรื่องปัญหาสิริกับภาพกัณณี	ปิงคุตรจะเป็นชาวเมืองมิลินา	ปิงคุตรเป็นชายหนุ่มชาวบ้าน รู้สึกเสียตายและละอายใจที่ทิงนางมะลิวันในป่า ปิงคุตรชมว่านางน่ารักและซื่อสัตย์ เมื่อรู้ว่านางได้เป็นพระสนมของพระเจ้าวิเทหราชจึงอาลัยอาวรณ์	รายละเอียดของปิงคุตร ความรู้สึกที่ทิงนางมะลิวันและเมื่อรู้ว่านางได้เป็นพระสนมของพระเจ้าวิเทหราช รวมทั้งนิสัยของนางมะลิวัน
๗. ตอนพระเจ้าวิเทหราชบริภาษนางอุทุมพร	ไม่ปรากฏตอนนี้	บุคคล ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) คฤหัสถ์ผู้เกียจคร้าน ไม่มีทรัพย์จึงไม่มีมิตร ไม่มีใครยกย่อง (๒) บรรพชิตผู้ไม่บำเพ็ญกิจของสงฆ์และไม่สำรวม (๓) กษัตริย์ผู้ไม่มีความเมตตา ไม่รอบคอบใน	บุคคล ๔ ประเภท

ตาราง ๓ (ต่อ)

เรื่อง	อรรถกถาหมโสดชาดก	ขุนทัพแห่งมิลินทร	การขยายความ
		การพิจารณาโทษ เป็นมิตรกับคนพาล เมื่อบัณฑิตหักจะแสดงความโกรธ (๔) ผู้ที่ทะนงตนว่าเป็นนักปราชญ์ เมื่อมีใครพูดร้ายจะโกรธ เมื่อมีใครพูดดีจะหลงในคำสรรเสริญ	
๘. ตอนนมโสด แสงหาวนางอมรเทวี	เมื่อมโสดมีอายุ ๑๖ ปี พระนางอุทุมพรทรงดำริว่ามโสดเป็นผู้ใหญ่แล้ว	พระมโสดวัย ๑๖ ปี มีพระฉวีงามเหมือนทอง มีพระขนง พระเนตรและพระเกศงาม พระพักตร์ผ่องใส พระโอษฐ์แดงงามเมื่อแย้มพระสรวล มีพระศอพระวรกายสง่างาม และมีกิริยามารยาทงามเหมือนเทวดา	ความงามของมโสด
๙. เรื่องบัณฑิตทั้ง ๔ ลักรัตนะ	เสนกะแต่งตัว กินโภชนาหารรสเลิศ แล้วไปสู่เรือนมโสด ยืนอยู่แทบประตู ให้แจ้งการที่ตนมาแก่นางอมร	เสนกะอาบน้ำและแต่งตัว พิถีพิถันโดยสวมเสื้อแพรสีเขียว คาดเข็มขัดเพชร สวมหมวกอำพรางศิระล้าน เสนกะมีนัดกับนางอมรจึงถามหานางอมรเวลา ๓ ทุ่ม	- เครื่องแต่งกายของเสนกะ - เวลาที่เสนกะนัดนางอมร
	นางอมรทำให้ปุกกุสะผู้แต่งกายกินโภชนะเลิศแล้วให้ตกในหลุมคู	ปุกกุสะ มีนัดกับนางอมรเวลาเที่ยงคืน จึงแต่งตัวด้วยเสื้อผ้ามีราคา ส่องกระจกเห็นรูปร่างของตนซึ่งอ้วน เตี้ยลงพุง หน้าผากเล็ก เครายาว ผมรุงรังปกคอและคาง จึงพูดว่าตนเองไม่สง่าแต่ร้ายวย มียศ และเป็นครูของกษัตริย์ จึงจะให้นางอมรสนใจ	- การแต่งกาย รูปร่าง และคุณสมบัติของปุกกุสะ - ปุกกุสะต้องการให้นางอมรสนใจตน

ตาราง ๓ (ต่อ)

เรื่อง	อรรถกถาโมหสถชาดก	ขุนทัพแห่งมิลินทร	การขยายความ
	นางอมรทำให้กามินทะและเทวินทะตกลงในหลุมคูถ	กามินท์และเทวินท์มีนัดกับนางอมรเวลาตีสอง จึงแต่งตัวงดงามไปหานางที่บ้าน นางอมรเปิดปากหลุมทำให้ทั้งสองตกลงไปในหลุม ซึ่งมีอุจจาระมีกลิ่นเหม็นและฉุน ทั้งสองทนกลิ่นและความร้อนไม่ได้จึงอาเจียนออกมา	- เวลาที่กามินท์และเทวินท์นัดนางอมร - การแต่งกายของคนทั้งสอง - วิธีที่นางอมรทำให้ทั้งสอง ตกหลุมคูถ - ความสกปรกของคูถ
๑๐. ตอนพระเจ้าวิเทโรราชเสด็จทางอุโมงค์	มโหสถเชิญพระเจ้าจุลนีทอดพระเนตรอุโมงค์ที่งาม รุ่งเรืองด้วยระเบียบแห่งกองพลช้างเป็นต้น มีการแกะสลัก และการเขียนภาพ มีแสงสว่างเช่นทิวสภายที่ตกแต่งแล้ว	อุโมงค์มีลักษณะโปร่งและสว่าง มีร้านค้าจำนวนมากซึ่งขายของควาและของหวาน บางคนกำลังรับประทาน แดงโม มะตูมเชื่อม ชื่นฟัก ส้ม กล้วย และขนม พวกทหารรับประทานเปิด ไก่ และหมูหัน ท้าววิเทโรราชทอดพระเนตรร้านค้าในอุโมงค์	- ลักษณะภายในอุโมงค์ซึ่งมีร้านค้าขายของควาหวาน - การสร้างอุโมงค์เพื่อเป็นสถานที่สำหรับทุกคนได้ใช้ประโยชน์

๔.๒.๔.๓.๔ การสลับเหตุการณ์

การสลับเหตุการณ์เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงรายละเอียดของลำดับเนื้อความ เช่น การสลับลำดับเหตุการณ์ในเรื่องและการสลับบทบาทตัวละคร ดังที่ ศิราพร จิตะฐาน (๒๕๒๓ : ๖๔-๖๕) อธิบายสาเหตุการสลับเหตุการณ์ของนิทานไว้ว่า

การเล่านิทานเป็นเรื่องของการถ่ายทอดความทรงจำและความจำ เป็นสิ่งไม่แน่นอนไม่ตายตัว เหมือนบันทึกลายลักษณ์ ความสับสนในเรื่องลำดับเหตุการณ์จึงย่อมเกิดขึ้นได้ บางครั้งในแต่ละตอนก็เป็นอิสระต่อกัน หากสลับเอาเหตุการณ์ ข. มาไว้ก่อนเหตุการณ์ ก. ก็อาจไม่มีผลกระทบกระเทือนความเป็นไปของเรื่อง ดังนั้นบางสำนวนจึงเรียงลำดับเหตุการณ์ เหตุการณ์ ก. ไว้ก่อนเหตุการณ์ ข. แต่บางสำนวนก็เรียงไว้กลับกัน

ในขุนทัพแห่งมิลินทรมีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยสลับลำดับเหตุการณ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องบุตริกกับเรื่องด้ายกลุ่ม ในอรรถกถาโมหสถชาดกกล่าวถึงเรื่องด้ายกลุ่มก่อนแล้วจึงเล่าเรื่องบุตริกเป็นลำดับหลัง ส่วนขุนทัพแห่งมิลินทรเล่าเรื่องบุตริกก่อนแล้วจึงเล่าเรื่อง

ด้ายกลุ่ม แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงการลำดับเนื้อความ อาจเป็นเพราะในเรื่องมโหสถมีปัญหาเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้แต่ง**ขุนทิพแห่งมิลานคร**จำลำดับเหตุการณ์สลับกันแต่ยังคงแนวคิดเรื่องปัญหาไว้ จึงเห็นได้ว่าการสลับเหตุการณ์ตอนนี้ไม่มีผลกระทบต่อความเป็นไปของเรื่อง

๔.๒.๔.๓.๕ การอนุรักษ์ตนเอง

การอนุรักษ์ตนเองเป็นการรักษาความเป็นตัวของตัวเองของนิทานเรื่องนั้น แม้จะมีรายละเอียดบางอย่างเปลี่ยนไปแต่ลักษณะเฉพาะของนิทานแต่ละเรื่องยังคงอยู่ ใน**ขุนทิพแห่งมิลานคร**มีการอนุรักษ์ตนเอง ๓ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถเกิดแล้วถือแท่งไอศกออกจากครรภ์ของพระมารดา ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์ทั้ง ๓ ตอนนี้เป็นเหตุการณ์สำคัญในอรรถกถา**มโหสถชาดก**ซึ่งทำให้ผู้อ่านจำเรื่องมโหสถได้

๔.๓ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์

พระชาติที่ ๕ พระมโหสถเป็นนิทานลำดับที่ ๕ ในหนังสือ**นิทานทศชาติคำกาพย์** ฐะปะนีย์ นาครทรรพ แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๐ มีลักษณะคำประพันธ์เป็นกาพย์จำนวน ๑๘๒ บท ผู้แต่งขอน้อมกุศลจากการประพันธ์อุทิศถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา และสังฆบูชา (๒๕๒๐: (๑)-(๔))

กลวิธีการเล่าเรื่องที่ปรากฏใน**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** มี ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๔.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก เป็นกลวิธีการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก ๕ ประการ ใน**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก ๒ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ และอดีตวัตถุ

๔.๓.๑.๑ ปัจจุบันวัตถุ

ปัจจุบันวัตถุเป็นการกล่าวขึ้นต้นเรื่องโดยกล่าวถึงเรื่องในสมัยปัจจุบันของพระพุทธเจ้าอันเป็นต้นเหตุก่อนที่จะเล่านิทานชาดกเรื่องนั้นๆ ใน**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**มีการกล่าวถึงเหตุการณ์ปัจจุบันว่า พระพุทธเจ้าประทับ ณ เชตวันวิหาร วันหนึ่งภิกษุประชุมปรารภเหตุการณ์ในอดีตของพระพุทธองค์ กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีใน ๑๐ พระชาติ คือ พระชาติที่ ๑ พระเทมีย์ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี พระชาติที่ ๒ พระมหาชนกทรงบำเพ็ญวิริยะบารมี พระชาติที่ ๓ พระสุวรรณสามทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี พระชาติที่ ๔ พระเนมิราชทรงบำเพ็ญอุทฺธยานบารมี

พระชาติที่ ๕ พระมหอสถทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี พระชาติที่ ๖ พระภริทัตทรงบำเพ็ญศีลบารมี
 พระชาติที่ ๗ พระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี พระชาติที่ ๘ พระนารทะ ทรงบำเพ็ญอุเบกขา
 บารมี พระชาติที่ ๙ พระวิฐูรทรงบำเพ็ญสัจจะบารมี และพระชาติที่ ๑๐ พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญ
 ทานบารมี ดังนี้

ปางเมื่อองค์พระสัมมา	สัมพุทธศาสดา
ประทับเขตวันวิหาร	
ภิกษุประชุมต่างวาระ	ปรารภเหตุการณ์
ที่พระพุทธองค์ทรงศรี	
ได้ทรงบำเพ็ญบารมี	คุณงามความดี
พาพันทุกข์ภัยใหญ่หลวง	
จึงทรงเทศน์โปรดสงฆ์ทั้งปวง	กล่าวถึงชาติล่วง
ไปแล้วในอดีตสมัย	
แต่ละชาติที่เป็นไป	สืบชาติทรงชัย
บำเพ็ญคุณธรรมนำศรี	
หนึ่งเนกขัมพระเดมิย์	พ้นทุกข์ย้าย
ด้วยการบวชนำอัครจริย	
สองพระมหาชณนั้น	วิริยะเพียรมั่น
ว่าสมุทรรพพันทุกข์สุขใจ	
สามพระสุวรรณสามไซรั	เมตตาอภัย
ยกโทษปิลยักข์ภูบาล	
สี่พระเนมิบันดาล	ด้วยแรงอธิฐาน
ได้เสด็จชมนรกและสวรรค์	
ห้าพระมหอสถเที่ยงธรรม	ปัญญาเลิศครัน
เกียรติคุณปรากฏยศไกร	
หกพระภริทัตทรงชัย	ถือศีลอำไพ
ไม่โกรธไม่เกลียดไพร่	
เจ็ดจันทกุมารภูมิ	มั่นในขันติ
อดทนพันภัยทั้งผอง	
แปดพระนารทะเรื่องรอง	อุเบกขาครอง
ปราบทมิฬองค์ราชา	
เก้าพระวิฐูรเมธา	สัจจะสูงค่า
เทศนาธรรมโปรดนาคินทร์	
สิบเวสสันดรภูมินทร์	บำเพ็ญทานสิ้น
ทุกสิ่งแม่โอรสธิดา	
ถ้วนทศบารมีปรีชา	องค์พระสัมมา
สัมพุทธดลพระโพธิญาณ	

พระคุณยิ่งใหญ่ไพศาล
เคารพพระธรรมดำรง

ชาวโลกสักการ

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : (๓)-(๔))

ปัจจุบันวัตถุเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงเทศนาเรื่องในอดีตชาติ เพื่อเน้นย้ำว่าในอดีตกาลพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทศบารมีอย่างยิ่งยวดมาก่อน โดยสรุปใจความสำคัญของแต่ละชาตินั้นว่า พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีอย่างไร เช่น พระมหาชนกทรงบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยการว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร ส่วนเรื่องพระมโหสถเป็นพระชาติที่ ๕ ทรงมีปัญญาเลิศ การเล่าปัจจุบันวัตถุโดยกล่าวรวมทั้ง ๑๐ พระชาติตามลำดับ จึงเป็นเหมือนส่วนประณามพจน์ตอนต้นเรื่องในหนังสือนิทานทศชาติคำกาพย์

๔.๓.๑.๒ อดีตวัตถุ

อดีตวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในอดีตกาลของพระพุทธเจ้า ในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถเริ่มเรื่องโดยมีการแบ่งตอนว่าเป็น “พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ” แล้วจึงกล่าวถึงอดีตชาติของมโหสถโดยเริ่มบรรยายถึงกำเนิดของมโหสถ จบเรื่องตอนมโหสถช่วยให้กษัตริย์ทั้งสองเมืองซึ่งเคยเป็นศัตรูกลับเป็นมิตรกัน ดังนี้

ในกาลครั้งหนึ่งเศรษฐี	นามว่าสิรี
วิธกะกับนางสุมนา	
ทั้งสองได้บุตรโสภา	อัศจรรย์เกิดมา
ในมือมีแท่งยาดี	
บิดาปวดหัวเจ็ดปี	ฝนยาทาที่
หน้าผากหายปวดหัวพลัน	

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๑๗-๓๖)

อดีตวัตถุเล่าโดยขึ้นต้นว่า “ในกาลครั้งหนึ่ง...” ทำให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงลักษณะการเล่าเรื่องชาดกให้มีลักษณะเป็นนิทานมากขึ้น โดยดำเนินเรื่องทันทีและยังคงเนื้อหาสำคัญเหมือนในอรรถกถามโหสถชาดก

๔.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย เป็นการเล่าเรื่องตามแบบแผนของวรรณคดีไทยซึ่งยอมรับและสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ๔ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง และบทปัจฉิมพจน์

๔.๓.๒.๑ บทประณามพจน์

บทประณามพจน์เป็นการขึ้นต้นเรื่องด้วยบทไหว้ ในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถ เป็นบทประณามพจน์ที่ใช้ขึ้นต้นเรื่องทศชาติจึงแต่งรวมกันทั้ง ๑๐ เรื่อง กล่าวถึงพระรัตนตรัย ได้แก่ พระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์ กล่าวสดุดีพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ น้อมไหว้ บูชาบิถามารดาด้วยความกตัญญู แสดงความระลึกถึงพระคุณของครูอาจารย์ และขอให้สิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายดลบันดาลให้ตนเองคิดดีและมีความพยายามในการแต่ง ดังนี้

นโม พุทธายะ	ขอนบพระรัตนตรัย
ศกฺคิสิทฺธิทฺธิไกร	สามดวงโชติโรจน์รังสี
เดชะพระธรรมมี	อานุภาพปราบพาลา
เดชะคุณพระสงฆ์	ที่ดำรงพระศาสนา
ขอจงดลปัญญา	ข้าน้อยนี้ที่ร้อยกรอง
เรื่องราวพระทศชาติ	อภิวาทบาทบัวทอง
แห่งองค์พระผู้ครอง	ธรรมพิสุทธ์พุทฺธองค์
ขอให้พระธรรมรส	จงปรากฏดุจจาง
ทศชาติเด่นดำรง	เป็นหลักหนุนคุณความดี
เพื่อเสริมซึ่งศรัทธา	ชนทั่วหน้าเลิกลำยี้
ร่วมใจสร้างไมตรี	มีแสงธรรมนำโลกเทอญ

ภาพยੰฉบับ ๑๖

ข้าขอภวันท์อัญชลี	แต่ภูบตี
พระมหากษัตริย์ไทยไพสิฐ	
ถ้วนทุกพระองค์ทรงฤทธิ์	เรื่องธรรมทศพิช
ปกป้องครองรัฐสีมา	
ข้าขอนบไหว้บูชา	บิถามารดา
ผู้ก่อกำเนิดเกิดตน	
กตัญญูยี่ดมนัณมล	พระคุณล้นพัน
เปรียบดุษมาหาสาครินทร์	
ข้าขอนบคุณอาจิณ	ครูอาจารย์ถวิล
พระคุณที่ได้สั่งสอน	
ถ่ายทอดวิชาอาหาร	จนได้อักษร
ภาษาจரியาส่ง่าศรี	
ขอจงดลจิตคิดดี	วิริยะมั่นมี
จงงานสัมฤทธิ์สุษฎฺฐ์เทอญ	

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : (๑)-(๒))

๔.๓.๒.๒ บทชมโฉม

บทชมโฉมเป็นวิธีการกล่าวชมความงามของตัวละคร ในพระราชitati ๕ พระมโหสถ มี ๒ ตอน ได้แก่ บทชมโฉมมโหสถ และบทชมโฉมนางอมร

บทชมโฉมมโหสถพรรณนาความงามโดยภาพรวมว่ามโหสถมีใบหน้าและรูปร่าง ดังนี้

	นางเห็นมโหสถ
หน้าตาหมดจด	รูปร่างสง่า
นึกพึงพอใจ	ไม่เอ่ยวาจา
มโหสถทำท่า	กำมือให้ดู
	(พระราชitati ๕ พระมโหสถ : ๒๗)

มโหสถมีใบหน้าน่าชมเป็นลักษณะเด่น ผู้แต่งพรรณนาความงามโดยใช้คำว่า “หน้าตาหมดจด” หมายถึง สะอาด ผ่องใส ไม่มีตำหนิ หรือไม่ต่างพร้อย ทั้งยังมีท่าทางงดงาม คือ “สง่างาม” หมายถึง มีท่าทางภูมิฐานแลดูงาม แสดงให้เห็นว่าความงามของพระโพธิสัตว์ มีลักษณะสะอาด และผ่องใส

บทชมโฉมนางอมร ชมความงามโดยภาพรวมว่านางอมรมีลักษณะงามและมีสติปัญญาดี ดังนี้

มโหสถเลือกนางลำยอง	เขวahnปัญญาคล่อง
มีนามอมรรวมชำ	
เป็นลูกเศรษฐีมีกรรม	ตกยากจึงจำ
ต้องมีอาชีพทำนา	
ทุกวันนางนำข้าวปลา	ไปส่งบิดา
วันหนึ่งจึงเดินสวนทาง	

ภาพยัสร้างคนางค์ ๒๘

	มโหสถบังคิต
ไต้ยมิ่งมิตร	ติดในน้องนาง
เลิศลักษณ์กัลยา	โสภาท่าทาง
ชะรอยเป็นคู่สร้าง	จึงถูกชะตา
	(พระราชitati ๕ พระมโหสถ : ๒๖)

นางอมรเป็นสตรีมีลักษณะงามพร้อม คือมีเขวahnปัญญา รูปร่างและกิริยามารยาทงาม ทำให้มโหสถพอใจเมื่อแรกพบ ผู้แต่งพรรณนาความงามของสติปัญญาเป็น

ลำดับแรกว่า “เขาวัวปัญญาคลอง” หมายถึงมีปัญญาหรือความคิดจับใจ มีปฏิภาณไหวพริบ แล้วพรรณนาความงามของลักษณะภายนอกเป็นลำดับรองว่า “งามข้า” คือหน้าตาคนชวนให้มอง และยังพรรณนาความงามของกิริยาท่าทางไว้ว่า “โสภาท่าทาง” หมายถึงมีกิริยาท่าทางงามหรือดี สตรีที่งามพร้อมเช่นนี้จึงเป็นคู่ครองที่เหมาะสมกับพระโพธิสัตว์

๔.๓.๒.๓ บทชมเมือง

บทชมเมืองเป็นการพรรณนาให้เห็นความงดงามและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง พระชาติที่ ๕ พระมโหสถมีบทชมเมือง ๒ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนมโหสถจัดเตรียมเมือง

ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา มีการพรรณนาความงามของศาลา ดังนี้

วันหนึ่งเด็กเล่นเพลิน	ฝนบังเอิญตกพร่างพรู
เด็กวิ่งกันเกรียวกรู	ด้วยไม่มีที่หลบฝน
มโหสถจึงคิดสร้าง	ศาลากว้างแบบแบบยล
แบ่งห้องไม่ปะปน	ประโยชน์ใช้ได้มากมี
ที่เล่นที่พักผ่อน	ผู้สัญจรในวิถี
ที่ตัดสินใจคดี	ที่คลอตอบตรหึงอนาถา
ชวนเพื่อนรวมเงินกัน	ได้หลายพันเปรมปรีดา
เรียกช่างสร้างศาลา	ตามแบบเห็นเป็นอัศจรรย์
สระบัวสวนดอกไม้	สร้างไว้ให้น่าสุขสันต์
ทุกสิ่งเสร็จครบครัน	มองดูคล้ายเทวสภา
ฝูงชนชุมนุมกัน	ทุกทุกวันที่ศาลา
มโหสถทรงปัญญา	ตัดสินความตามเที่ยงธรรม

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๑๘)

มโหสถให้ช่างสร้างศาลาโดยแบ่งเป็นห้องต่างๆ ได้แก่ สถานที่เล่นสำหรับเด็ก สถานที่พักผ่อนสำหรับนักเดินทาง ห้องตัดสินคดีความ และห้องคลอตอบตรหึงซึ่งไม่มีที่พึ่ง มีสระบัวและสวนดอกไม้ทำให้ศาลางามไปด้วยธรรมชาติ ผู้แต่งเปรียบความงามของศาลาว่าเป็นสถานที่ประชุมของเทวดาโดยใช้ความเปรียบว่า “มองดูคล้ายเทวสภา” ศาลาจึงเป็นสถานที่พักอาศัยและให้ประชาชนใช้ประโยชน์ การสร้างศาลามีความสำคัญต่อบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยโบราณ ซึ่งพระโพธิสัตว์สร้างให้งามและมีประโยชน์เพื่อเป็นสถานที่ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์

บทชมเมืองตอนมโหสถจัดเตรียมเมือง มีการพรรณนาว่ามโหสถจัดเตรียมเมืองให้มีความพร้อม ดังนี้

มโหสถมียศยิ่ง
เตรียมพร้อมป้อมมั่นคง
ค่ายคูประตูแตร
ชุดสระชโลธร
ข้าวเปลือกใส่ยุ้งฉาง
น้ำส่งทั่วธานี
ทุกอย่างสร้างพร้อมสรรพ
ส่งจารบุรุษไป

ทำงานจริงด้วยซื่อตรง
อีกอาวุธยุทธโปกรณ์
อีกกำแพงล้อมนคร
ปลูกบัวไว้ในสระศรี
ท่อน้ำล้างสะอาดดี
ซ่อมศาลาที่อาศัย
ศึกเตรียมรับระวางภัย
ทุกเมืองท้าวส่งข่าวสาร

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๓๐-๓๑)

บทชมเมืองแสดงให้เห็นภาพของเมืองที่มีสิ่งก่อสร้างแข็งแรงและมั่นคง ผู้แต่งพรรณนาให้เห็นสิ่งก่อสร้างในเมือง เช่น ป้อมปราการ คูเมือง และกำแพงเมือง ทั้งยังมีการพรรณนาให้เห็นสรรพกำลังของที่ตั้งค่ายทหาร และการเตรียมอาวุธยุทธโปกรณ์ทุกชนิด มีการเตรียมรับภัยสงคราม โดยพรรณนาให้เห็นภาพยุ้งฉางขนาดใหญ่สำหรับเก็บข้าวเปลือก และการจัดเตรียมส่งน้ำสะอาดเพื่ออุปโภคและบริโภคให้แก่ชาวเมือง แสดงให้เห็นว่ามโหสถเป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อบ้านเมือง เตรียมเมืองในด้านกำลังทหารและอาวุธ เพื่อพร้อมรับภัยสงคราม ทั้งยังรอบคอบ ห่วงใย เอาใจใส่ดูแลประชาชนและมีวิสัยทัศน์ในการวางแผน บทชมเมืองตอนนี้จึงทำให้เห็นอาณาบริเวณของเมืองซึ่งมีความมั่นคง มีสิ่งก่อสร้างที่แข็งแรง มีสถานที่สำหรับเก็บเสบียงอาหารและน้ำ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของเมืองมิลินดา

๔.๓.๒.๔ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์ปรากฏในส่วนท้ายเรื่องกล่าวถึงชื่อผู้แต่ง เวลาที่แต่งสาเหตุที่แต่ง คำอธิษฐานของผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการแต่งหรือแสดงความภาคภูมิใจในการแต่ง ในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถบทปัจฉิมพจน์บรรยายว่าปัญญาเป็นสิ่งประเสริฐ ดังนี้

มโหสถใช้ปัญญา
ธรรมะปราบไฟ
พระเจ้าจุลนี
มโหสถปฏิเสศพลัน
ตราบองค์พระทรงยศ
ไปรับราชการ
โอรสวิเทหราช
มโหสถจอมเมธี
แม้ใครคิดมุ่งร้าย
เห็ดธรรมอำนาจบุญ

แก้ปัญหาทุกกรณี
กลายเป็นมิตรจิตผูกพัน
ชวนเมธีอยู่ด้วยกัน
ด้วยภักดีมีชำนาน
สรวรดจึงแปรสถาน
กับองค์ท้าวเจ้าจุลนี
ทรงอนุญาตแต่โดยดี
อยู่แห่งใดให้แต่คุณ
ไม่วางวายกลับการบุญ
ปัญญาเลิศประเสริฐจริง

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๓๖)

ปัจจุณิมพจน์บทนี้เป็นการสรุปเรื่องทำให้เห็นประโยชน์ของปัญญาซึ่งช่วยสร้างความสมานฉันท์ ทำให้ทั้งสองเมืองซึ่งเคยเป็นศัตรูกลับเป็นมิตรกัน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถ แสดงให้เห็นรายละเอียดเพิ่มขึ้นแต่ไม่มากนัก ดำเนินเรื่องรวดเร็ว เล่าเรื่องสั้น ทำให้เนื้อเรื่องกระชับ

๔.๓.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและมีการปรับเปลี่ยนรายละเอียด พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๒ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

๔.๓.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

เรื่องแทรกเป็นเหตุการณ์สั้นๆ ระหว่างดำเนินเรื่อง หรือเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องใหญ่ทำให้แนวคิดของเรื่องชัดเจนขึ้น ในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถมีเรื่องแทรก ๒ เรื่อง คือ เรื่องโค และเรื่องบุตร

เรื่องโค เล่าแทรกต่อจากตอนมโหสถแย่งขึ้นเนื้อคั้นจากเหยี่ยว เพื่อแสดงให้เห็นว่ามโหสถตัดสินใจหาด้วยคามยุติธรรมโดยพิสูจน์ความจริงจากอาหารที่โคอาเจียน ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญในการจับคำพูดเท็จของโจร ดังนี้

มโหสถใช้ปฏิภาณ	ถามเรื่องอาหาร
ที่เจ้าของให้โคกิน	
ฝ่ายโจรตอบตามใจจิตต์	ข้าเลี้ยงโคสิ้น
ทั้งยาคุ แป้ง ถั่วงา	
เจ้าของตอบตามจริงว่า	ข้าให้กินหญ้า
เพราะข้านี้เป็นคนจน	
มโหสถจึงสั่งให้คน	ดำไปไม่ปน
น้ำให้โคดื่มอาเจียน	
คายกากอาหารอาเกียรณ์	เป็นหญ้าไม่เปลี่ยน
จึงมอบโคให้เจ้าของ	
โจรถูกลงทัณฑ์ทุบถอง	ต้องโทษทำนอง
ยุติธรรมฝูงชนสรรเสริญ	

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๒๑)

เรื่องบุตร เล่าแทรกต่อจากตอนมโหสถตัดสินปัญหาโค ทำให้ท้าววิเทโหราชเห็นความฉลาดของมโหสถ โดยมโหสถรู้ด้วยปัญญาวาสตรีที่ขโมยเด็กแปลงเป็นนางยักษ์และทำให้ทุกคนเข้าใจโดยใช้อุบายให้สตรีทั้งสองแย่งชิงบุตรกัน ดังนี้

นางหนึ่งคือยักษ์แปลง	จกกลั่นแก้งจับเด็กกิน
มโหสถชี้ตบดิน	ให้เป็นเส้นเห็นทั่วกัน
แล้ววางร่างทารก	กลางเส้นตกพอดีพลัน
สั่งหญิงทั้งสองนั้น	ให้ฉุดคร่าทารกไป
แม่แท้สงสารลูก	จิตพันผูกด้วยอาลัย
ปล่อยลูกให้เขาไซ้	กลัวลูกม้วยด้วยแรงดึง
มโหสถถามฝูงชน	แม่คือคนไหนเพียงหนึ่ง
ทุกคนรู้ซาบซึ้ง	หญิงนั้นแน่แม่แท้จริง
มอบลูกให้แม่ไป	นางดีใจด้วยรักยิ่ง
มโหสถสอนยักษ์ทั้ง	สันดานชั่วกลัวบาปกรรม

(พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ : ๒๒)

เรื่องแทรกทั้งสองเรื่องมีลักษณะการเล่ากระชับแต่ยังคงเหตุการณ์ตอนสำคัญไว้ แสดงให้เห็นการบำเพ็ญปัญญาของพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยเหลือผู้อื่น เป็นการเพิ่มบทบาทมโหสถให้แสดงปัญญาเด่นชัดขึ้น

๔.๓.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาไปจากสำนวนเดิม **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**ปรับเปลี่ยนรายละเอียด ๓ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด และการอนุรักษตนเอง

๔.๓.๓.๒.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่องหรือเนื้อหาบางตอน อาจเป็นเจตนาหรืออาจเป็นการตกหล่นของผู้เล่าเรื่อง **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**ละความ ๓ ประการ ได้แก่ ละนิทานซ้อน ละเรื่องแทรก และละเหตุการณ์สำคัญ

การละนิทานซ้อน ๔ เรื่อง ได้แก่ นิทานเรื่องเศรษฐีโครินทิส นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติดำเนินยอมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส เหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวี และเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหาย

การละเรื่องแทรก ๔ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ

ละเหตุการณ์สำคัญ ๔ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินในวันที่ มโหสถเกิด มโหสถตอบปัญหาท่อนไม้ ศีระคน ฐู่ ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกถูก ข้าว ๓ ชนิด ชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน พา และแพะ ตอบปัญหาเทวดาและปัญหาความลับ ควรบอกใคร

การละความในสำนวนนี้คงความสำคัญตอนตัวเอกแก้ปัญหาเพื่อให้เห็น ปัญญา และละเนื้อเรื่องของตัวละครรองเพื่อเล่าให้กระชับยิ่งขึ้น

๔.๓.๓.๒.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด

การเปลี่ยนรายละเอียดเป็นการเล่าเรื่องที่ผู้ประพันธ์เปลี่ยนแปลงรายละเอียดต่างๆ ให้แตกต่างไปจากสำนวนเดิม **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**มีการเปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละคร ๒ ตัวคือสิริวัณณะ เป็นสิริวัณณะ และเสนกบัณฑิต เป็นเสนกะ โดยเป็นการเปลี่ยนเสียงสระ และตัดคำ ทำให้เป็นชื่อใหม่ซึ่งเป็นบุคคลคนเดียวกัน เป็นการแสดงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการแพร่กระจายของนิทาน

๔.๓.๓.๒.๓ การอนุรักษ์ตนเอง

การอนุรักษ์ตนเองเป็นการรักษาลักษณะเฉพาะของนิทานแต่ละเรื่อง ใน**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**มีการอนุรักษ์ตนเอง ๓ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถเกิดและมีแท่งโอสถติดมือมาด้วย ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์ ทั้ง ๓ ตอนนี้เป็นเหตุการณ์สำคัญซึ่งเป็นลักษณะเด่นของเรื่องมโหสถ

๔.๔ มโหสถชาดก

มโหสถชาดกเป็นผลงานของนาวาเอก หลวงสารวจิวิธสมุทฺธ แต่งตามมหานิบาตสำนวนพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ประพันธ์ในปีพ.ศ. ๒๕๒๑ มีลักษณะเป็นกลอนสุภาพจำนวน ๒,๖๙๓ บท จัดพิมพ์ในโอกาสที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า วัดราชผาติการาม มีพระชนมายุ ๖ รอบ ๗๒ ปี ในวันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ เป็นการสนองพระคุณที่ท่านแสดงพระธรรมเทศนาอบรมสั่งสอนผู้ประพันธ์มาเป็นเวลาหลายปี (๒๕๒๑ : ก-ง)

มโหสถชาดกแต่งเป็นกลอนสุภาพจำนวนมาก ผู้แต่งจึงแบ่งเรื่องออกเป็นตอนต่างๆ โดยมีชื่อตอนระบุไว้ก่อนแล้วจึงดำเนินเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ มีทั้งสิ้น ๖๖ ตอน ได้แก่ (๑) พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบิน (๒) กำเนิดมโหสถโพธิสัตว์ (๓) สิริวัณณะเศรษฐีตั้งชื่อบุตร (๔) มโหสถเมื่ออายุเจ็ดขวบเป็นผู้สามารถกะการให้ช่างสร้างศาลากว้างใหญ่ตามความประสงค์ของตนได้ (๕) พระเจ้าวิเทหราชสั่งอำมาตย์เที่ยวสืบหาบัณฑิตคนที่ห้าตามคำพยากรณ์ของราชบัณฑิตทั้งสิ้น (๖) พระเจ้าวิเทหราชให้

พามโหสถเข้ามา แต่เสนกhattanไว้ด้วยจิตริษยา (๗) เรื่องชั้นเนื้อ (๘) เรื่องโค (๙) เรื่องเครื่องประดับด้ายถักเป็นปล้องๆ (๑๐) เรื่องด้ายกลุ่ม (๑๑) เรื่องบุตร์ (๑๒) เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ (๑๓) เรื่องรถ (๑๔) เรื่องท่อนไม้ (๑๕) เรื่องกะโหลกศีรษะ (๑๖) เรื่องงู (๑๗) เรื่องไก่ (๑๘) เรื่องแก้วมณี (๑๙) เรื่องให้โคตัวผู้ตกถูก (๒๐) เรื่องให้หูกข้าวเปรี้ยว พร้อมด้วยองค์แปด (๒๑) สายชิงช้าทำด้วยเชือกทราย (๒๒) เรื่องสระน้ำ (๒๓) เรื่องอุทยาน (๒๔) พระเจ้าวิเทหราชจะเสด็จไปรับมโหสถ (๒๕) เรื่องม้าอัสตร (๒๖) พระราชาโปรดเกล้าให้บิดามโหสถปกครองบ้านปราจีนยวมัชฌคาม และขอมโหสถไว้เป็นราชบุตร์ (๒๗) เรื่องแก้วมณีที่คนเข้าใจว่ามีอยู่ในสระ (๒๘) เรื่องกิ่งก่าได้ทอง (๒๙) เรื่องพระนางอุทุมพรเทวี (๓๐) เรื่องแพะกับสุนัข (๓๑) เรื่องสิริมัททะ (๓๒) พระนางอุทุมพรเทวีจะหาภริยาให้มโหสถ แต่มโหสถทูลว่าจะหาเองเพื่อให้ถูกใจ (๓๓) สืบพันธุลักราชาภรณ์ แล้วใส่ความว่ามโหสถเป็นผู้ลัก (๓๔) ความเฉลียวฉลาดของนางอมรเทวี (๓๕) นางอมรเทวีจับโจรลักราชาภรณ์ไปถวายพระเจ้าวิเทหราช (๓๖) ปัญหาเทวดา (๓๗) มโหสถกลับเข้ากรุง (๓๘) พันธุตทั้งสี่คิดอุบายยุยงพระเจ้าวิเทหราชให้ฆ่ามโหสถ (๓๙) มโหสถแอบฟังความลับของอาจารย์ทั้งสี่ (๔๐) พระนางอุทุมพรบอกความลับแก่มโหสถเรื่องพระราชาสั่งให้ฆ่า (๔๑) มโหสถจัดการทะนุบำรุงบ้านเมืองโดยไม่ประมาท (๔๒) เรื่องพราหมณ์แก้วกุนหันให้พระเจ้าจุลนีพรหมทัตต์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิครองชมพูทวีปทั้งหมด (๔๓) มโหสถช่วยกษัตริย์ร้อยเอ็ดที่พระเจ้าจุลนีคิดวางยาพิษฆ่า (๔๔) พระเจ้าจุลนีสั่งเตรียมกองทัพไปตีกรุงมิถิลา (๔๕) แก้วกุนออกความเห็นให้ชวนทำธรรมยุท (๔๖) มโหสถใช้อุบายจนพระเจ้าจุลนีต้องถอยทัพกลับนคร (๔๗) แก้วกุนคิดวางอุบายให้พระเจ้าจุลนีลงพระเจ้าวิเทหราชว่าจะยกราชธิดาให้ (๔๘) แก้วกุนไปกรุงมิถิลาเพื่อลงพระเจ้าวิเทหราช (๔๙) มโหสถคิดแกล้งแก้วกุนเมื่อเขาไปเยี่ยม (๕๐) มโหสถขอล่วงหน้าไปก่อนเพื่อสร้างราชนิเวศไว้รับเสด็จ (๕๑) มโหสถเตรียมสร้างที่ประทับริมฝั่งคงคา และสร้างอุโมงค์เข้าไปในพระราชฐาน (๕๒) พระเจ้าวิเทหราชเสด็จไปกรุงปัญจาละ (๕๓) พระเจ้าจุลนีกรีธาทัพไปล้อมราชนิเวศพระเจ้าวิเทหราช (๕๔) มโหสถส่งคนไปทางอุโมงค์ เพื่อจับพระราชชนนี พระมเหสี ราชโอรส และราชธิดาพระเจ้าจุลนี (๕๕) มโหสถคิดข่มขิตะมานะของพระเจ้าวิเทหราชให้สะดุ้งสะเทือนต่อมรณภัย เพื่อให้รู้สึกพระองค์คลายจากโมหะครอบงำ แล้วแสดงกำลังปัญญาของเขาให้ปรากฏ (๕๖) พระเจ้าจุลนีได้สดับเสียงร้องของนางนันทาเทวี (๕๗) มโหสถเจรจากับพระเจ้าจุลนี (๕๘) พระเจ้าจุลนีส่งอำมาตย์เข้าไปดูในพระราชฐานว่าจะเป็นจริงดังมโหสถว่าหรือไม่ (๕๙) มโหสถกล่าวชมโฉมพระนางนันทาเทวีเหมือนดังว่าพระเจ้าจุลนียังไม่เคยเห็น (๖๐) มโหสถพาพระเจ้าจุลนีชมอุโมงค์แล้วแสดงศักดานุภาพจนพระเจ้าจุลนีกลัวกราชสมบัติให้ (๖๑) มโหสถกลับไปกรุงมิถิลา (๖๒) มโหสถกลับไปอยู่กับพระเจ้าจุลนี (๖๓) พระนางนันทาเทวีคิดร้ายต่อมโหสถ (๖๔) มโหสถพบนางเณรีปริพพาชกา (๖๕) ทกรกฤษปัญหา หรือปัญหาผีเสื้อน้ำ (๖๖) ประชุมชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องที่ปรากฏในมโหสถชาดก มี ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๔.๔.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกเป็นการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก ๕ ประการ ในมโหสถชาดกมี ๓ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน ดังนี้

๔.๔.๑.๑ ปัจจุบันวัตถุ

ปัจจุบันวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในสมัยปัจจุบันของพระพุทธเจ้า ในมโหสถชาดกกล่าวว่าในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพ วันหนึ่งภิกษุสนทนาถึงพระปัญญาของพระองค์ว่าเหนือกว่าสติปัญญาของเจ้าลัทธิต่างๆ เมื่อพระพุทธองค์ทรงสดับคำสรรเสริญของภิกษุจึงมีพระบรมราชาธิบายว่า เหตุการณ์ดังกล่าวเคยเกิดขึ้นแล้วในอดีตมิใช่เฉพาะปัจจุบัน ดังนี้

อยู่วันหนึ่งซึ่งบรรดาสงฆ์สาวก	ได้หยิบยกเรื่องราวกล่าวสังสรรค์
ยกย่องคุณปัญญามาจันทรจ	ถึงทรงธรรมชินราชศาสดา
ทรงความรู้ฟูเฟื่องเรื่องทั้งหลาย	ดุษฎีฉายสุริยศรีที่ส่องหล้า
แจ่มกระจ่างสว่างภพจบณา	อาจย่ำยีปัญญาคนอาจารย์
เจ้าลัทธิต่างต่างอย่างแพร่หลาย	เที่ยวบอกขายความรู้ยู่พลุกพล่าน
พูดไปปลดเลี้ยวว่าเชี่ยวชาญ	ใช้โวหารหวานล่อมเพื่อย่อมใจ
พระพุทธองค์ทรงสดับศัพท์พระสงฆ์	จึงพระองค์ทรงญาณกล่าวขานไข
ยกปัญญาบารมีชี้ลงไป	ตามเรื่องในอดีตกาลนานมา
ครั้งพระองค์ทรงเป็นพระมหาสัตว์	ยกนิทศน์ตรัสเหตุเทศนา
ซึ่งพระองค์ทรงธรรมมีปัญญา	แต่ครั้งคราก่อนนั้นบรรยาย
มโหสถชาดกยกแถลง	ให้แจ่มแจ้งกรณีที่น่าหมาย
นับตั้งแต่ปฏิสนธิ์จนเบื่องปลาย	เพื่อคลี่คลายกังขาประชาชี

(มโหสถชาดก : ๒)

ปัจจุบันวัตถุนี้ทำให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าบำเพ็ญปัญญาบารมีอย่างยิ่งยวดทั้งในอดีตกาลและปัจจุบันกาล พระพุทธเจ้าทรงเทศนาเรื่องมโหสถชาดกเพื่อขยายความเรื่องปัญญาบารมีแก่พระสงฆ์สาวก โดยตรัสอย่างชัดเจนว่าจะยกเรื่องมโหสถชาดกมาเล่าให้ประชาชนฟังตั้งแต่ต้นจนจบ เหตุของการเล่าเรื่องเช่นนี้มีเนื้อความเหมือนในอรรถกถามโหสถชาดก

๔.๔.๑.๒ อดีตวัตถุ

อดีตวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในอดีตกาลของพระพุทธเจ้า ในมโหสถชาดกกล่าวถึงอดีตชาติของมโหสถโดยบรรยายถึงเมืองมิลลา มีพระราชาคือพระเจ้าวิเทราช ดังนี้

พระเจ้าวิเทราชทรงพระสุบิน

อดีตกาลนานนมบรมกษัตริย์	ผ่านสมบัติจักรไชยในกรุงศรี
มีนามว่ามิลลาราชธานี	องค์ภูมิวิเทพนามกร
พระองค์มีนักปราชญ์ราชบัณฑิต	ที่ไกลชิดถวายโอวาทประสาธน์สอน
ล้วนสนิทชิดใกล้ในภูธร	นามขจรลือเลื่องกระเดื่องไกล
คนหนึ่งชื่อเสนกยกตณสุต	อีกปุกกุสที่ท้าวยิ่งใหญ่
ทั้งกามินท์เทวินทะพระทรงไชย	ไว้พระทัยเชื่อฟังไม่ยั้งคิด

(มโหสถชาดก : ๒)

อดีตวัตถุนี้เป็นตอน “พระเจ้าวิเทราชทรงพระสุบิน” ขึ้นต้นเรื่องราว “อดีตกาลนานนมบรมกษัตริย์” เพื่อแสดงว่าเป็นเรื่องที่มีมานานแล้ว โดยกล่าวถึงชื่อเมืองแล้วจึงกล่าวถึงชื่อกษัตริย์ คล้ายการเริ่มเรื่องของนิทานที่เล่าย้อนอดีตและมีการลำดับเรื่องเป็นลำดับ เมื่อจบตอนนี้แล้วจึงเริ่มตอนต่อไปคือ “มโหสถโพธิสัตว์”

๔.๔.๑.๓ สโมธาน

สโมธานเป็นการสรุปเรื่องราวของบุคคลในอดีตชาติว่า กลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดก สโมธานในมโหสถชาดกเป็นรายยาวมีใจความว่า

อันเรื่องราวต่อไปนี้สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงสาธกยกมาว่าอาจารย์เสนกเกิดมาเป็นสังฆสาวกคือพระมหากัสสปะ กามินทะเกิดมาเป็นภิกษุอัมพัฏฐะ เทวินทะเกิดมาเป็นภิกษุโสณทัณฑะ พระเจ้าวิเทหเกิดมาเป็นภิกษุกาฬทายี พระนางสลากเทวีเกิดมาเป็นภิกษุณีอุลลันทิกา เกวัญพราหมณ์เกิดมาเป็นภิกษุเทวทัตต์ อนุเกวัญเกิดมาเป็นภิกษุโมคคัลลานะ ปัญจาลจันทะเกิดมาเป็นภิกษุอนุรุทธ ปุกกุสเกิดมาเป็นภิกษุโปฏฐปาทะ สิริวัณณะเกิดมาเป็นท้าวสุทโธทนะสัทธิพุทธบิดา นางสุนนาเทวีเกิดมาเป็นพุทธชนนันทามายา นางเกรีปริพพาชิกาเกิดมาเป็นนางอุบลวรรณาภิกษุณี สาธิกากัณฐีเกิดมาเป็นพระนางมัลลิกา สุวโปดกปัชชาเกิดมาเป็นพระอานนทะ พระเจ้าจุลนีราชะเกิดมาเป็นพระสารีบุตร พระนางอุทุมพรนงนุชเกิดมาเป็นภิกษุโคตรมี พระนางปัญจาลจันทีเกิดมาเป็นนางสุนทรีปริพพาชิกา นางอมรกาลยาเกิดมาเป็นพมพาสุนทรี ดิชนมนตรีกเกิดมาเป็นภิกษุฉนณะ ธนุเสชะเกิดมาเป็นพระราหุลชิโนรส มโหสถก็คือตถาคตผู้โลกนารถ บุคคลเหล่านี้ซึ่งกลับชาติมาเกิดใหม่ในสมัยพุทธกาล มโหสถชาดกก็ถึงซึ่งอวสานด้วยประการฉะนี้.

(มโหสถชาดก : ๒๘๒)

บทสโมธานแสดงให้เห็นว่า ตัวละครในอดีตตัวถูกกลับชาติเป็นใครในสมัยปัจจุบัน เหมือนในอรรถกถา **มโหสถชาดก** ได้แก่ เสนกเป็นพระมหากัสสปะ กามินทะเป็นพระอัมพัฏฐะ เทวินทะเป็นพระโสณทัณฑกะ พระเจ้าวิเทหเป็นพระกาฬุทายี พระนางสลากเทวีเป็นภิกษุณีอุลันนิกา เกวัญพราหมณ์เป็นพระเทวทัต อนุเกวัญเป็นพระโมคคัลลานะ ปัญจาลจันทะเป็นพระอนุรุทธ ปุกกุสเป็นพระโปฏฐปาทะ สิริวิฑกะเป็นท้าวสุทโชนพระพุทธรบิดา นางสมุณาเทวีเป็นพระพุทธรชนนีหามาया นางเกริปริพพาชิกาเป็นนางอุบลวรรณาภิกษุณี นกสาลิกาเป็นพระนางมัลลิกา นกสุโปตกเป็นพระอาณนท พระเจ้าจุลนีเป็นพระสารีบุตร พระนางอุทุมพรเป็นภิกษุโคตรมี พระนางปัญจาลจันทีเป็นนางสุนทรีปริพพาชิกา นางอมรภักยาเป็นพระนางพิมพา ดิฉินมนตรีเป็นพระฉินนะ ธนุเสขะเป็นพระราหุล มโหสถเป็นตถาคตผู้โลกนารถ ผู้แต่งเปลี่ยนคำประพันธ์จากกลอนสุภาพเป็นร้อยยาวซึ่งมีลักษณะบังคับน้อยกว่ากลอนสุภาพ มีการระบุชัดเจนว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้เล่าเรื่องพระมโหสถ “อันเรื่องราวต่อไปนี้สมเด็จพระบรมศาสดา ทรงสาธกยกมา” และบอกด้วยว่าจบเรื่องแล้ว “มโหสถชาดกก็ถึงซึ่งอวสานด้วยประการฉะนี้”

๔.๔.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย เป็นการเล่าเรื่องตามแบบแผนที่ยอมรับและสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ใน **มโหสถชาดก** มี ๕ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทปริภาษ และบทปัจฉิมพจน์

๔.๔.๒.๑ บทประณามพจน์

บทประณามพจน์เป็นการขึ้นต้นเรื่องด้วยบทไหว้สิ่งที่ผู้แต่งเคารพบูชา ใน **มโหสถชาดก** แสดงความมุ่งหมายในการแต่งว่า **มโหสถชาดก** มีคุณค่าประเทืองปัญญาแก่ผู้อ่าน การแต่งเป็นร้อยกรองเพื่อให้จดจำง่าย ทั้งยังกล่าวขอร้องหากบทใดมีเสียงสัมผัสไม่ชัดเจน ดังนี้

ได้อ่านเรื่องมโหสถอกรสชาติ	ความสามารถฉลาดล้ำพันจะหา
เป็นมนุษย์สุดประเสริฐเลิศปัญญา	ปริศนาว่าอย่างไรไม่อัปจน
เห็นตลอดตลอดไปร้องอย่างโจ่งแจ้ง	ยกแสดงออกได้ไม่สับสน
ปฏิภาณว่องไวมีในตน	อ้างเหตุผลค้นคว้าสาธยาย
ไม่ปรากฏว่ามีครูผู้ฝึกฝน	เป็นบุคคลเปรี๊ยะปราดฉลาดหลาย
คุณปัญญาบารมีนี้มีมากมาย	นับเป็นชายชาติผู้มีเชื้อ
อันบรรดาชาดกนี้มีมากเรื่อง	พอเป็นเครื่องสอนใจไม่ให้เขลา
มีธรรมะปฏิบัติเพื่อขัดเกลา	ไล่ความเมาเผลอเล่ห์เหตุร้อนใจ
ล้วนสอนให้ละความชั่วตัวตนหา	ชี้มรรคาความดีอยู่ที่ไหน
ชั่วหรือดีมีในตนทุกคนไป	ทำอะไรให้พินิจพิจารณา
เพราะเห็นว่าชาดกมโหสถ	มีหลายรสล้วนดีมีคุณค่า
อ่านแล้วตรองประเสริฐเกิดปัญญา	จึงนำมาร้อยกรองทำนองกลอน
เพราะการอ่านร้อยแก้วแล้วเห็นว่า	จำยากกว่าบทประพันธ์สรรอักษร

อ่านร้อยกรองไม่ข้องขัดขัดทุกตอน
 การเขียนกลอนตอนสำคัญนั้นสัมผัส
 เรื่องที่ยากนั้นคือชื่อบุคคล
 จึงต้องขอภัยที่โทษขัด
 ทำบทกลอนซ่อนไข่มุกไม่เน้นวล

แม้จะหย่อนในรสพจน์นิพนธ์
 ถ้าหากขัดขวางโสตโปรดอย่าปน
 จะคิดค้นแก้ไขไม่สมควร
 เสียดสัมผัสไม่ชัดเจนเป็นบางส่วน
 ตามกระบวนของรสบทประพันธ์
 (มโหสถชาดก : ๑)

บทประณามพจน์นี้สรรเสริญพระปัญญาบารมีของมโหสถ ผู้แต่งยังชี้แนะให้เห็นว่าธรรมะเป็นสิ่งสำคัญทำให้รู้เท่าทันกิเลสและตัณหา และออกตัวว่าบางตอนแต่งไม่ดีแต่ให้มองข้ามซึ่งเป็นการประเมินค่าผลงานตนเอง ในขณะที่เดียวกันยังแสดงความภาคภูมิใจในฝีมือของตนด้วย

๔.๔.๒.๒ บทชมโฉม

บทชมโฉมเป็นการกล่าวชมความงามของตัวละคร ในมโหสถชาดกมีบทชมโฉม ๔ ครั้ง ได้แก่ บทชมโฉมมโหสถ บทชมโฉมนางอมร บทชมโฉมนางนันทาเทวี และบทชมโฉมนางปัญจาลจันที ซึ่งเป็นบทชมสั้นๆ แต่ทำให้เห็นภาพชัดเจน

ครั้งที่ ๑ บทชมโฉมมโหสถ มีการพรรณนาชมความงามของผิวพรรณและลักษณะท่าทางของมโหสถ ดังนี้

ฝ่ายข้างนางอมรเทวี
 เห็นลักษณะบุรุษนี้ไม่มีชู้

ใจยินดีในบุรุษผู้ดีผิวพรรณ
 ได้เป็นผัวเหมาะสมทำคสมัน

(มโหสถชาดก : ๘๓)

นางอมรเป็นผู้ชมมโหสถ โดยเป็นบทชมโฉมที่สั้นมาก ชมเพียงว่า “ผู้ดีผิวพรรณ” แสดงให้เห็นว่ามโหสถมีผิวพรรณผุดผ่อง ทำให้นางอมรปรารถนาจะเป็นคู่ครอง พรรณนาลักษณะของมโหสถว่า “เห็นลักษณะบุรุษนี้ไม่มีชู้” คือรูปร่างไม่มีลักษณะที่เป็นความชั่วแม้แต่น้อย และกล่าวชมลักษณะท่าทางว่า “ทำคสมัน” หมายถึงมีหน้าตาท่าทางเข้าที่น่ายั่ว ซึ่งเป็นการชมความงามของผู้ชายทำให้เห็นว่า พระโพธิสัตว์มีรูปร่างภายนอกงดงามดึงดูดใจให้ชวนมองมาก

ครั้งที่ ๒ บทชมโฉมนางอมร มีการพรรณนาชมความงามโดยรวมว่า นางอมรเป็นหญิงงาม ดังนี้

ถ้าไม่มีเราจะพยายาม
 นึกพอใจในนางเป็นอย่างยิ่ง

คงสมความปรารถนาในครานี้
 เพราะเป็นหญิงงามเลิศเจตณวี

(มโหสถชาดก : ๘๓)

บทชมโฉมนี้ชมเพียงว่า “งามเลิศเจตณวี” ซึ่งใช้คำสั้นแต่สื่อความหมายชัดเจนทำให้รู้ว่านางมีความงามเป็นเลิศกว่าสตรีทุกคน

ครั้งที่ ๓ บทชมโฉมนางนันทาเทวี เป็นอุปมาของมโหสถที่จะให้พระเจ้าจุลนีระลึกถึงนางนันทาเทวี จึงเปรียบเทียบความงามของพระมเหสีกับสิ่งต่างๆ ดังนี้

เมื่อคิดไฉฉะนี้มีพจนารถ	กราบทูลบาทจุลนีมีความว่า
มเหสีฉวีวรรณนามนันทา	คนของข้าพาไปในอุโมงค์
เป็นผู้มีเรือนร่างอย่างอัปสร	อรชรอ่อนแอ้นแม่นางหงษ์
ล้วนตั้งเต่งปลั่งไปทั่วองค์	พร้อมทรวดทรงวงก้านตระการเกิน
พระโสณีกลมกล่อมพร้อมทุกส่วน	นางสงวนท่าที่ไม่มีเขิน
จะดูไหนวิไลตาพาเปลิดเปล็น	แม้นดูเผินดูพิศต้องติดใจ
พระเกศามั่งสง่างามทั้งหมด	ล้วนสวยสดน่าชดพิสมัย
ทั้งพระเนตรพระกรรมนัยวิไล	งามกว่าใครในแผ่นดินสิ้นทั้งมวล
พระสัณฐานสมทรงวงวิลาส	โอษฐ์ดั่งชาติติดแตรยามแยมสรวล
นางสวรรค์ชั้นตรึงสไตรยังไม่ควร	จะเทียบส่วนของพระนางห่างไกลกัน
ยุคถนัดตั้งผลผลมะพลับ	ที่ทาบทัບอรุณางอย่างเจดณัน
สมสงาราศีฉวีวรรณ	พักตร์ดั่งจันทร์วันเพ็ญเด่นนภา

(มโหสถชาดก : ๒๓๗-๒๓๘)

บทชมโฉมตอนนี้กล่าวชมความงามอย่างละเอียด โดยเปรียบเทียบกับความงามของสิ่งอื่น ได้แก่ พระมเหสีมีพระวรกายงามเหมือนนางอัปสรบนสวรรค์ มีลักษณะอ่อนแอ้นเหมือนนางหงส์ พระถันทั้งสองงามเหมือนผลมะพลับ พระเนตรและพระกรรมนามยิ่งกว่าสตรีในแผ่นดิน และพระพักตร์งามเหมือนพระจันทร์ในวันเพ็ญ ความงามของนางนันทาเทวีตรงกับลักษณะเบญจกัลยาณี ๓ ประการ คือ พระเกศางาม พระโอษฐ์งาม และพระฉวีงาม ซึ่งเป็นความงามรูป มโหสถชมเพื่อยั่วยุกิเลสของพระเจ้าจุลนี ดังนั้นจึงต้องชมอย่างละเอียดและเปรียบเทียบให้เห็นภาพ

ครั้งที่ ๔ บทชมความงามของนางปัญจาลจันตี เป็นอุปมาของพระเจ้าจุลนีเพื่อลวงพระเจ้าวิเทหราช ดังนี้

ชมโฉมราชกุมารีผู้นี้ว่า	สุดโสภาดังมาจากฟากสวรรค์
นางมนุษย์ผู้ใดไม่เทียบทัน	ไม่สมกันกับราชาพาราไค
นางสมควรแก่องค์พงศ์ษัตริย์	วิเทหราชชั้นอันยิ่งใหญ่
อันชายอื่นนอกจากนี้ไม่มีใคร	จะเคียงไหล่เคียงปากกุมารี

(มโหสถชาดก : ๑๔๕)

บทชมมีลักษณะสั้นเพราะไม่ใช่ตัวละครสำคัญชมเพียงว่านางปัญจาลจันตีงดงามเหมือนเทวดา ซึ่งเป็นความงามที่เด่นกว่าสตรีในโลกมนุษย์ ทำให้พระเจ้าวิเทหราชหลงใหล

๔.๔.๒.๓ บทชมเมือง

บทชมเมืองแสดงให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ในมโหสถชาดก กล่าวถึงบทชมเมือง ๓ ครั้ง ได้แก่ ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา ตอนมโหสถทำนุบำรุงบ้านเมือง และบทพรรณนาความงามของรูปภาพในอุโมงค์ บทชมเมืองทั้ง ๓ ครั้ง แสดงให้เห็นว่ามโหสถเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาบ้านเมือง

ครั้งที่ ๑ ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา มีการพรรณนาความงามของศาลาซึ่งมี สระโบกขรณี สะพาน และสวนพฤกษา ดังนี้

ให้ขุดสระโบกขรณีสถานาน	เปี่ยมด้วยธารเย็นใสทำไว้ม
ดอกปทุมตูมชูสู่สายลม	บ้างก็จมบ้างก็โผล่สมโหพา
ขุดให้คดเป็นลัดหลั่นตั้งพันแห่ง	อันเป็นแหล่งวารีสถานาน
มีท่าลงสร้งน้ำทำสะพาน	ดูสถานนันทวันชั้นไตรตรึงส์
ให้สร้างสวนพฤกษาดารดาษ	แล้วลศพาดไปถึงไหนถึง
เกียรติกระเดื่องเลื่องลืออย่างอ้ออึ้ง	ล้วนดูตติงชาวชนให้สนใจ

(มโหสถชาดก : ๙)

บทชมเมืองตอนนี้แสดงให้เห็นภาพสิ่งที่อยู่ใกล้และไกลจากศาลา โดยพรรณนาความงามของสระน้ำซึ่งขุดคดเคี้ยวใกล้ศาลาจึงให้ภาพความอ่อนช้อย ดอกบัวตูมในสระซึ่งพันน้ำและจมน้ำให้ภาพความสมดุลทางธรรมชาติ โดยมีนัยทางศาสนาแสดงให้เห็นระดับสติปัญญาของมนุษย์ ผู้มีปัญหาเปรียบเหมือนดอกบัวพันน้ำ ทำให้ได้รับแสงสว่าง และผู้ด้อยปัญญาเปรียบเหมือนดอกบัวใต้น้ำ ไม่ได้รับแสงสว่างหรือจมอยู่ในโคลนตม ดอกบัวในสระน้ำจึงเป็นปรัชญาชีวิตให้แก่ผู้ที่เดินทางซึ่งอาศัยศาลาเป็นที่พักผ่อน ทาน้ำและสะพานให้ความรู้สึกมั่นคง และสวนพฤกษาซึ่งไกลจากศาลาที่สุดทำให้เห็นธรรมชาติอันร่มรื่น ความงามของสถานที่ต่างๆ นี้ล้วนส่งเสริมให้ศาลามีความงาม เป็นทั้งที่พักผ่อนกายและทำให้จิตใจสดชื่น

ครั้งที่ ๒ ตอนมโหสถทำนุบำรุงบ้านเมือง มีการพรรณนาความงาม ดังนี้

มโหสถบัณฑิตจิตผกไผ่	จะทำให้ปภีมีหลักฐาน
จึงสั่งให้เร่งรัดจัดการงาน	กันภัยพาลรณรุกรุกบีทา
เราเป็นผู้ดูแลเสวตฉัตร	ทรัพย์สมบัติรัฐบาลกาลภายหน้า
หากจะมีศัตรูจู่เข้ามา	มิถิลาอย่าหย่อนอ่อนกำลัง
ป้อมปราการค่ายคูจะสู้รบ	ยังไม่ครบทุกชนิดจะผิดหวัง
ปัจจามิตรตีตพาราน่าจะพัง	จึงได้สั่งให้สร้างอย่างมั่นคง
ให้จัดทำกำแพงอย่างแข็งแรง	เพื่อป้องกันไพร่มีประสงค์
ให้ขุดคูกว้างขวางมีทางลง	ล้อมเป็นวงรอบแถวแนวกำแพง

มีเชิงเทินหอบครบทุกด้าน
ที่ไม่เหมาะสมไหนให้ดัดแปลง
ให้ชุดสระโบกขรณีที่ใหญ่กว้าง
ปลูกโกมุทบุษบาบรรดามี

เหล่าทหารฝึกฝนจนเข้มแข็ง
ทั่วทุกแห่งบูรณะพระบุรี
ท่อน้ำวางเพื่อส่งลงสระศรี
สร้างฉางที่เก็บข้าวยาวไปไกล

(มโหสถชาดก : ๑๔๐-๑๔๑)

บทชมเมืองตอนนี้เป็นการเตรียมความแข็งแรงและมั่นคงแก่เมืองมิลินดา ซึ่งมโหสถให้ช่างสร้างขึ้นเพื่อเตรียมเมืองให้พร้อมหากเกิดศึกสงคราม ดังจะเห็นได้จากการขุดคูให้กว้างล้อมเป็นวงรอบแนวกำแพงเมืองเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู การเตรียมน้ำไว้อุปโภคบริโภค และเก็บข้าวในยุ้งฉางเวลาที่มีภัยสงคราม โดยจัดแบ่งพื้นที่ให้มีระเบียบและสวยงาม การตั้งค่ายฝึกทหาร ขุดสระปลูกดอกบัว และจัดบริเวณให้สร้างฉางเก็บข้าว บทชมเมืองนี้นอกจากจะทำให้เห็นบ้านเมืองสวยงามเป็นระเบียบและมั่นคง ยังแสดงให้เห็นว่ามโหสถเป็นผู้นำที่เอาใจใส่บ้านเมืองและมีความเข้มแข็ง

ครั้งที่ ๓ บทพรรณนาความงามของรูปภาพในอุโมงค์ ภายในมีภาพประดับตกแต่ง เช่น ภาพเขาพระสุเมรุ ภาพพระอินทร์ พระพรหม พระนารายณ์ ภาพดวงจันทร์ ภาพนกยูงทำท่ากรีดกรายและภาพฝูงปลาว่ายน้ำ ดังนี้

ให้พวกช่างต่างประดิษฐ์พิพิธภาพ
ภาพสุเมรุไกรไพโรพนม
ภาพดวงจันทร์ต้นเมฆาดาราตาด
มยุรีมยุราท่ากรีดกราย
เอากรวดทรายสิ่งงามงามเกลี่ยตามพื้น
หากจะมองผ่องผุดุดจุมณี
อุมงค์งามราวสวาทราช
แลอร่ามงามตานานิยม

สอดสีทาปลายสุวรรณอันเจิดจรม
ภาพอินทร์พรหมเทวาและนารายณ์
ช่างสามารถวาดด้วยสีมีความหมาย
มัจฉาวายในวนชลธิ
ดูกลมกลืนขึ้นตานานาสี
ท้องวารีมีเกตราฝาคลั่นลม
นายช่างวาดฉลาดล้ำทำเหมาะสม
ล้วนน่าชมคมขำล้ำวิไล

(มโหสถชาดก : ๒๑๐-๒๑๑)

มโหสถแอบสร้างอุโมงค์ไว้ใต้ดินโดยพระเจ้าจุลนีไม่ทรงทราบ แม้ในระหว่างการก่อสร้างจะมีความยากลำบากเพราะต้องปิดเป็นความลับแต่ก็สร้างสำเร็จ ภายในประดับตกแต่งด้วยภาพต่างๆ ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาภาพพระอินทร์ พระพรหม และพระนารายณ์ ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์ นอกจากนี้ยังมีภาพพระจันทร์ เมฆ ดวงดาว นกยูงทำท่ากรีดกราย มีภาพฝูงปลาว่ายน้ำโดยนำกรวดทรายเกลี่ยตามพื้นเหมือนมณีที่มีหลายสีและท้องน้ำที่มีเรือฝาคลั่นลม ทำให้อุโมงค์มีความสวยงาม ฉากในอุโมงค์จึงเป็นเหตุการณ์ตอนสำคัญ ทำให้เรื่องมโหสถมีอีกชื่อว่า “มหาอุมมังคชาดก” หรือ “อุโมงค์ใหญ่” ซึ่งสร้างและประดับตกแต่งให้งามเป็นพิเศษเพื่อต้อนรับพระบรมวงศานุวงศ์ของพระเจ้าจุลนีให้สมพระเกียรติ

๔.๔.๒.๔ บทปริภาษ

บทปริภาษเป็นการใช้ถ้อยคำผรุสวาทของตัวละครในมโหสถชาดกมีบทปริภาษ ๒ ครั้ง ได้แก่ ตอนพระเจ้าวิเทโหราชปริภาษมโหสถ และตอนพระเจ้าวิเทโหราชปริภาษนางอุทุมพร แสดงให้เห็นว่าเมื่อกษัตริย์กริ้วจะปริภาษและแสดงลักษณะนิสัยเช่นสามัญชน

ตอนพระเจ้าวิเทโหราชปริภาษมโหสถ พระเจ้าวิเทโหราชกริ้วมโหสถที่ทูลทัดทานไม่ให้เสด็จเมืองปัญจาล ดังนี้

เคยถือแต่คันไถใช้ไหมเล้า	ไม่รู้เจ้ารู้ข้ากล้ำปราศรัย
เรื่องการเป็นมงคลไม่สนใจ	สัญญาตีไพร่ใช้ผู้ถือปรีชชน
ทั้งแก้วและเสนกเขายกย่อง	สิ่งเศร้าหมองกองไว้ไม่พาล่ามพน
แต่ตัวเจ้าดำว้าข้าเสียจน	สุตทานทอนดอกกลั่นมันเหลือเกิน
เจ้าไม่รู้มงคลชัยในกษัตริย์	อย่างแน่ชัดรู้แต่แ่งเผินเผิน
คนอย่างเจ้าจงเข้าใจไม่เจริญ	จะเผชิญแต่กรรมระย้าบอน
ปริภาษมโหสถจนหมดสิ้น	พระภูมินทร์ทรงพระอนุสรณ์
คนเช่นนี้อยู่ไม่ได้ในนคร	จงขับต้อนออกไปอย่าให้มา
	(มโหสถชาดก : ๑๙๖)

พระเจ้าวิเทโหราชใช้ถ้อยคำกล่าวปริภาษมโหสถว่า “สัญญาตีไพร่” และ “ระย้า” หมายถึง ชั่วช้า ตำช้า เลวทราม หรืออัปมงคล ซึ่งเป็นถ้อยคำที่หยาบคายเพื่อแสดงว่ามโหสถชั่ว จึงควรขับไล่ออกจากเมือง

ตอนพระเจ้าวิเทโหราชปริภาษนางอุทุมพร ปราภภูมิเมื่อนางอุทุมพรทรงพระสรวลบุรุษกาลกิณี ดังนี้

แต่เจ้าพูดไม่จริงหญิงปากกล้า	อย่าลอยหน้าจระไนมันไม่ช้า
ต่อหน้ากูดูหรือกล้ำมาปิดงำ	ความระย้าของเจ้าเรารู้ทัน
เจ้าต้องเห็นอะไรในสิ่งอื่น	แต่ว่าฝันเสแสร้งแก่งขบขัน
โทษของเจ้าคราวนี้ถึงชีวิต	แล้วราชันชักพระแสงออกแกว่งไกว
	(มโหสถชาดก : ๕๙)

บทปริภาษนี้แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าวิเทโหราชทรงเชื่อว่านางอุทุมพรทูลความเท็จ จึงกล่าวปริภาษนางอย่างหยาบคายว่า “ความระย้าของเจ้าเรารู้ทัน” คำว่า “ระย้า” หมายถึง ชั่วช้า ตำช้า เลวทราม หรืออัปมงคล คำปริภาษนี้แสดงให้เห็นว่าพระเจ้าวิเทโหราชกริ้ว และไม่ไว้วางพระหทัยนางอุทุมพร จึงสั่งให้ฆ่านางอุทุมพรด้วยพระแสงเพื่อประจานให้เห็นว่านางอุทุมพรมีความชั่ว บทปริภาษตอนนี้กษัตริย์ใช้ถ้อยคำหยาบคายและแสดงกิริยาดังสามัญชน

๔.๔.๒.๕ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์ปรากฏในส่วนท้ายหรือตอนจบของเรื่อง ในมโหสถชาดกมีบทลงท้ายโดยบรรยายว่า ปัญญาบารมีเป็นความรู้อันประเสริฐ ดังนี้

นำชาดกยกมาเล่าตามเค้าเรื่อง	ความปราดเปรื่องเฟื่องฟูซุกซิด์ศรี
แสดงคุณปัญญาบารมี	ล้วนแต่ที่ดีเด่นเห็นชัดเจน
มโหสถชาดกยกมานี้	สิ่งที่ดีมีอะไรได้รู้เห็น
ในเรื่องนี้มีธรรมะหลายประเด็น	ที่นับเป็นสำคัญคือปัญญา
พระสัมมาสัมพุทธบุรุษรัตน์	ทรงบัญญัติธรรมไว้ในศาสนา
ถึงแปดหมื่นสี่พันอันมีมา	สอนเทวามานุษย์เกิดพุทธะ
อันพุทธะคำนี้ที่แปลไว้	ว่าผู้รู้ผู้ที่ใครอย่าได้ผละ
จดจำไว้ให้ดีมีมานะ	ให้ปล่อยปละละทิ้งสิ่งไม่ดี
ทุจริตคิดทำแต่กรรมชั่ว	จะพาตัวมัวหมองต้องป่นปี้
ประพฤติดนคั้นคว่ำหาวิธี	เพื่อหลบลี้หนีล้ามัจฉาจาร
พวกกิเลสเหตุใหญ่ใจเราทราบ	ปราบให้ราบทาบไม่ติดคิดประหาร
จะพาตนพ้นพรากจากบ่วงมาร	พระจอมอารยท่านเทิดทูนคุณปัญญา
ผู้ใดที่มีปัญญานั้นสามารถ	จะพิฆาตพาดฟันมวลตัณหา
รู้แจ้งใจใสโมหะอวิชชา	จึงนับว่าเป็นผู้ที่รู้จริง
รู้ช่องทางสว่างไสวไม่มีติดมิด	รู้ขอบผดึกกิจการงานทุกสิ่ง
ใช้ทำงานการอะไรไม่ต้องดิ้ง	จะพึงพึงตนได้ไม่อับจน
อันตัณหาราคะประทุษจริต	นั่นคือพิษปาปะอกุศล
มันร้อนร่าเผลอลาญเหลือทานทน	ก็เพราะตนชนเอามันเข้ามา
การรู้แจ้งเห็นจริงสิ่งทั้งหลาย	ย่อมคลี่คลายหายหมดหมดทั้งขา
เป็นความรู้อันประเสริฐเกิดปัญญา	อวิชชาที่ดับระงับไป

(มโหสถชาดก : ๒๘๐-๒๘๑)

บทปัจฉิมพจน์นี้แสดงให้เห็นหลักธรรมที่ทำให้มนุษย์มีความทุกข์ เช่น กรรมชั่ว กิเลส ตัณหา ราคะ โมหะ และอวิชชา และแสดงหลักธรรมซึ่งพระพุทธเจ้าเทิดทูน คือ ปัญญาบารมี เพื่อให้เห็นว่า การมีปัญญาทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงและเอาชนะความทุกข์ได้ บทปัจฉิมพจน์นี้พ้องกับบทประณามพจน์ซึ่งเน้นย้ำว่าปัญญาเป็นธรรมะที่ช่วยขจัดความทุกข์ โดยมีลักษณะคล้ายเทศนาสั่งสอน

๔.๔.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานไม่ว่าจะเป็นการละความ เปลี่ยนรายละเอียด ขยายความ ผนวกเรื่อง สลับเหตุการณ์ และอนุรักษตนเอง มโหสถชาดกมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๓

ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

๔.๔.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนเป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานหลักเป็นแกนกลาง โดยมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องใหญ่ ตัวละครหลักในนิทานจะเป็นผู้เล่านิทานซ้อนนั้น **มโหสถชาดก**มีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน ๒ ลักษณะ ได้แก่ การยกนิทานอุทาหรณ์ และการยกเหตุการณ์ในอดีต

๔.๔.๓.๑.๑ การยกนิทานอุทาหรณ์

การยกนิทานอุทาหรณ์เป็นการเล่าเรื่องโดยตัวละครฝ่ายหนึ่งเล่านิทานเรื่องใหม่ซึ่งเป็นนิทานอุทาหรณ์ให้ฝ่ายตรงข้ามฟัง ใน**มโหสถชาดก**มีนิทานอุทาหรณ์หนึ่งเรื่องคือเรื่องโควินท์ ดังนี้

เช่นโควินท์เศรษฐีมีสมบัติ
มีเขพะหยดไหลใครก็ตาม
จึงเห็นว่าคนที่มีสินทรัพย์
มีปัญญาชั่วช้าไร้นิยม

สารพัดโชคลาภเหลือหาบหม
ไม่มองข้ามคบหาสมาคม
ควรจะนับว่าเลิศประเสริฐสม
จะควรชมได้อย่างไรยิ่งแคลง

(มโหสถชาดก : ๗๒)

นิทานเรื่องโควินท์เป็นนิทานซ้อนที่เสนกะใช้เป็นตัวอย่าง แสดงว่าบุคคลผู้มีทรัพย์มากย่อมดีกว่าผู้มีปัญญา การที่โควินท์มีน้ำลายไหลตลอดเวลาเป็นลักษณะบุรุษโทษ ๑ ใน ๑๘ ประการ เช่นเดียวกับชุกในอรรถกถาเวสสันดรชาดกคือมีน้ำลายไหลตลอดเวลา แต่ลักษณะดังกล่าวกลับไม่ทำให้ใครรังเกียจโควินท์เพราะมีทรัพย์ เสนกะจึงยกนิทานเรื่องนี้เพื่อสนับสนุนความคิดของตนและเพื่อเอาชนะมโหสถ

๔.๔.๓.๑.๒ การยกเหตุการณ์ในอดีต

การยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นการเล่าเรื่องโดยตัวละครฝ่ายหนึ่งเล่าเหตุการณ์ในอดีตให้ฝ่ายตรงข้ามฟัง เพื่อให้เห็นผลของการกระทำในอดีตซึ่งส่งผลมาปัจจุบัน ใน**มโหสถชาดก**ปรากฏ ๑ ครั้ง ตอนปัญหาผีเสื้อน้ำมีว่า นางเกรีถามปัญหาพระเจ้าจุลนีว่าหากพระองค์เสด็จทางชลมารคพบผีเสื้อน้ำกินคน พระองค์จะให้ผีเสื้อน้ำกินใคร ดังนี้

อาตมาขอโอกาสตั้งปรารภ
พระทรงรัษฎ์ตรัสให้ถามตามพอใจ

ถามปัญหาขอพระองค์โปรดทรงไข
ถ้าตอบได้ก็จะตอบหากรอบรู้

นางถามว่าถ้าพระองค์ทรงนาเวศ
ในเรือนั้นเจ็ดคนสนใจดู
มีพระอัคมเหสีชนนีนารถ
ธนูเสขสหายองค์พระทรงธรรม์
มโหสถอีกหนึ่งจึงเป็นเจ็ด
พบนางผีเสื้อสมุทรผุดสายชล
มันแสดงความประสงค์บ่งบอกว่า
อยากทราบว่พระองค์จะพระราชทาน
แก่ผีเสื้อก่อนหลังตั้งคาดคิด
ขอพระองค์ทรงตกลงให้แจ้งใจ
พระราชาว่ตัวฉันนั้นจะให้
มเหสีและพระอนุชา
ให้แก้วฏูต่อไปให้ตัวฉัน
มโหสถไม่ให้ให้อาวรณ์

เพื่อเสด็จลี้มีคนอยู่
หวังชมหม่อมจันดานาพันธุ์
อีกพระราชอนุชามาพร้อมสรรพ
แก้วฏูนั้นมาร่วรวมหกดคน
โดยเสด็จร่วมทางในกลางหน
มันคำรณร่ำร้องเพราะต้องการ
จะกินคนบนนาวาเป็นอาหาร
ผู้โดยสารทั้งมวลควรให้ใคร
ซึ่งทรงฤทธิ์ประสงค์จะส่งให้
ส่งผู้ใดไปก่อนหลังตั้งถามมา
พระมารดาข้าไซ้ไปก่อนหน้า
คนต่อมาให้สหายผายผ่นจร
รวมด้วยกันเป็นหกยกให้ก่อน
จะไม่ผ่อนไม่ผันให้บันไป

(มโหสถชาดก : ๒๖๑-๒๖๒)

การยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นนิทานชวนเพื่อเปรียบเทียบความดีความชั่วของ
พระญาติและพระสหายกับมโหสถ ทำให้เห็นว่าพระญาติและพระสหายของพระเจ้าจุลนี้ทำความชั่ว
มาก แต่มโหสถไม่มีความชั่วแม้แต่น้อย การยกเหตุการณ์ในอดีตตอนนี้ทำให้เห็นว่ามโหสถบำเพ็ญ
แต่ความดีเพื่อเกื้อกูลพระเจ้าจุลนี้ ความดีของพระญาติและพระสหายทุกคนรวมกันจึงไม่เทียบเท่า
ความดีของมโหสถ

๔.๔.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

กลวิธีการเล่าโดยมีเรื่องแทรกเป็นการเล่าเหตุการณ์สั้นๆ ระหว่างการดำเนินเรื่อง
อาจเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องใหญ่ ในมโหสถชาดกมีเรื่องแทรก ๖ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค
เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยซื้อโคพภาพ และเรื่องรถ

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๑ เรื่องโค มโหสถแย่งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยวสำเร็จ พระเจ้าวิเท-
หราชจึงสั่งให้ทูตสังเกตพฤติกรรมของมโหสถต่อจากนั้นจึงมีการเล่าเรื่องโคแทรก แสดงให้เห็น
ว่ามโหสถแสดงสติปัญญาเป็นที่ประจักษ์แก่ทุกคน มโหสถมีวิธีคิดอย่างเป็นระบบโดยให้ชายสองคน
ตอบคำถามก่อน เมื่อโคอาเจียนออกมาจึงเปรียบเทียบคำตอบกับอาหารที่โคอาเจียน เป็นการ
พิสูจน์ความจริงทำให้ทุกคนเข้าใจด้วย ดังนี้

จึงถามโจรก่อนว่าถ้าเช่นนั้น
โคของท่านกินอะไรว่าไปสี่
ข้าให้กินกุมมาสอาจแกลง
นี่เป็นสัจวาจาอย่าแคลงคลาง

ข้อสำคัญที่จะถามความถนัด
ท่านจงชื้อออกมาอย่าอำพราง
ให้กินแบ่งกินยาคุบ้าง
เป็นข้ออ้างอย่างจริงอย่างจริงใจ

เจ้าของโคตอบว่าข้าคนซัด
ให้กินหญ้าปาดตามพงไพร
มโหสถจึงว่าถ้าเช่นนั้น
มหาชนทั่วหน้าว่าเออออ
ต่างยินยอมพร้อมใจใครไม่ค้าน
ให้นำใบประยงค์ลงครกพลัน
ได้โอสถสำเร็จเป็นเสร็จสิ้น
ทำให้โคลั่นเหียนอาเจียนมา

จะให้สัตว์กินดังว่าหาไม่มี
ตามวิสัยของสัตว์จัดว่าพอ
ต่างยินยอมกันอยู่รู้แล้วหนอ
เราจะร่อต่อไปได้รู้กัน
วิธีการต่อไปให้จัดสรร
โขลกแล้วคั้นผสมน้ำทำเป็นยา
ให้โคกินดังมาดปรารถนา
ออกเป็นหญ้าปรากฏหมดทั้งมวล

(มโหสถชาดก : ๑๔-๑๕)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๒ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ มโหสถตัดสินปัญหาโคแล้วจึงเล่าแทรกเรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ มโหสถวินิจฉัยคดีด้วยความยุติธรรมโดยให้โอกาสทั้งสองตอบแล้วทดสอบกลืนของเครื่องประดับ คำตอบของโจรไม่ตรงกับกลืนเครื่องประดับ คำตอบของเจ้าของตรงกับกลืนของเครื่องประดับ ดังนี้

มโหสถพจนานาว่าออกไป
แล้วถามหญิงผู้ชิงของร้องสาทัก
แกย้อมด้วยอะไรจึงให้การ
นางร้ายบอกว่าข้าได้ย้อม
ถามเจ้าของร้องบอกออกวาจา
อันของหอมหาไม่ได้เพราะไรทรัพย์
มหาชนคนทั้งสิ้นยินทั่วไป
มโหสถพจนารถประกาศว่า
เครื่องประดับรับมาใส่ในวาริ
ให้มาดมเครื่องประดับจะจับเท็จ
เปรียบประจักษ์พยานทานทบทวน
ผู้ตามดูรู้กำหนดรสประทีน
ส่วนกลิ่นอื่นกลิ่นใดไม่มีมา
โพธิสัตว์จัดการบรรหารเหตุ

เจ้ายอมให้เราจัดไม่ทักทาน
เครื่องประดับที่เห็นเป็นหลักฐาน
ย้อมด้วยมัลย์ชนิดไหนให้บอกมา
ด้วยของหอมทุกอย่างทำวางท่า
อันตัวข้ายากจนคนเข็ญใจ
ข้าย้อมกับดอกประยงค์อย่างสงสัย
ทำใจยังไม่แจ่มแจ้งคดี
นำน้ำมาสักอ่างวางที่นี้
ใครผู้ที่รู้กลิ่นสิ้นทั้งมวล
ก็จักเสร็จวิธีที่สอบสวน
ในกระบวนพินิจพิจารณา
ปรากฏกลิ่นดอกประยงค์บ่งบอกว่า
เป็นวาจาสัตย์จริงอย่างจริงใจ
สิ้นสำเร็จในกิจวินิจฉัย

(มโหสถชาดก : ๑๗-๑๘)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๓ เรื่องด้ายกลุ่ม มโหสถตัดสินปัญหาเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ แล้วจึงเล่าแทรกเรื่องด้ายกลุ่ม มโหสถให้ความยุติธรรมกับทั้งสองฝ่ายโดยให้โอกาสทั้งสองตอบว่าใสอะไรไว้ข้างในด้ายกลุ่ม และใช้วิธีง่าย ๆ พิสูจน์ความจริงจากหลักฐานที่มีอยู่ข้างในด้ายกลุ่ม แล้วเปรียบเทียบกับคำตอบของสตรีทั้งสองคน สตรีที่เป็นเจ้าของตอบตรงกับสิ่งที่อยู่ข้างในด้ายกลุ่ม ดังนี้

บอกความจริงสิ่งนี้ที่ทำได้
 สิ่งที่ย้ายพันไว้จะมี
 เอาเมล็ดฝ้ายไว้ข้างในไซของอื่น
 หญิงเจ้าของร้องบอกออกไปพลัน
 สิ่งให้คลี่ด้ายที่พันนั้นทอดทัก
 เป็นเสร็จกิจวินิจฉัยในคัลลอง

ของข้างในบอกให้เห็นเป็นสักขี
 หญิงผู้นี้บอกว่าข้าได้พัน
 ขอยืนยันให้เห็นเป็นแม่มั่น
 ข้างในนั้นเมล็ดมะพลับขอรับรอง
 ปรากฏชัดมือของนางเจ้าของ
 ความมัวหมองตกแก่หญิงที่ชิงมา

(มโหสถชาดก : ๑๘-๑๙)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๔ เรื่องบุตร มโหสถตัดสินให้โจรคืนด้ายกลุ่มแก่เจ้าของแล้วจึงเล่าแทรกเรื่องบุตร มโหสถให้หญิงทั้งสองแย่งบุตรกันเพื่อให้เห็นความรักที่มีต่อบุตร ทำให้รู้ว่าหญิงที่ไม่แย่งบุตรเพราะกลัวบุตรได้รับความเจ็บปวดเป็นมารดา หญิงที่แย่งบุตรเป็นนางยักษ์ดังนี้

มโหสถพจนารถประกาศก้อง
 ใครใจอ่อนผ่อนมือคือมารดา
 มหาชนจึงว่าถ้าเป็นแม่
 เสี่ยงบุตรต้องวิตกกอกแทบพัง
 มโหสถจึงว่าเรื่องน่าคิด
 เขาตอบว่ารู้ไม่ได้ว่าใครคือ
 มโหสถพจมานาชนาไขว่
 นั่นคือนางยักษ์ผู้มีใจ
 เจ้าเป็นยักษ์ลักพาเหล่าทารก

คนทั้งผองได้ดูอยู่ทั่วหน้า
 ให้มหาชนบอกออกให้ฟัง
 ใจอ่อนแน่ไม่ควรคิดให้ผิดหวัง
 จะดูจริงก็ไม่กล้าจึงรามือ
 ผู้มีสิทธิ์ควรได้นั้นใครหรือ
 ผู้ยึดถือทารกตกแก่ใคร
 นางผู้คร่าทารกตกมือได้
 เพื่อนำไปเป็นอาหารให้หวานคอ
 ทำลามกตกอุบายร้ายนักหนอ

(มโหสถชาดก : ๒๑)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๕ เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ มโหสถให้นางยักษ์คืนบุตรแก่มารดาแล้วจึงเล่าแทรกเรื่องคนเตี้ย มโหสถตัดสินโดยให้โอกาสทั้งสามคนตอบและเปรียบเทียบคำตอบ โดยให้ทั้งสามตอบชื่อบุคคลในครอบครัว ที่ฆาตนาและโคพภาพซึ่งเป็นสามีภรรยาตอบได้ ส่วนที่ขมิณซึ่งเป็นผู้ตอบไม่ได้ ดังนี้

มโหสถเห็นเหตุสังเกตอยู่
 จึงเอื้อนเอ่ยเผยแพร่พจนา
 แก่ทั้งผู้รู้ได้ใครถูกผิด
 แต่ทั้งสองต้องยินยอมและพร้อมใจ
 ต่างตกลงปลงใจไม่ขัดข้อง
 มโหสถได้ฟังตั้งประเด็น
 จึงเรียกโจรมาก่อนป้อนปุจฉา
 โจรว่าที่ขมิณรู้ชื่อคือตอบว่า
 เมื่อไม่เคยรู้จักชื่อคือตอบว่า
 ถ้ามพ่อแม่ภรรยาว่าต่อไป

แต่นี้ก็รู้เรื่องนี้มีปัญหา
 ที่ต่อว่าต่อขานการอะไร
 ถ้าให้เราเข้าทำกิจวินิจฉัย
 ตกลงให้เราพิพากษาไม่ยากเย็น
 จะปรองดองตามที่มีความเห็น
 ต่างอ้างเป็นสามีภริยาม
 อยากรู้ว่าแกชื่อไรใครชอถาม
 นางคนงามเมียเจ้าเขาชื่อไร
 ภรรยาชื่อนั้นอันไม่ใช่
 ก็ตอบโพล่พลั้งซังกะตาย

แล้วให้นำโจรออกนอกสถาน
ตอบถูกต้องคล่องใจไม่กลับกลาย
เพราะเขารู้ชื่อจริงไม่หนึ่งอัน
ไม่ต้องเดาเขารู้ได้ในดวงแด
แล้วเรียกนางภรรยาตามมาได้
ข้าชื่อที่ฆาตกรตั้งว่าที่
ไม่รู้จักชื่อสามีที่ได้ใหม่
เขาชื่อนั้นอันไม่ตรงบ่งวาจา
เมื่อชื่อพ่อแม่ผัวตัวไม่แจ้ง
เพราะรู้ดีไม่มีใครไหนท้วงติง
จึงให้เรียกชายทั้งคู่มาสู้ห้อง
แก้บรรตามหาชนผู้สนใจ
ชาวประชาว่าข้าเห็นเช่นเขาอ้าง
มโหสถจึงว่าถ้ากระนั้น
นายโคพภาพเป็นสามีที่ถูกต้อง
ไม่ใช่คำให้การที่ค้านตั้ง

เรียกโคพภาพมาถามตามมุ่งหมาย
บรรยายครบถ้วนไม่ปรวนแปร
ว่าชื่อนั้นชื่อนี้เป็นที่แน่
จึงว่าแกออกไปก่อนในตอนนี้
แกชื่อไรขอออกบอกมาดี
แล้วสามีชื่อไรให้บอกมา
ก็ไกลโพสเปลญไปว่า
ถามบิดามารดาว่าตามจริง
ก็เสแสร้งบอกให้ได้ทุกสิ่ง
คนฟังนิ่งกันอยู่ไม่รู้ันัย
ทั้งได้ร้องบอกกล่าวปาวซ้อไซ
ที่นางให้การมาปฤชษากัน
สมทางช้างโคพภาพฐานเอกฉันท
ก็เป็นอันวินิจฉัยได้ความจริง
ตามคำของนวลนางแนอย่างยิ่ง
คนที่ชิงเมียเขาเจ้าเป็นโจร

(มโหสถชาดก : ๒๕-๒๖)

เรื่องแทรกเรื่องที่ ๖ เรื่องรถ ตอนมโหสถตัดสินปัญหาคนเตี้ยชื่อโคพภาพแล้วจึงเล่าแทรกเรื่องรถ มโหสถให้ทั้งสองแข่งวิ่งตามรถ ชายคนที่เหินดเหิน้อยก่อนเป็นมนุษย์ และชายคนที่เป็นเทวดาไม่เหินดเหิน้อย มโหสถแสดงปัญญาให้ทุกคนประจักษ์ว่าปัญญาของมโหสถสามารถเอาชนะเทวดาได้ ดังนี้

มโหสถจึงว่าถ้าเช่นนั้น
ท่านจับท้ายไว้อย่างที่วิ่งตามไป
ถ้าใครเป็นเจ้าของต้องไม่ปล่อย
นี่คือกิจวินิจฉัยไม่เชื่อนซ
แล้วให้คนของตนเป็นคนขับ
ม้ารถวิ่งไปในมรรคา
เพราะเหินดเหิน้อยเมื่อล้อไม่สามารถ
ลงนั่งหอบขอบมรรคาทำตาปรือ
ฝ่ายองค์ท้าวสักกะเทวราช
ยี่ดรถแน่นสนิทติดเหมือนตัง
จึงบอกแก่มหาชนคนทั้งหลาย
บุรุษนี้วิ่งตามไปแต่ไม่ทัน
กระทั่งกลับจับมือถือไม่ปล่อย
ไม่เหินดเหิน้อยเมื่อล้อระอาใจ

ให้คนฉันทขับไปได้หรือไม่
ต้องยึดไว้ให้มั่นอย่าผันแปร
ถ้าไม่ใช่ไปได้หนอยต้องปล่อยแน่
จะรู้ทันแน่ใจไม่สงกา
ทั้งคู่จับรถไว้ให้แน่นหนา
ในไม่ช้าผู้เจ้าของต้องปล่อยมือ
ปล่อยให้พลาดมือไปไม่อาจถือ
สุดจะยื้อยุทธหัตถ์กำลัง
ก็สามารถตามไปได้ดังหวัง
มโหสถสั่งให้กลับโดยฉับพลัน
เพื่อคลี่คลายคดีที่จัดสรร
อีกคนนั้นตามติดชีวิตรถไป
เหิงือสักน้อยก็ไม่มีที่ไล่
อีกทั้งไม่กระพริบขยิบตา

(มโหสถชาดก : ๒๘)

เรื่องแทรกในมโหสถชาดก ๖ เรื่อง ทำให้เห็นวิธีการแก้ปัญหาของมโหสถในการสถานการณ์ต่างๆ มโหสถแก้ปัญหาทั้งหมดโดยพึ่งพาปัญญาตนเองเพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ทำให้พระเจ้าวิเทหราชยอมรับมโหสถเป็นบัณฑิต

๔.๔.๓.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยการปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาบทนิทานไปจากสำนวนเดิม มโหสถชาดกปรับเปลี่ยนรายละเอียด ๓ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด และการอนุรักษ์ตนเอง

๔.๔.๓.๓.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่อง หรือเนื้อหาบางตอน อาจเป็นเจตนาหรืออาจเป็นการตกหล่นโดยไม่เจตนาของผู้เล่าเรื่อง มโหสถชาดกมีการละนิทานซ้อน ๒ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติดำเนินดย่อมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส และเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวี ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญในอรรถกถามโหสถชาดก ทำให้ผู้อ่านจำเรื่องมโหสถได้

๔.๔.๓.๓.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด

การเปลี่ยนรายละเอียดเป็นการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดต่างๆ ให้แตกต่างไปจากสำนวนเดิม มโหสถชาดกมีการเปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละครในเนื้อเรื่องและสโมธาน และชื่อสถานที่ ดังตารางนี้

ตาราง ๔ การเปลี่ยนรายละเอียดในมโหสถชาดก

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถามโหสถชาดก	มโหสถชาดก
ชื่อตัวละครในเนื้อเรื่อง		
๑.	ปุกกุสะ	ปุกกุส
๒.	พระนางปัญจาลจันตี	ปัญจาลจันทะ
๓.	นางนกลาริกา	สาลิกาปักชี
๔.	พระเจ้าวิเทหราช	พระเจ้าวิเท
๕.	นางอมรา	นางอมร
๖.	ติขินกุมาร	ติขินมนตรี
๗.	ธนูเสข	ธนูเสชะ
๘.	นกสุวัณทิต	สุวโปดกปักษา

ตาราง ๔ (ต่อ)

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถาโมหสถชาดก	มโหสถชาดก
ชื่อตัวละครในสโมธาน		
๑.	กัณฐกัณฐ	พระมหากัณฐปะ
๒.	อัมพัญญ	อัมพัญญะ
๓.	อนรุทธ	ภิกษุอนรุทธ
๔.	โปฏฐปาท	โปฏฐปาทะ
๕.	โสณทัณฑก	โสณทัณฑกะ
๖.	เทวทัต	ภิกษุเทวทัต
๗.	โมคคัลลาน	ภิกษุโมคคัลลณะ
๘.	สุนทร	นางสุนทรปริพาชกา
๙.	โคตมี	ภิกษุโคตมี
๑๐.	พระเจ้าสุทโธทนมหาราช	ท้าวสุทโธทนสักการิบดีพุทธบิดา
๑๑.	พระสิริมหามายา	พุทธชนนีมหามายา
๑๒.	ฉันท	ภิกษุฉันทะ
๑๓.	ราหุล	พระราหุลชิโนรส
ชื่อสถานที่		
๑.	ปาจิณยวมัชฌคาม	ปราจิณยวมัชฌคาม, หมู่บ้านปราจิณ

จากตารางพบว่าเมื่อนิทานมีการถ่ายทอดจะมีการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดในมโหสถชาดกซึ่งเป็นสำนวนใหม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากอรรถกถาโมหสถชาดกซึ่งเป็นสำนวนเดิม โดยเฉพาะชื่อตัวละครและชื่อสถานที่โดยเพิ่มหรือตัด สระ พยัญชนะ และตัวสะกดจนทำให้เป็นชื่อใหม่ จึงทำให้ชื่อเปลี่ยนแปลงจากเดิมโดยยังเป็นบุคคลคนเดียวกัน

๔.๔.๓.๓.๓ การอนุรักษ์ตนเอง

การอนุรักษ์ตนเองเป็นการที่นิทานเรื่องหนึ่งรักษาความเป็นตัวของตัวเองซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของนิทาน มโหสถชาดกมีการอนุรักษ์ตนเอง ๔ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถเกิดและถือแหงยามาด้วย ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา ตอนกึ่งก่าได้ทอง และตอนมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์ ทั้ง ๔ ตอนนี้เป็นเหตุการณ์สำคัญในอรรถกถาโมหสถชาดกซึ่งทำให้ผู้อ่านจำได้

๔.๕ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์

ทศชาติคำฉันท์จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ โดยคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พิจารณาเห็นชอบให้หน่วยงานภาครัฐและเอกชนจัดพิมพ์เพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ดำเนินโครงการประพันธ์และจัดพิมพ์ทศชาติคำฉันท์โดยมีจุดประสงค์ให้เป็นวรรณกรรมร้อยกรองคำฉันท์ที่เพียบพร้อมด้วยความไพเราะ และงดงามด้วยอรรถาธิบายทางภาษาอันเป็นแบบฉบับของวรรณกรรมคำฉันท์ที่ประพันธ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๙ โดยกรมศิลปากรมอบหมายให้นายบุญเตือน ศรีวรพจน์ นักอักษรศาสตร์ ๖ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ศึกษาข้อมูลนิทานชาดกทั้ง ๑๐ เรื่องและศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังในที่ต่างๆ เพื่อประมวลข้อมูลที่ประทับใจพุทธศาสนิกชนก่อนนำมาประพันธ์เป็นคำฉันท์ทั้ง ๑๐ เรื่อง มโหสถคำฉันท์เป็น ๑ ในนั้นซึ่งมีจำนวน ๖๖๔ บทโดยนำฉันท์ ๑๑ ชนิดมาแต่งปนภาพย์ ได้แก่ วสันตดิถีฉันท์ ๑๔ อินทรวงศ์ฉันท์ ๑๒ สัททูลวิกิพิตฉันท์ ๑๙ ปัญจามรฉันท์ ๘ ภูษนคปรยาตฉันท์ ๑๒ วิเชียรดิถีฉันท์ ๑๑-๑๔ เมฆวิปผุชชิตาฉันท์ ๑๙ กมลฉันท์ ๑๒ อินทรวิเชียรฉันท์ ๑๑ มันทากันดาฉันท์ ๑๘ อธิสังฉันท์ ๒๐ โดยแต่งสลับกับภาพย์ ๒ ชนิด คือ ภาพย์ฉับ ๑๖ และภาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ (๒๕๕๒ : คำชี้แจง)

มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์มีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๔ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๔.๕.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกเป็นกลวิธีการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก ๕ ประการ ในมโหสถคำฉันท์ มี ๓ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน

๔.๕.๑.๑ ปัจจุบันวัตถุ

ปัจจุบันวัตถุเป็นการกล่าวขึ้นต้นด้วยเรื่องในสมัยปัจจุบันของพระพุทธเจ้าอันเป็นต้นเหตุก่อนที่จะเล่านิทานชาดกเรื่องนั้นๆ ในมโหสถคำฉันท์กล่าวถึงปัจจุบันวัตถุว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เชตุพน พระสงฆ์กล่าวสรรเสริญพระปัญญาบารมีของพระพุทธองค์ผู้มีความหยั่งรู้เป็นพิเศษ เป็นผู้ไม่มีกิเลสและมีจิตว่างจากนิวรณ์ ฉลาดปราดเปรื่องสุกสว่างยิ่งกว่าดวงอาทิตย์ในเวลาอรุณ เมื่อพระพุทธองค์ทรงสดับจึงตรัสว่ามีใช้ปัจจุบันเท่านั้น ในอดีตพระพุทธองค์ก็ทรงประพฤติธรรมและบริบูรณ์ด้วยปัญญา ดังนี้

ปางเมื่อนันทนทรอนุต-
 เนาเซตุนนิมลรม-
 หมู่สงฆ์ศราพกแถลง
 สรรเสริญตถาคต ๕ ทรง
 หยั่งวิทูรศนัมค-
 ล่วงโอฆแหล่งภยวิจล
 ขอบชัฏระมัดกุศลมูล
 เปื้องปราดฉลาตชวนะเจน
 ยิงดวงประภากรอรุณ
 ดับเหตุกิเลสพิพิธมาร
 ปางค้องค์สุคตสวนสา-
 จึ่งเผยพระโอษฐ์อันกุล
 ไซ้ปัจจุบันภพจะนี้
 คราวคราตถาคตสมัย

ตรพุทธชินนอม
 ยประเทศประธานสงฆ์
 นยแจ้งคติจิง
 อธิปฏิญาณชน
 คประจักษ์ประจวบผล
 จิตว่างนิรวณเวร
 บริบูรณ์มีเปียงเบน
 วรปรัชญาญาณ
 ชุติส่องสว่างวาร
 นิจผลวิมลมูล
 วกสงฆเทิดทูน
 อนุศาสน์สนองนัย
 ผิจะนับจนำไกล
 บุรชาติเสวยชนม์

(มโหสถคำฉันท์ : ๑๙๙)

ปัจจุบันวัตถุนี้เพิ่มรายละเอียดคุณความดีของพระโพธิสัตว์ คือเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญา มีความฉลาดรอบรู้ ประกอบกุศลกรรม จิตใจไม่มีกิเลสและนิวรณ์ เพื่อเป็นแบบอย่างของบุคคลที่ตั้งตนอยู่ในความดีงาม นับเป็นปัจจุบันวัตถุที่มีรายละเอียดมากเหมือนอรรถกถา **มโหสถชาดก**

๔.๕.๑.๒ อดีตวัตถุ

อดีตวัตถุเป็นการเล่าเรื่องในอดีตกาลของพระพุทธเจ้า ใน **มโหสถคำฉันท์** มีการกล่าวถึงอดีตชาติของมโหสถเริ่มตั้งแต่ พระเจ้าวิเทหราชเป็นกษัตริย์แห่งเมืองมิถิลา ทรงพระสุบินมโหสถกำเนิด มโหสถใช้สติปัญญาช่วยเหลือทุกคน และจบเรื่องตอนมโหสถทดสอบจิตใจพระเจ้าจูลนี ดังนี้

เบื่องบรรพกาลกาล-
 ยังมีวิเทหธรรม
 ปิ่นรัฐสวัสดิ์มัย
 สมบัตินิรัตติย
 ร้อยเอ็ดก็สู่อ้อม
 สามนตธานี
 รายรอบรัฐีราช
 พร้อมเทิดพเยี่ยงทอง

ปอนันต์จะนับจนำ
 อธิปัตย์กษัตริย์สมัย
 อนุกรมประธานไพท
 มิถิลาธารงบุรี
 ศิระน้อมประณตบดี
 นิจนอบเสนอสอนอง
 อภิวัตพระบาทละอง
 ทรุสามิภักดีพระองค์

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๑)

อดีตวัตตุนีเริ่มเรื่องราว “เบื่องบรรพกาลกลับ” แสดงให้เห็นว่าเป็นเรื่องที่มีมานานแล้ว โดยกล่าวถึงพระเจ้าวิเทหราชและอาณาเขตของเมืองมิถิลาซึ่งมีกษัตริย์หนึ่งร้อยเอ็ดเมือง มาสวามิภักดิ์ ซึ่งแสดงว่าพระเจ้าวิเทหราชทรงพระบารมียิ่ง

๔.๕.๑.๓ บทสโมธาน

บทสโมธานเป็นการสรุปเรื่องราวบุคคลในอดีตชาติว่ากลับชาติมาเกิดเป็นใครในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงชาดก ในมโหสถคำฉันท์มีการบรรยายเฉพาะตัวละครสำคัญซึ่งกลับชาติมาเกิด ดังนี้

สัมพุทธเผยพุทธบรรหาร	เสริมสโมธาน
ลำดับโดยชาติปัจจุบัน	
เสนีเสนกขันธ์	อรหัตตอรหันต์
มหากัสสปเลิศสงฆ์	
ปุกกุสปัญญายรรยง	ภพนี้คือองค์
อารยอัมพัตถ์เถรา	
อมตยักกามินท์เมธา	กฏทันต์สมัญญา
ภิกษุสาวกชินวร	
เทวินท์กำเนิดนามกร	โสภณศาสดา
หนึ่งนี้สัมพุทธบริพา	
แก้วพฤตพาอาจารย์	เบื่องนี้บันดาล
เถรเทวทัตอลัชชี	
ธิดาปัญจาลจันท์	สุนันทาเถรี
พิเศษพิสัยศีลา	
อุทุมพรแก้วกัลยาณ	อุปการกรุณา
คือโคตมีนิรมล	
บตีวิเทห์มณฑล	ปางปฏิสนธิ
บุโรหิตกาพูทายี	
พระองค์ทรงบุญจุลณี	คือธรรมบดี
สาวกเอกอัครทักษิณ	
อมรภริยาอาชาวิน	พิมพานาริน
คือมิ่งมารดาราลุล	
มโหสถธำรงองค์คุณ	ปัญญาอดุลย์
คือเรามุนินทร์ชินสีห์	

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๔๖-๒๔๗)

สโมธานแสดงให้เห็นการกลับชาติมาเกิดของตัวละครตามวิบากกรรมโดยมีการเพิ่มรายละเอียดบอกคุณสมบัติของตัวละครในสโมธาน ได้แก่ เสนกะเป็นมหากัสสปะซึ่งเป็นเลิศในหมู่สงฆ์ กามินท์เป็นภูฏันต์และเทวินท์เป็นโสทัณฑ์ซึ่งทั้งสองเป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้า เกวัญเป็นเทวทัตอลัชชีซึ่งเป็นผู้ประพัตินอกจารีต นางปัญจาลจันที่เป็นสุนันทาเถรีผู้รักาศิล นางอุทุมพรเป็นโคตมีผู้มีความกรุณา พระเจ้าจุลนีเป็นธรรมบดียสาวกเบื่องขวาและมโหสถเป็น มุนิทรชินสีห์ผู้มีปัญญาซึ่งไม่มีผู้ใดเทียบเท่า การกลับชาติมีความสัมพันธ์กับกรรมในอดีต ตัวละครที่ทำความดีไว้ในอดีตเมื่อกลับชาติมีกำเนิดเป็นคนดี และตัวละครที่ทำความชั่วเมื่อกลับชาติมีกำเนิดเป็นคนชั่ว

๔.๕.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนาเป็นการเล่าโดยมีปัญญาและวิชันา และการแทรกหลักธรรม ในมโหสถคำฉันท์มีกลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม

๔.๕.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรม

การแทรกหลักธรรมเป็นการเล่าเรื่องโดยยกตัวอย่างหลักธรรมทางพุทธศาสนา ในมโหสถคำฉันท์แทรกหลักธรรมเรื่องอริยสัจสี่ ตอนมโหสถช่วยให้ทั้งสองเมืองกลับเป็นมิตรกัน ดังนี้

จบเสร็จสรรพเพชญ์ทศพล	บรรยายยุบล
มหาปัญญาบารมี	
โอวาทอนุสาสนี	สัทธรรมวาที
สรูปอริยสัจปรัชญา	
หนึ่งทุกข์อันเบียดเบียน	ประจัญจนิจจา
สารพัดสิ่งโสโครกภัย	
หนึ่งต้นเหตุคือสมุทัย	เพียงเพลิงประลัย
กระอักกระอ่วนอาจิณ	
หนึ่งนิโรธนิราศราคิน	ขมัยมลทิน
สุขสานตินิรันดร์	
หนึ่งมรรคสวัสดีถาวร	อันน่านิกร
เกษมศิวโมกข์นฤพาน	

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๔๖)

การแทรกหลักธรรมเรื่องอริยสัจสี่เพื่อให้เห็นว่าการมีปัญญารู้ทำให้เข้าใจคำสอนที่เป็นแก่นแท้ทางพุทธศาสนา ๔ ประการ ได้แก่ทุกข์คือสิ่งรบกวนเบียดเบียน ทำให้เดือดร้อน หรือการเผชิญความไม่แน่นอนและไม่เที่ยงแท้ เช่นโรคภัยและความเศร้าหมอง สมุทัยคือต้นเหตุ

หรือที่เกิดแห่งทุกข์เปรียบเหมือนไฟเผาทำให้ปั่นป่วนและล่งเลใจ นิโรคคือความดับทุกข์ ทำให้ความมัวหมองเสื่อมไปจึงเกิดความสงบ และมรรคคือหนทางอันดีงาม มั่นคง และรุ่งเรือง ซึ่งเป็นความดับกิเลสและกองทุกข์เพื่อนำไปสู่นิพพาน การแทรกหลักธรรมตอนนี้ยังแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของปัญญากับอริยสัจสี่ การมีปัญญาดังเช่นพระมโหสถทำให้รู้เท่าทันทุกข์ในอริยสัจสี่และรู้วิธีดับทุกข์

๔.๕.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ในมโหสถคำฉันท์มี ๖ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทชมธรรมชาติ บทปริภาษ และบทปัจฉิมพจน์

๔.๕.๓.๑ บทประณามพจน์

บทประณามพจน์เป็นการขึ้นต้นเรื่องด้วยบทไหว้ ในมโหสถคำฉันท์ขึ้นต้นเรื่องโดยกล่าวน้อมไหว้พระรัตนตรัย ขอพรสิ่งมงคลอำนวยพรให้แต่งบทประพันธ์สำเร็จ เพื่อเป็นหนังสือแสดงคุณงามความดีของการบำเพ็ญปัญญาของพระพุทธเจ้าและเพื่อทำนุบำรุงพุทธศาสนา ดังนี้

น้อมนบประณมสรวะมิ่ง	ศุภสิ่งประชุมชัย
ศรีสิทธิ์สวัสดิ์รัตนตรัย	จิตเกล้าคุณากร
ขอพรบวรจตุรมง-	กลพร้อมพิพัฒน์พร
บำบัตขจัตวิขมจร	กิจอาตม์อำนวยนำ
ขอสมมโนรทประดิษฐ์	นฤมิตลิขิตคำ
เจ็ดแจ่มกระจ่างขณะดำ-	ริวิพากษ์นิพนธ์ฉันท
ชาติกมโหสถนิยาย	อธิบายเลบงบรรณ
เมธินสุเรียรประพฤติธรร-	มะกียิ่งสุปัญญา
จินตาสุตตามยประโยชน์	ทะนุโพธิศรัทธา
คามภิรภาพสุขุมภา-	วะวิสุทธิเสริมสม

(มโหสถคำฉันท์ : ๑๙๙)

จะเห็นว่าผู้แต่งศรัทธาพระรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงกล่าวน้อมไหว้ก่อนดำเนินเรื่อง เพื่อขอให้งานสำเร็จลุล่วงและมีกำลังใจในการแต่ง และแสดงให้เห็นว่าเรื่องมโหสถเป็นเรื่องที่แต่งเพื่ออธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์ บทประณามพจน์ตอนนี้จึงมีลักษณะคล้ายบทประณามพจน์ในวรรณคดีไทย เพียงการระบุว่าเป็นเรื่องมโหสถชาติกเท่านั้น เนื่องจากมโหสถคำฉันท์เป็นหนึ่งในเรื่องทศชาติซึ่งมีลักษณะการแต่งรวมเรื่อง จึงมีบทประณามพจน์ขึ้นต้นเรื่องก่อนนำเรื่องปัญญาบารมีซึ่งเป็นหนึ่งในเรื่องทศชาติแต่งถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อเกิดพระเกียรติและสรรเสริญว่าพระองค์ทรงบำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือประชาชนเหมือนพระโพธิสัตว์

๔.๕.๓.๒ บทชมโฉม

บทชมโฉมเป็นวิธีการกล่าวชมความงามของตัวละคร ในมโหสถคำฉันท์มีบทชมโฉม ๕ ครั้ง ได้แก่ บทชมโฉมมโหสถวัย ๗ ปี พระเจ้าวิเทหราชชมโฉมมโหสถ บทชมโฉมนางอมร บทชมโฉมนางอุทุมพร และบทชมโฉมนางปัญจาลจันทร์

ครั้งที่ ๑ บทชมโฉมมโหสถวัย ๗ ปี มีการพรรณนาชมผิวพรรณของมโหสถว่างามเหมือนทอง ดังนี้

ผิวพรรณฟางเพียงสุพรรณ
อาจเทียบฤาเปรียบไปปาน

เขาค่อนตื่นอัน

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๕)

การชมว่ามโหสถมีผิวพรรณงามเหมือนทอง เป็นชนบการชมความงามของพระโพธิสัตว์ว่างามบริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งมัวหมองคือกิเลสต่างๆ

ครั้งที่ ๒ บทชมโฉมมโหสถ มีการพรรณนาความงามโดยชมส่วนประกอบของร่างกายด้วยวิธีการเปรียบเทียบ ดังนี้

ส่าอาจสะอาดตรุดลัก-
สมรูปเจริญวุฒิและวัย
นัยน์เนตรประหนึ่งนิลมณี
แคล้วคล่องและว่องไวชุดม

ขณะพักตรผ่องใส
วฒนาสง่าสม
ชาวปรีชญาชม
พิศฉายประกายตรู

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๐)

พระเจ้าวิเทหราชทอดพระเนตรมโหสถเพียงครั้งแรกก็ตรัสชมความงาม สิ่งแรกที่ชม คือ ความงามสะอาดซึ่งเป็นลักษณะความงามของวัยแรกรุ่ง และเริ่มชมความงามภายนอกทีละส่วน ได้แก่ ใบหน้าอันผุดผ่องและมีดวงตาที่ฉลาด แล้วจึงชมความงามภายใน ได้แก่ มีความรู้ความสามารถ ความว่องไว และวิชาความรู้เป็นเลิศ แสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์ทั้งรูปร่างและมีความรู้ความสามารถเป็นเลิศ

ครั้งที่ ๓ บทชมโฉมนางอมร มโหสถชมโฉมนางอมร ดังนี้

ระหวำน้นนุกุมารี
พะวงอนเสี่ยมงาม
สุภาผิวจีพักตร์
ลอรุ่นละมุนมี

อมรนาฏอนงค์นาม
ธิดาเดียวกระมุขพี
พิลาสลักษณ์เจริญศรี
อุดมเบญจกัญญา

อนุษนาฏกัมาตมุง
 เผอญพบสุริรา
 กระนี้หนอกุศลหนุน
 ผิเพ็งพบยุพาพาล
 พินิจพัคตร์ประไพพริ้ง
 เกษมสบสปรีดา

จะสู่ท่งท่าเลนา
 มโหสถระหว่างทาง
 ชะรอยบุญจะบันดาล
 มนัสน้าวสินหา
 อนุษยั้งมณูญา
 คะนึ่งสมคะเนตรอง

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๕-๒๑๖)

มโหสถเห็นความงามของนางอมรเพียงแต่เดินผ่านโดยพิจารณาความงามจาก
 ท่าทางสงบเสงี่ยมเป็นสิ่งแรก กิริยาจากที่สำรวมและสุภาพเรียบร้อย และมีการชมว่า “อุดม-
 เบญจกัญญา” ทำให้เห็นว่านางเป็นสตรีที่งามพร้อม ซึ่งเป็นการชมโดยใช้คำสั้นแต่สื่อความหมาย
 ชัดเจน เป็นความประทับใจแรกพบเพราะบุญบันดาลให้พบกัน

ครั้งที่ ๔ บทชมโฉมนางอุทุมพร เมื่อพระเจ้าวิเทโหราชทอดพระเนตรนางอุทุมพร
 จึงกล่าวชมความงามโดยเปรียบเทียบกับเทวดาและนางกนิรี ดังนี้

เรื้อยเรื้อย บ เร่งประหลู
 ทรงศักดิ์ประสบนุชพะงา
 โฉมฉิน ฤ กิณนรสุราง-
 องค์มีงอุมาสมหรือ
 ลำพาพิลาสยุวสคน
 ท้าวเธอก็ยังคณะพิริ-

อุทุมพรพุ่มคชาพา
 จิตะคบมะเคื่องดง
 คสอวาง ฤ นางคือ
 วรลักษมีศรี
 ธละเมียดละไม่มี
 ยะเพราะอัศจรรย์ใจ

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๔)

พระเจ้าวิเทโหราชชมความงามโดยตั้งคำถามกับตนเองเพราะคาดไม่ถึงว่าจะมีสตรี
 งามเช่นนั้น จึงต้องหยุดนิ่งเพราะตกตะลึงในความงามของนางอุทุมพร แสดงให้เห็นว่านางอุทุมพร
 งดงามมาก

ครั้งที่ ๕ บทชมโฉมนางปัญจาลจันทร์ มีการพรรณนาความงามของร่างกายและ
 อิริยาบถของนางปัญจาลจันทร์ ดังนี้

ยอดดวงจิตาตรุณชาติ
 ปัญจาลจันทร์นุชสุภี
 แกรุ่นละมุนนิยสุราง-
 งามพัคตร์และลักษณะกระบวน
 งามมารยาทสุจริยา
 งามถ้อยมธุรปิยอนงค์

ดิยราชกุมารี
 พระชนกถนอมนวล
 คสะอวางละไมมวล
 ยุรยาตรดำเนินหงส์
 ยุพเอี่ยมล้ำอองค์
 เสนาะล้ำบำรุงใจ

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๒๓)

บทชมโฉมนี้แสดงให้เห็นว่านางปัญจาลจันทร์เป็นสตรีที่งามรูปคือพระพักตร์งาม ทรงพระดำเนินงดงามเหมือนหงส์ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีท่าทางการเดินนุ่มนวล แฝงด้วยความสง่างาม และมีกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย และมีน้ำเสียงไพเราะ ลักษณะความงามรูป เสียง และจิต เช่นนี้จึงเป็นสิ่งยั่วยุกิเลสทำให้ผู้ชายหลงใหล

๔.๕.๓.๓ บทชมเมือง

บทชมเมืองเป็นการพรรณนาให้เห็นความงดงามของศาสนสถานซึ่งแสดงให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ในมโหสถคำฉันท์มีบทชมเมือง ๒ ครั้ง คือ บทชมเมืองมิลิลา และบทชมเมืองปาจิณยวัมฆาคาม เป็นการประกาศบุญบารมีของพระมหากษัตริย์

บทชมเมืองมิลิลา มีการพรรณนาความงามของปราสาทของพระเจ้าวิเทหราช ดังนี้

โอ้อ่ามahaman-	ทิงรามอร่ามรุจี
แสงฉานประสาณสี	ทินรุ่มล้งเมลือง
หน้าบันเขบ็จบรรณ	และสุพรรณก็ทาบประเทือง
ครุฑอัดถนัดเนือง	กรเหยียดขยุ่มสุกรี
ก้านแย่งกุดั่นดวง	ฤ ก็แนมกนกมณีนี
บัญชาประดิษฐ์ดี	ตละมุกประดับประดา
ลวดลายทวารศ	พิศภาพละภาพสุภา
ฝีมือก็ลือนา	มกระฉอนมิเปรียบมิปาน
พรหเมศร์ประเวศร์หงส์	บุษบกวิมลวิมาน
บรรยงก์ไพลมยาน	ดูจเห็นระเห็จวิหา
จักรกฤษณวิศิษฐ์ศักดิ์	ธรรจักรและสังข์คทา
ตรีศาสตร์ลีลาศพา-	หนเบื้องคระไลสุบรรณ
รูปศักรินทร์ราช	ยุรยาตรตำจิรัล
ทรงไอยราวัณ	คชเทพสถิตสถาน
วาววับประดับดา-	รกดาศ ณ พันพิदान
สุกปลั่งอลังการ	ชุติดวงเผดียงแสดง
บัวเสาเฉลาบง-	กชกลีบผกาแรง
ฐานปัทม์ระบายแว	วียนเลื่อนชะลอสุวรรณค์

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๑-๒๐๒)

ความงามของปราสาทในเมืองมิลิลามีการพรรณนาเริ่มจากภาพในมุมสูง คือ ความโอ่อ่าสง่างาม และพรรณนาแสงสีที่กระทบทำให้ปราสาทงามสุกใส แล้วจึงให้รายละเอียดของปราสาทโดยไล่ระดับจากของประดับที่อยู่ระดับสูงใกล้ฟ้าลงมาหาระดับต่ำใกล้พื้นดิน เช่น หน้าบัน

ที่มีทองทาบทและมีภาพครุฑจับนาค กุดันอยู่แนบชิดทองกับพลอยสีแดง และพระบัญชาประดับด้วยมุก ทั้งยังพรรณนาการประดับภาพในปราสาทซึ่งเป็นลักษณะของภาพเคลื่อนไหวเช่น ภาพพระพรหมทรงหงส์เป็นพาหนะประทับบนบุษบก ภาพพระนารายณ์ทรงสุบรรณเป็นพาหนะถืออาวุธ คือตรี จักร สังข์และคทา และภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณเป็นพาหนะ ความงามและความใหญ่โตของปราสาทจึงแสดงให้เห็นอำนาจของพระมหากษัตริย์

บทชมเมืองปาจิณยวมัชฌาคาม มีการพรรณนาความงามของศาลาที่มโหสถให้ช่างสร้าง ดังนี้

ปรุแบบแบบคายอาคาร	ศาลาโอพาร
แจกแจกพิกัต์วักกี	
โครงสร้างวางผังตั้งดี	เปลี่ยนปรับระดับดี
เสาเอกเสาหมอรอยาม	
แสงทองทอรุ่งฤกษ์งาม	เข้าตรู่ถือตาม
ตำรับแห่งช่างสร้างทำ	
สับซื่อติดพริ้งจิ้งนำ	จั่วใส่ประจำ
ยึดตั้งตั้งไปไชรา	
หัวเสาเต้ารายชายคา	เต้าร่มเรียงมา
อกไก่พลาดกลอนเชิงกลอน	
เจาะถากกะวัดตัดทอน	ฝาปรุเป็นตอน
ลูกพักยกเยื้องตามนิยม	
หลังคาชดช้อยน่าชม	แปลนบันลุ่ม
จำหลักเอกอวดลวดลาย	
ควบคุมก่อสร้างตั้งหมาย	เสร็จจะดวงตาย
กุมารบอกช่างสร้างสรรค์	

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๕-๒๐๖)

การพรรณนาชมความงามของศาลาแต่ละส่วนต่างมีความงามและมีประโยชน์ใช้สอยแตกต่างกันไป เช่น “ลูกพักยกเยื้องตามนิยม” “หลังคาชดช้อยน่าชม” และ “จำหลักเอกอวดลวดลาย” เป็นการอธิบายรายละเอียดส่วนประกอบของศาลาไปพร้อมกับการพรรณนาชมความงามในลักษณะต่างๆ แสดงให้เห็นความสามารถของมโหสถวัย ๗ ปีซึ่งออกแบบและควบคุมการสร้างด้วยตนเอง เพื่อเป็นสถานที่ให้ประชาชนใช้ประโยชน์

๔.๕.๓.๔ บทชมธรรมชาติ

ในมโหสถคำฉันท์มีบทชมธรรมชาติ ๒ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนพระเจ้าวิเทโรราชประพาสป่า

ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา มีการพรรณนาความงามโดยชมพันธุ์บัวที่ละชนิด
ดังนี้

เบื้องหน้าศาลาวาปี	สระโบกขรณี
ชนิดพิพิทเบญจพรรณ	
ผกาโกมุทบุษบัน	ขาบขาวครบกวัน
บัวผันบัวเพื่อนเกลื่อนชล	
บงกชสัตตบุษย์นิลุล	กำจรงกล
กำจายรายรินกลิ่นนม	
รื่นรสสดชื่นรื่นรมย์	ผองชนต่างชม
ปัญญากุมารปานสุธี	

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๖)

สระโบกขรณีมีบัวหลากหลายชนิดโดยบรรยายชื่อดอกบัวชนิดต่างๆ ดังนี้
โกมุทหมายถึงบัวแดง บุษบันหมายถึงบัวเผื่อนมีขอบใบเรียบ ดอกสีม่วงอ่อน บัวผันดอกสีคราม
สัตตบุษย์คือบัวหลวงสีขาวและกลิ่นหอม ทำให้เห็นภาพความงดงามของดอกบัวหลากหลาย นอกจากนั้น
ยังพรรณนากลิ่นหอมเย็นของบัว แสดงให้เห็นบรรยากาศอันรื่นรมย์ธรรมชาติงดงาม มีสระโบกขรณี
ซึ่งมีบัวงดงามและมีกลิ่นหอมจึงเป็นสถานที่ที่น่ายินดีดังเช่นเมืองอุตตรกุรุทวีปในไตรภูมิพระร่วงซึ่ง
เป็นเมืองในอุดมคติ เป็นที่อยู่ของผู้มีบุญ ในเมืองมีบึงน้ำที่มีดอกบัวนานาชนิดเช่นเดียวกัน “...เที่ยว
ย้อมมีดอกบัวแดงบัวขาวบัวเขียวบัวหลวงและกระมุท อุบล จงกลนี้ แลนิลุล บัวเผื่อน บัวชม
ครันลมพัดต้อง มีกลิ่นอันหอมขจรอยู่ปริ่มรู้วายสักคาบ” (ไตรภูมิพระร่วง. ๒๕๒๘ : ๗๐)

ตอนพระเจ้าวิเทหราชประพาสาป้า มีการชมพันธุ์ไม้ ดังนี้

ปางหนึ่งวิเทหธิปนาถ	อิธราชประมุขเมือง
เรอทองประพาสนะประเทือง	จิตสุขสราญรมย์
ชมดวงลดดาบุษปพัน-	ธสุคันธขจรณม
ดอกดารดาษระตะอุดม	ดรุท้าวสถานเกิน
ไม้ไล่สลักระยะสล้าง	พิศพลางก็พึงเพลิน
ไว้คู่พฐณะดำเนิน	นิรนาฏเสนอนันท์

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๓)

บทชมธรรมชาตินี้คล้ายกับขนบของวรรณคดีนิราศ คือ ชมธรรมชาติแล้วมีจิต
ประหวัดถึงนางอันเป็นที่รัก ภาพความงดงามและกลิ่นหอมของดอกไม้ในป่า ทำให้พระเจ้า
วิเทหราชอดไม่ได้ที่จะหวนระลึกถึงนางอันเป็นที่รักในขณะที่พระองค์เสด็จประพาสาป้าแต่เพียงลำพัง

๔.๕.๓.๕ บทปริภาษ

เมื่อตัวละครสองฝ่ายมีความรู้สึกนึกคิดแตกต่างกันหรือมีความขัดแย้งกันจะมีบทปริภาษเพื่อแสดงความรู้สึกต่าง ๆ เช่น ไม่พอใจ โกรธ หึงหวง และสูญเสียของรัก ในมโหสถคำฉันท์มีบทปริภาษ ๓ ตอน ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถ ๒ ครั้ง และพระเจ้าวิเทหราชปริภาษบัณฑิตทั้งสี่ แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์มีลักษณะนิสัยเชื่อคนง่ายโดยไม่พิจารณาความจริงให้ถี่ถ้วน สาเหตุที่ทรงปริภาษเพราะไม่พอพระทัยและกริ้ว ทำให้แสดงกิริยาดังเช่นสามัญชน

ตอนที่ ๑ พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถเรื่องขโมยของหลวง ดังนี้

จอมราชสดับเลห์	อุปเท่ห์อันธพาล
ไปทันพิจารณาการ	ก็พิโรธกระพือพระเพลิง
เหวี่ยงเหวี่ยงมโหสถ	จะขบถกำเริบระเริง
กูรักสิมกเหลิง	อกตัญญูตาสกุล
จาบจ้วง บ เจียมจิต	วิปริตและลืมพระคุณ
เสียข้าวอุส่าห์ขุน	เพราะมีคาคมิหวาดระแวง
ชั่วเห็นประเด็นขัด	มละสัตย์ตระบัดตะแบง
ได้ทีร็ลอบแพง	ขณะเผลอก็เพื่อผลาญ

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๙)

พระเจ้าวิเทหราชทรงเชื่อบัณฑิตทั้งสี่โดยขาดการพิจารณาไตร่ตรอง ทำให้กริ้วและทรงปริภาษมโหสถด้วยคำผรุสวาทต่างๆ ได้แก่ “เหวี่ยงเหวี่ยง” ซึ่งเป็นคำร้องเรียกแสดงว่ามีอำนาจหรือแสดงความดูหมิ่นเหยียดหยาม “ขบถ” หมายถึงประทุษร้ายต่อทางอาณาจักรหรือทรยศ “เหลิง” หมายถึงลืมตัว “อกตัญญู” หมายถึงผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ท่านทำแก่ตน “สกุล” หมายถึง หยาบ ต่ำช้าหรือเลวทราม “บเจียมจิต” หมายถึงไม่รู้จักประมาณตัว “วิปริต” หมายถึงแปรปรวน ผิดปกติ “ตระบัด” หมายถึงฉ้อโกง ทั้งยังประทุษร้ายต่อชีวิตพระองค์ และตำหนิคำพูดของมโหสถว่า “จาบจ้วง” หมายถึงอาจเอื้อม ล้วงเกินผู้อื่นด้วยวาจา “มละสัตย์” หมายถึงไม่มีความสัตย์ พระเจ้าวิเทหราชทรงปริภาษเพื่อให้เห็นว่ามโหสถไม่พูดความจริง มีอุปนิสัย การกระทำ และคำพูดไม่ดีซึ่งเป็นภัยต่อพระเจ้าวิเทหราช พระเจ้าวิเทหราชยกย่องให้เกียรติมโหสถมาตลอด การปริภาษครั้งนี้จึงเป็นครั้งแรกซึ่งรุนแรงและหยาบคายมาก

ตอนที่ ๒ พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถที่ทูลทักทานมิให้เสด็จเมืองปัญจาล
ดังนี้

เสร็จถวายยุบลนุสนธิ์นุสรณ์	
ธ เตือดตำรัสกัตตรอน	พิโรธแรง

นี้กระไรไหนรึล้ากำแหง	
ประหวั่นประหวาดประหลาดระแวง	พะวงหลง
ลามลูถึงมีพึงจะขัดประสงค์	
ขบถระบอบมิชอบและคง	มิภักดี
เราริรักประหนึ่งอุรสมิ	
กรุณยาพอนเณชนะนี้	บ ควรขัด

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๓๔-๒๓๕)

พระเจ้าวิเทโหราชกริ้วคำทัดทานของมโหสถ จึงบริภาษว่า “กำแหง” หมายถึง อวดดี และ “ขบถ” คือผู้ประทุษร้ายต่ออาณาจักรหรือทวยศ ทำให้เห็นว่ามโหสถไม่จงรักภักดี บทบริภาษนี้ยังแสดงให้เห็นว่าแม้พระเจ้าวิเทโหราชจะโปรดมโหสถเหมือนราชบุตร แต่ความหลงใหลและปรารถนาทางปัญญาลงันที่มีอำนาจมากกว่า จึงแสดงถึงอันตรายของกิเลสได้เป็นอย่างดี

ตอนที่ ๓ พระเจ้าวิเทโหราชบริภาษบัณฑิตทั้งสี่ที่ทัดทานไม่ให้พระองค์รับมโหสถเข้าวัง ดังนี้

สดับ ณ คำอธรรมแถลง	คดีแสดง ฐ ชุ่นพระทัย
พิโรธมาตย์อุบาทว์กระไร	เพราะเหตุไฉนก็ทัดทาน
ลูโมหจิตเพราะริษยา	สฤทธและวาทะพร่องพิจารณา
จะพูดจะจาก็ผิดและพาล	จะคิดจะอ่านก็ค้ำถะกฏ
ชนะนี้แหละควรจะปลดระวาง	เพราะขัดเพราะขวางตำรัสตน
ก็งานชะงักเพราะพถมิครุ	มิควรมิคู่อมาตย์บดี

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๐)

พระเจ้าวิเทโหราชมีพระราชประสงค์รับมโหสถเข้าวัง แต่บัณฑิตทั้งสี่ทูลทัดทาน ทำให้พระองค์กริ้ว ไม่พอพระทัย จึงบริภาษด้วยความโกรธว่า “อุบาทว์” หมายถึง อัปรีดิ์ จัญไร หรือไม่เป็นมงคล “สฤทธ” หมายถึง หยาบ ต่ำช้า หรือเลวทราม คำผรุสวาทแสดงให้เห็นอารมณ์โกรธและไม่พอพระทัยอำมาตย์

๔.๕.๓.๖ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์เป็นข้อความซึ่งปรากฏตอนท้ายเรื่อง มีใจความเกี่ยวกับข้อผู้แต่งเวลาที่แต่ง สาเหตุที่แต่ง คำอธิบายของผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการแต่ง หรือแสดงความภาคภูมิใจในการแต่ง บทปัจฉิมพจน์ในมโหสถคำฉันท์กล่าวว่าการแต่งเรื่องมโหสถครั้งนี้สมบูรณ์ตามบทพระบาลี หากมีบทใดบกพร่องเรื่องครุและลหุขอให้ผู้รู้ช่วยแก้ไข ผู้ประพันธ์ร้อยเรียงทุกตัวอักษร

เหมือนการร้อยดอกไม้ซึ่งเป็นตัวแทนดวงใจของประชาชนทั้ง ๖๐ ล้านคนถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ขอให้ประเทศผ่านพ้นอุปสรรคและเจริญรุ่งเรือง ดังนี้

จบเสด็จขาดกลั่นระบิลระบุดี	
บุรณเมืองพระบาลี	และย่อ
หกร้อยเศษบทฉันท์จะสรรค์จิมิพอ	
เวลา บ รีรอ	เซลง
บทใดพร่อง ฤ มิครบชนบสมยเพรง	
เนื่องนั้นตนเอง	ขมา
บทใดผิดหลุพลาด ฤ ขาดครุลีลา	
เชิญปราชญ์ฉลาดวา-	ทะเลแปลง
ภักดีราชสุจริตประดิษฐ์กวีแสดง	
ค้นค้นสำเนาแจ้ง	วิจารณ์
ทุกตัวอักษรหมายถวายเป็นวิสุทธิ	
คำกรองผกาภานท์	สกล
หกลีบล้านหุทัยประชานุกรชน	
ทั่วทิศสมณฑล	ทวี
ปวงปราชญ์ปิตุพรชนันทนชูลี	
มุ่งมาดกระมลมี	ประเมิน
ผ่านพ้นผองอุปสรรคประจักษ์รัฐเจริญ	
สุขทั่วไพทเทอญ	ธำรง

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๔๗-๒๔๘)

บทปัจฉิมพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความมุ่งหมายสำคัญเพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ แสดงให้เห็นว่ามโหสถสำนวนนี้แต่งเนื่องในโอกาสพิเศษ การขอให้ผู้รู้ช่วยแก้ไขหากมีบทใดบกพร่องแสดงให้เห็นการถ่อมตนในฝีมือและความสามารถของผู้แต่ง ขณะเดียวกันก็แสดงความชื่นชมและภาคภูมิใจในฝีมือการประพันธ์ของตนเองว่าประพันธ์ทุกตัวอักษรด้วยความตั้งใจและประณีตบรรจงเหมือนการร้อยดอกไม้ จึงเป็นตัวแทนดวงใจของประชาชน ๖๐ ล้านคนถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และขอให้ประเทศชาติมีความเจริญรุ่งเรืองซึ่งเป็นคำอธิษฐานของผู้แต่ง เพื่อแสดงให้เห็นความจงรักภักดีที่มีต่อกษัตริย์และมุ่งหวังให้บ้านเมืองมีความสงบสุข

๔.๕.๔ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและมีการปรับเปลี่ยนรายละเอียด ในมโหสถคำฉันท์มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๓ ประการ

ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

๔.๕.๔.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนเป็นการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อนหรือนิทานย่อยซ้อนอยู่ในเรื่องหลัก ในมโหสถคำฉันท์มีการยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นนิทานซ้อน

๔.๕.๔.๑.๑ การยกเหตุการณ์ในอดีต

การยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นการเล่าเรื่องโดยตัวละครเล่าเหตุการณ์ในอดีตให้ฝ่ายตรงข้ามฟัง เพื่อแสดงผลของการกระทำในอดีตซึ่งส่งผลมาในปัจจุบัน ในมโหสถคำฉันท์มีการยกเหตุการณ์ในอดีตเป็นนิทานซ้อนว่า บิดานางอุทุมพรมอบนางให้ศิษย์คนหนึ่ง ฝ่ายชายทอดทิ้งนางไว้ในป่า ดังนี้

บังอรสุภาภิตถวาย	กิจขำมิคดไข
ข้าน้อยสมัญญอภิไธย	ปีตุเอื้ออุทุมพร
บุตรเดียวบิดาอุตมผู้	ครูแก้ววิชากร
สบศาสตร์ประสาทศิลปะสอน	คณะศิษย์สถาบัน
ศิษย์หนึ่งสำเร็จธุระพระเวท	ดุจเจตนาพลัน
ลาครูจะคืนนิคมอัน	ทุรคมนเคหา
ครูผู้บิดาตนุก็มอบ	ตนุเขาก็จึงพา
ข้าน้อยดำเนนระยะทุรา	พนมารควิถีจร
เราสองมิปองจิตมิรัก	บ สมัครสโมสร
ที่สุดสลัดตนุและซอน	บถแต่ลำพังตน
ข้าน้อยมิรู้จะจรใด	บ มิรู้ ณ แห่งหน
กลางดงและเดียวพนสกล	ตนุสุดกำสรวลศัลย์

(มโหสถคำฉันท์ : ๒๑๔)

นางอุทุมพรเป็นผู้เล่านิทานซ้อนเรื่องนี้แก่พระเจ้าวิเทหราช ซึ่งเป็นภูมิหลังชีวิตและความสัมพันธ์ในอดีตของนางกับสามี เพื่อให้เห็นว่านางยังบริสุทธิ์จึงเหมาะสมที่จะเป็นพระมเหสีของพระเจ้าวิเทหราช

๔.๕.๔.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก เป็นการเล่าเหตุการณ์สั้นๆ แทรกระหว่างดำเนินเรื่องหรือเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องใหญ่ ทำให้แนวคิดของเรื่องชัดเจนขึ้น ในมโหสถ

คำฉันท์มีเรื่องแทรก ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโคและเรื่องบุตร เรื่องแทรกทั้ง ๒ เรื่องนี้ทำให้เห็นสติปัญญาของมโหสถที่เอาชนะปัญหาทุกอย่างได้

เรื่องโค เล่าแทรกตอนมโหสถแย่งชิ้นเนื้อจากกาได้สำเร็จ เป็นบททดสอบให้มโหสถแสดงความสามารถและสติปัญญาในการช่วยตัดสินปัญหาของชายทั้งสองคน ดังนี้

โภชนาอาหาร	ถ้อยถามโคท่าน
หนึ่งไซ้ให้หญ้า	สิ่งไรให้กิน
หนึ่งว่าประติทิน	ทูลคราอาจณ
	ให้กินยาอุ
นำใบประยงค์	ต่างตอบชอบตรง
กรอกวัวตัวพี	โพลกหมักสักครู่
ส้ารอกออกรู้	ร้ายดีจึงดู
	ล้นหญ้าอาหาร
	(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๘)

เรื่องบุตร เล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินปัญหาโคให้ชายทั้งสองคน แสดงปฏิภาณไหวพริบของมโหสถในการใช้วิธีทดสอบเพื่อสืบหาหญิงที่เป็นมารดา มโหสถเข้าใจความรู้สึกและธรรมชาติของหญิงที่เป็นมารดากับหญิงที่ไม่เคยมีบุตร ดังนี้

ให้สองย้อยแย่ง	อาถนิติจัดแจง
ผู้แม่รำไร	แขนขาคร่าชิง
รักแท้แน่ง	หวนให้ประวิง
	มิได้สมประดี
เด็กร้องเจียนตาย	นางแปลงสมหมาย
ใครเห็นหากรู้	ยิ่งไร้ปราณี
ยักษป่าอภัย	นางผู้กาลิ
	เสสสร้างแปลงปอง
	(มโหสถคำฉันท์ : ๒๐๘)

๔.๕.๔.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานเป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาบทนิทานไปจากสำนวนเดิม ในมโหสถคำฉันท์ปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๓ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด และการอนุรักษ์ตนเอง

๔.๕.๔.๓.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่อง หรือเนื้อหาบางตอน อาจเป็นเจตนาหรืออาจเป็นการตกหล่นโดยไม่เจตนาของผู้เล่าเรื่อง **มโหสถคำฉันท์**ละความ ๓ ประการ ได้แก่ ละนิทานซ้อน ละเรื่องแทรก และละเหตุการณ์สำคัญ

การละนิทานซ้อน ๔ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องโครินทะ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติดำเนินดย่อมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส เหตุการณ์ในอดีตของนางสลาทเทวี และเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหายของพระเจ้าจุลนี

การละเรื่องแทรก ๔ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ

การละเหตุการณ์สำคัญ ๔ ครั้ง ได้แก่ มโหสถแก้ปัญหาขึ้นเนื้อ การตอบปัญหาท่อนไม้ ศีรษะคน งู ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกหลุม ข้าว ชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน และพา พระเจ้าวิเทหราชได้นางอุทุมพรเป็นพระมเหสี พระเจ้าวิเทหราชปจณาปัญหาแพะกับสุนัข และเทวดาถามปัญหาความลับควรบอกใคร

การละความใน**มโหสถคำฉันท์**ทั้ง ๓ ประการนี้อาจเป็นเพราะผู้เล่าต้องการเข้าสู่เหตุการณ์ของเรื่องอย่างรวดเร็ว จึงมีการตัดนิทานซ้อน เรื่องแทรก และเหตุการณ์ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องในส่วนของตัวละครรองเพื่อเล่าให้กระชับยิ่งขึ้น

๔.๕.๔.๓.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด

การเปลี่ยนรายละเอียดเป็นการเล่าเรื่องที่ผู้ประพันธ์เปลี่ยนแปลงรายละเอียดต่างๆ ให้แตกต่างไปจากสำนวนเดิม **มโหสถคำฉันท์**มีการเปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละครในเนื้อเรื่องและสโมธาน และชื่อสถานที่ ดังตารางนี้

ตาราง ๕ การปรับเปลี่ยนรายละเอียดใน**มโหสถคำฉันท์**ในทศชาติคำฉันท์

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถา มโหสถชาดก	มโหสถคำฉันท์
ชื่อตัวละครในเนื้อเรื่อง		
๑.	ปุกกุสะ	ปุกกุส
๒.	กามินทะ	กามินท์
๓.	เทวินทะ	เทวินท์
๔.	พระเจ้าวิเทหราช	วิเทห์
๕.	นางอมรา	นางอมร

ตาราง ๕ (ต่อ)

ชื่อตัวละคร / ชื่อสถานที่	อรรถกถาโมหสถชาดก	มโหสถคำฉันท์
ชื่อตัวละครในสโมธาน		
๑.	กัสสปภิกษุ	มหากัสสป
๒.	โปฏฐปาทภิกษุ	อัมพัตถเถรา
๓.	อัมพภิกษุ	ภูฏันต์
๔.	โสณทัณฑกภิกษุ	โสทัณฑ์
๕.	สุนทรีภิกษุณี	สุนันทาเถรี
๖.	กาฬุทายีภิกษุ	ปุโรหิตกาฬุทายี
ชื่อสถานที่		
๑.	ปาจิณยวมัชฌคาม	ปราจิณยวมัชฌคาม

จากตารางพบว่ามโหสถคำฉันท์ซึ่งเป็นสำนวนใหม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากอรรถกถาโมหสถชาดกสำนวนเดิม โดยเฉพาะชื่อตัวละครและชื่อสถานที่โดยมีการเพิ่มหรือตัดสระ พยัญชนะ และตัวสะกด จนทำให้เกิดเป็นชื่อใหม่แต่ยังเป็นบุคคลคนเดียวกัน นอกจากนี้ยังปรับเปลี่ยนรายละเอียดตอนพระเจ้าวิเทหราชพบนางอุทุมพรในป่า ในอรรถกถาโมหสถชาดกกล่าวว่า พ่อของนางอุทุมพรยกนางให้เป็นภรรยาชายหนุ่มคนหนึ่ง แต่มโหสถคำฉันท์ที่ใช้การสนทนาระหว่างพระเจ้าวิเทหราชกับนางอุทุมพรแทน เพื่อให้นางอุทุมพรเล่าประวัติของตัวละครเอง การปรับเปลี่ยนรายละเอียดเช่นนี้ ทำให้เนื้อความตอนนี้เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น

๔.๕.๔.๓.๓ การอนุรักษ์ตนเอง

การอนุรักษ์ตนเองเป็นการที่นิทานเรื่องหนึ่งสามารถรักษาความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์พบการอนุรักษ์ตนเอง ๒ ครั้งคือ ตอนกำเนิดมโหสถพร้อมแท่งยา และตอนมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์

๔.๖ พระมโหสถในทศชาติอัครจริย

ทศชาติอัครจริย ผู้แต่งคือสายฝน ศิลปพรหม แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ เริ่มต้นด้วยเรื่องย่อ เป็นความเรียงร้อยแก้วแล้วจึงแต่งเป็นกลอนสุภาพ ๔๙ บท เป็นเรื่องของพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ แสดงผลของการทำความดีซึ่งช่วยสร้างเสริมคุณธรรมแก่เยาวชนเรียงลำดับตั้งแต่เรื่องพระเตมีย์ เรื่องพระมหาชนก เรื่องพระสุวรรณสาม เรื่องพระเนมิราช เรื่องพระมโหสถเรื่องพระภูริทัต เรื่องพระจันทกุมาร เรื่องพระนารทพรหม เรื่องพระวิชรุภัณฑ์ิต และเรื่องพระเวสสันดร พระมโหสถเป็นเรื่องลำดับที่ ๕ (๒๕๔๗ : คำนำ)

กลวิธีการเล่าเรื่องพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ มี ๔ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องย่อ

๔.๖.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกเป็นกลวิธีการอธิบายเรื่องของพระโพธิสัตว์โดยอาศัยโครงสร้างชาดก ๕ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา เวยายา-ภรณ์ และสโฆธาน ในพระมโหสถมีอดีตวัตถุเพียงส่วนเดียวโดยเริ่มบรรยายถึงกำเนิดมโหสถ การแก้ปัญหาต่างๆ ของมโหสถ และจบเรื่องตอนมโหสถช่วยงานพระเจ้าจุลนี ดังนี้

ทศชาติชาติที่ห้าตามชาดก	เป็นบุตรสิริวิหมกเศรษฐี
มารดาชื่อสมณาเทวี	บ้านปราจีนแห่งธานีมิถิลา
นับเป็นเด็กอัศจรรย์วันเกิด	กำยาเลิศแจกจ่ายให้รักษา
หายเจ็บป่วยทุกรายใครไข้	จึงชื่อว่ามโหสถต่างโจษกัน
	(พระมโหสถ : ๑๑๖)

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีอดีตวัตถุแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพระปัญญาตั้งแต่อดีตชาติ ผู้แต่งนำแนวคิดเรื่องปัญญาจากอรรถกถามโหสถชาดกโดยเริ่มเล่าเรื่องทันทีที่มีการตัดเนื้อความบางตอนออกให้เนื้อเรื่องกระชับแต่ยังคงเหตุการณ์สำคัญของเรื่องชาดกไว้ ได้แก่ (๑) มโหสถเป็นบุตรสิริวิหมกเศรษฐี (๒) มารดาชื่อนางสมณาเทวี (๓) บ้านอยู่เมืองปราจีน ในเมืองมิถิลา (๔) เป็นเด็กอัศจรรย์ เพราะวันเกิดถือแท่งยามาด้วยจึงมีชื่อว่า “มโหสถ” ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญ ทำให้ผู้อ่านที่เป็นเยาวชนจดจำง่ายและสนุกสนาน

๔.๖.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยในสำนวนนี้มี ๓ ประการ ได้แก่ บทชมโฉม บทชมเมือง และบทปัจฉิมพจน์

๔.๖.๒.๑ บทชมโฉม

บทชมโฉมมีเพียงครั้งเดียว เป็นบทชมนางอมร มีการพรรณนาชมความงามโดยภาพรวมและชมสติปัญญาของนางอมร ดังนี้

ครั้นอายุสิบหกปีมีสาวสวย	มีร่ำรวยฉลาดยิ่งหญิงทั้งผอง
ชื่ออมรกุมารีที่หมายปอง	ถือศีลห้าผูกผองหายข้องใจ
	(พระมโหสถ : ๑๓๐)

นางอมรเป็นหญิงที่รูปงาม สติปัญญาดี และจิตใจงดงาม ดังจะเห็นได้จากการชมโดยใช้คำว่า “สาวสวย” “ผุดผ่อง” หมายถึง ผ่องใส หรือเป็นน้ำนวล แสดงให้เห็นว่านางอมรมีความงามเช่นสาวแรกรุ่ง ทั้งยังมีการกล่าวชมสติปัญญาโดยใช้คำว่า “ฉลาดยิ่ง” หมายถึง ฉลาดแหลม ไหวพริบดี หรือปัญญาดี แสดงให้เห็นความเจริญงอกงามทางปัญญามากกว่าสตรี ทุกคนและที่สำคัญคือ “ถือศีลห้า” นางอมรยังรักษาศีลห้าโดยดเว้นจากการทำบาป แสดงให้เห็นว่านางอมรเป็นสตรีรูปงามและมีจิตใจดีงาม การกล่าวชมความงามนี้ใช้คำง่ายและสั้น สื่อความหมายชัดเจนทำให้ผู้อ่านโดยเฉพาะเยาวชนเข้าใจง่ายยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นว่าคูครองของมโหสถมีลักษณะเด่นกว่าสตรีทั่วไป

๔.๖.๒.๒ บทชมเมือง

พรรณนาให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ในพระมโหสถปรากฏ ๑ ครั้ง ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา โดยกล่าวว่ามโหสถวัย ๗ ปีมีสติปัญญาดีสามารถออกแบบศาลาให้สง่างามและคงทนเพื่อเป็นสถานที่ให้ทุกคนใช้ประโยชน์ รอบศาลามีสระน้ำขนาดใหญ่ สวนดอกไม้ และพันธุ์ไม้ผล ดังนี้

เพียงเจ็ดขวบปัญญาดีมีโดดเด่น
ศาลาหรูเป็นส่วนสัดอัศจรรย์
แม้ศาลารอบทิศน่าพิสมัย
สร้างคุ้มค่าสง่างามล้ำคงทน

ออกแบบเช่นบัณฑิตคิดสร้างสรรค์
ได้ประโยชน์ครบครันทุกชนชั้น
สระน้ำใหญ่สวนไม้ดอกและไม้ผล
ชวนทุกคนมีส่วนร่วมสร้างศาลา

(พระมโหสถ : ๑๑๗)

บทชมเมืองนี้ชมความงามของศาลาในเมืองปราจีนยวมัชฌคาม แสดงให้เห็นว่าศาลามีความงามเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาชมความงามว่า “ศาลาหรู” เพื่อแสดงว่าสวยงามเกินกว่าปกติธรรมดาและสง่างาม ศาลามีสระน้ำใหญ่ สวนไม้ดอกและไม้ผล ล้วนเป็นธรรมชาติที่ทำให้ศาลางามยิ่งขึ้น การสร้างศาลามีได้เน้นเรื่องความงามเท่านั้นแต่ยังสร้างให้งดงามและแข็งแรงทนทานต่อการใช้งาน

๔.๖.๒.๓ บทปัจฉิมพจน์

บทปัจฉิมพจน์มีใจความเกี่ยวกับข้อผู้แต่ง เวลาที่แต่ง สาเหตุที่แต่ง คำอธิบายของผู้แต่ง จุดมุ่งหมายในการแต่ง หรือแสดงความภาคภูมิใจในการแต่งซึ่งปรากฏตอนท้ายในพระมโหสถบรรยายว่ามโหสถบำเพ็ญปัญญาบารมีโดยกระทำแต่สิ่งถูกต้องและชอบธรรม ปัญญาบารมีจึงนำความสุขมาสู่ประชาชน ดังนี้

มโหสถบำเพ็ญไว้ในชาตินี้
เป็นบัณฑิตคิดชอบธรรมน่านิกร

คือปัญญาบารมีอดิศร
สุขสโมสรด้วยปัญญาบารมี

(พระมโหสถ : ๑๔๓)

บทปัจฉิมพจน์เป็นการสรุปเรื่องเพื่อให้เห็นว่าในพระชาตินี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ
ปัญญาบารมี และแสดงให้เห็นผลของการบำเพ็ญปัญญาบารมีว่าจะทำให้มีความสุข เพื่อเป็น
ตัวอย่างที่ดีแก่ผู้อ่านที่เป็นเยาวชน

๔.๖.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและมีการ
ปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน พระมโหสถมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ๒
ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยน
รายละเอียดของนิทาน

๔.๖.๓.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก

ในพระมโหสถมีการเล่าเรื่องแทรก ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค และเรื่องหญิงสอง
คนแย่งชิงบุตร เรื่องแทรกทั้งสองนี้แสดงปัญญาของมโหสถให้เด่นชัดขึ้น

เรื่องโค มีว่ามโหสถวินิจฉัยคดีให้หญิงสองคนซึ่งแย่งชิงบุตรคนเดียวกันแล้วจึง
เล่าเรื่องโค ดังนี้

คดีโจรลักวัวเขาอ้างเอาว่า
มโหสถอุบายถามตอบตามจริง
โจรหลอกว่าเอายาคุแบ่งงาถั่ว
ชายเจ้าของตอบว่าให้หญ้าไป
มโหสถบดใบประยงค์ใส่
วัวสารอกแต่หญ้าเห็นกับตา

ของตัวเองเลี้ยงดูมาอย่างดียิ่ง
ให้วัวกินสิ่งสุดท้ายคืออะไร
ให้แก่วัวเชียวหนอย่าสงสัย
เพียงอย่างเดียวแต่ไหนแต่ไรมา
เจื่อน้ำให้วัวกินสิ้นกังขา
โจรลั่นทำไ้กรรมความชั่วตน

(พระมโหสถ : ๑๒๔-๑๒๕)

มโหสถใช้สติปัญญาตัดสินปัญหาของชายสองคนซึ่งแย่งเป็นเจ้าของวัวตัวเดียวกัน
โดยใช้คำถามเป็นอุบายให้โจรตอบ โดยตั้งคำถามจากเรื่องใกล้ตัวโคและเจ้าของโค เป็นอุบายให้
โจรตอบไม่ได้ โจรจึงยอมจำนนต่อหลักฐาน

เรื่องหญิงสองคนแย่งชิงบุตรคนเดียวกันมีว่า มโหสถแก้ปัญหารื่องแก้วณนี้ ทำให้พระเจ้าวิเทหราชพอพระทัย แล้วจึงเล่าเรื่องบุตร ดังนี้

เรื่องวินิจคดีมีปรากฏ	มโหสถปัญญาล้ำดังปัญหา
สองหญิงชิงกรรมสิทธิ์เป็นมารดา	ตัดสินว่าแม่คนไหนไม่ยากเย็น
ให้ลูกอยู่ตรงกลางหว่างสองแม่	จับได้แต่มือเท้าลูกทุกคนเห็น
ลูกของใครตั้งไปได้ไม่สำคัญ	ยกให้เป็นแม่ลูกคงถูกใจ
เมื่อเริ่มตั้งลูกร้องจำแม่ชะงัก	เห็นลูกรักเจ็บเพราะตนสุดทนไหว
ปล่อยแขนขายอมแพ้แม่อาลัย	มโหสถรู้ทันใดใครแม่จริง

(พระมโหสถ : ๑๒๓)

มโหสถต้องใช้สติปัญญาตัดสินปัญหาให้หญิงทั้งสองได้รับความยุติธรรมเท่ากัน โดยให้บุตรอยู่ตรงกลาง แล้วให้ทั้งสองแย่งชิงบุตรต่อหน้ามโหสถ แสดงให้เห็นความรักทะนุถนอมของมารดาที่มีต่อบุตรจึงเป็นมารดาที่แท้จริง

๔.๖.๓.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงเนื้อหาบทนิทานไปจากสำนวนเดิม ในพระมโหสถปรับเปลี่ยนรายละเอียด ๓ ประการ ได้แก่ การละความ การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษ์ตนเอง

๔.๖.๓.๒.๑ การละความ

การละความเป็นการตัดรายละเอียดของเรื่องหรือเนื้อหาบางตอน ซึ่งผู้เล่าเรื่องอาจเจตนาหรือไม่ก็ได้ ในพระมโหสถมีการละความ ๓ ลักษณะ ได้แก่ ละนิทานซ้อน ละเรื่องแทรก และละเหตุการณ์สำคัญ

ละนิทานซ้อน ๓ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องเศรษฐีโครินทะ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติกำเนิดยอมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส และเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหายของพระเจ้าจุลนี

ละเรื่องแทรก ๔ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยซื้อโคพภาพ และเรื่องรถ

ละเหตุการณ์สำคัญ ๕ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินวันที่มโหสถเกิด มโหสถแก้ปัญหาล้างเนื้อ การตอบปัญหาสี่ระยะคน งู ไม้ ให้โคตัวผู้ตกถูก ข้าว ๓ ชนิด ซิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำและอุทยาน พระเจ้าวิเทหราชได้นางอุทุมพรเป็นพระมเหสี พระเจ้าวิเทหราชปูลงปัญหาแพะกับสุนัข และเทวดาถามปัญหาความลับควรบอกใคร

๔.๖.๓.๒.๒ การสลับเหตุการณ์

การสลับเหตุการณ์เป็นการเล่าเรื่องโดยเปลี่ยนแปลงรายละเอียดการลำดับเนื้อความ เช่น การสลับลำดับเหตุการณ์ในเรื่องและการสลับบทบาทตัวละคร พระมโหสถมีการสลับเหตุการณ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ ตอนพระเจ้าวิเทหราชถามปัญหาทรีพัยกับปัญญา และตอนมโหสถแสวงหาคู่ครอง ในอรรถกถา^๑มโหสถขาดกพระเจ้าวิเทหราชถามปัญหาทรีพัยกับปัญญาก่อนแล้วจึงเล่าตอนมโหสถแสวงหาคู่ครองเป็นลำดับหลัง แต่ในพระมโหสถกล่าวถึงตอนมโหสถแสวงหาคู่ครองก่อนแล้วพระเจ้าวิเทหราชถามปัญหาทรีพัยกับปัญญาเป็นลำดับหลัง แสดงให้เห็นว่าเป็นการเล่าเรื่องโดยมีการเปลี่ยนแปลงการลำดับเนื้อความ อาจเป็นเพราะในเรื่องมโหสถมีการถามปัญหาเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้เล่าจำลำดับเหตุการณ์สลับกันแต่ยังคงแนวคิดเรื่องปัญญาไว้

๔.๖.๓.๒.๓ การอนุรักษ์ตนเอง

การอนุรักษ์ตนเองเป็นลักษณะเฉพาะของนิทานแต่ละเรื่องที่ยังคงอยู่ พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์มีการอนุรักษ์ตนเอง ๓ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถถือแท่งยา ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนกึ่งก่าได้ทอง

๔.๖.๔ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องย่อ

การเล่าเรื่องโดยมีเรื่องย่อ เป็นความเรียงร้อยแก้วขนาดสั้นโดยย่อความจากเรื่องทั้งหมด ซึ่งเป็นการเล่าสรุปเรื่องเพื่อให้เห็นความเป็นมาของเรื่องก่อนที่จะเล่าเรื่องโดยใช้คำประพันธ์ร้อยกรอง ปรากฏในพระมโหสถเพียงสำนวนเดียวมีเรื่องย่อกว่า พระมโหสถบำเพ็ญปัญญาบารมีเพื่อช่วยตนเองและผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เมื่อมโหสถเกิดมีแท่งโอสถทิพย์อยู่ในมือ จึงได้ชื่อว่า “มโหสถ” และใช้โอสถทิพย์นี้ช่วยเหลือผู้เดือดร้อน มโหสถปัญญาดีเกินวัย เมื่ออายุ ๗ ปีได้ออกแบบศาลาทำให้พระเจ้าวิเทหราชพอพระทัย อายุ ๑๖ ปีแต่งงานกับนางอมร มโหสถตอบปัญหาทรีพัยกับปัญญา ทำให้พระเจ้าวิเทหราชโปรดมโหสถมาก บัณฑิตทั้งสี่ริษยาจึงใส่ร้ายว่ามโหสถลักทรัพย์ของพระเจ้าวิเทหราช เมื่อพระองค์ทรงทราบความจริงจึงจะลงโทษบัณฑิตทั้งสี่แต่มโหสถช่วยชีวิตไว้ มโหสถช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองมิลิลา และทำให้พระเจ้าวิเทหราชและพระเจ้าจุลนีซึ่งเคยเป็นศัตรูกลับเป็นมิตรกัน ดังนี้

พระมโหสถทรงบำเพ็ญปัญญาบารมีขั้นสูงสุด คือ ทรงใช้สติปัญญาแก้ไขทุกปัญหาและสถานการณ์ที่คับขันได้ตลอด ทำให้ตนเองและผู้อื่นรอดพ้นจากความทุกข์ร้อนถึงชีวิต

เศรษฐีสิริวิมกะและนางสุมนาเทวีแห่งหมู่บ้านปราจีนยวมัชฌคามคลอดบุตรชายที่มีแท่งโอสถทิพย์กำอยู่ในมือในวันทีคลอด ซึ่งสามารถรักษาโรคปวดศีรษะเรื้อรังของบิดาให้หายและยังรักษาโรคอื่นๆ ได้จึงได้รับขนานนามว่า “มโหสถ”

มโหสถมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดหลักแหลมเกินวัย เมื่ออายุ ๗ ปีได้ออกแบบศาลาอันวิจิตรและ
แก้ข้อปัญหาต่างๆ จนเป็นที่พอพระทัยพระเจ้าวิเทหะ กษัตริย์กรุงมิลินา แคว้นวิเทหะ ...

ครั้นพระเจ้าวิเทหะสิ้นพระชนม์ มโหสถจึงมารับราชการกับพระเจ้าจุลนี ซึ่งให้การต้อนรับอย่าง
สมพระเกียรติและมีความสุขตลอดชีวิตในอุตรปัญจาณคร

ทศชาติชาติชาติที่ห้าตามชาดก	เป็นบุตรสิริวัฒนเศรษฐี
มารดาชื่อสุนนาเทวี	บ้านปราจีนฯ แห่งธานีมิลินา
นับเป็นเด็กอัจฉริยะวันเกิด	กำยำเลิศแจกจ่ายให้รักษา
หายเจ็บป่วยทุกรายใครใช้ยา	จึงชื่อว่ามโหสถต่างโจษจัน

(พระมโหสถ : ๑๑๒-๑๑๓)

เรื่องย่อนี้ทำให้เห็นภาพรวมของเรื่องทั้งหมด ก่อนที่จะเล่ารายละเอียดของเรื่องไว้ใน
ร้อยกรอง เรื่องย่อแสดงความมุ่งหมายในการเล่าเพื่อนำเสนอการบำเพ็ญพระปัญญาบารมีของ
พระพุทธเจ้า ทำให้เกิดความเข้าใจในเบื้องต้นถึงกำเนิดของพระมโหสถ ความเป็นมาของเรื่อง
ปัญหาที่มโหสถได้พบและผลของการบำเพ็ญพระปัญญาบารมี ล้วนเป็นเหตุการณ์สำคัญของเรื่อง
ทำให้ผู้อ่านโดยเฉพาะเยาวชนเข้าใจเรื่องมโหสถโดยสังเขปก่อน ลักษณะการเล่าเรื่องเช่นนี้คล้าย
กับวรรณคดีไทยเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ ยวนพ่ายโคลงฉันท์ และบทละครในเรื่องอิเหนา (ชลด
เรื่องรักษ์ลิขิต. ๒๕๕๖ : ๑๗๘) ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญในเรื่องโดยย่อ เรียกว่า “สูตรสถาน”
ซึ่งเป็นโครงเรื่องหรือโครงร่างของเรื่องราวทั้งหมดที่กวีได้กำหนดไว้ตอนต้น ก่อนที่กวีจะเลือกนำ
เหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง หรือเหตุการณ์หลายๆ เหตุการณ์มากล่าวอย่างละเอียดต่อไป
การเล่าเรื่องในลักษณะนี้จึงเป็นการสังเขปเรื่องมโหสถไว้

บทที่ ๕

เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาหมอสถาตกกับวรรณกรรม ร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่าอรรถกถาหมอสถาตกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินทรพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาตก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ปรากฏกลวิธีการเล่าเรื่อง ๔ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

๕.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตก

กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตก เป็นการเล่าเรื่องโดยมีโครงสร้างอรรถกถาชาตก ๕ ส่วน ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาลา เวຍาकरणะ และสโมธาน เมื่อเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาหมอสถาตกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวนพบว่า มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตกแสดงโดยตารางดังนี้

ตาราง ๖ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตก

สำนวน กลวิธีการเล่าเรื่อง	กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาตก				
	ปัจจุบันวัตถุ	อดีตวัตถุ	คาลา	เวຍาकरणะ	สโมธาน
อรรถกถาหมอสถาตก	✓	✓	✓	✓	✓
๑. นิทานมโหสถคำฉันท์	-	✓	-	-	-
๒. ขุนทัพแห่งมิลินทร	-	✓	-	-	✓
๓. พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ ในนิทานทศชาติคำกาพย์	✓	✓	-	-	-
๔. มโหสถชาตก	✓	✓	-	-	✓
๕. มโหสถคำฉันท์ ในทศชาติคำฉันท์	✓	✓	-	-	✓
๖. พระมโหสถ ในทศชาติอัศจรรย์	-	✓	-	-	-

๕.๑.๑ ปัจจุบันวัตถุ แสดงเรื่องในปัจจุบันขอพระพุทธเจ้าซึ่งพระองค์เป็นผู้เล่าอดีตนิทานแก่พระสงฆ์ ๓ ล้านคน ได้แก่ **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดกและมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** ปัจจุบันวัตถุในพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มีเพื่อเน้นให้เห็นการบำเพ็ญบุญบารมีของพระพุทธเจ้าเหมือนประณามพจน์ต้นเรื่อง ส่วนปัจจุบันวัตถุในมโหสถชาดกเล่าโดยสรรเสริญพระบุญบารมีของพระพุทธเจ้าในกาลอดีตและปัจจุบัน เหตุของการเล่าเรื่องนี้มีเนื้อความเหมือนอรรถกถามโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์สรรเสริญพระบุญบารมีโดยเล่าเพิ่มว่าพระพุทธเจ้าทรงฉลาดรอบรู้ประกอบกุศลกรรม จิตไม่มีกิเลสและนิวรณ์ ซึ่งมีเนื้อความละเอียดมากเหมือนอรรถกถามโหสถชาดก เพื่อให้เห็นพระปรีชาสามารถเหนือกว่าทุกคน เป็นที่น่าสังเกตว่าการเล่าเรื่องโดยมีปัจจุบันวัตถุและสโมธานเล่าเป็นชุดเดียวกัน เพราะปัจจุบันวัตถุสนับสนุนสโมธาน ทำให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้เล่าเรื่องอดีตนิทานโดยแสดงให้เห็นตัวละครที่กลับชาติมาเกิดว่าสัมพันธ์กัน แม้จะไม่มีโครงสร้างคาถาและไวยากรณ์

๕.๑.๒ อดีตวัตถุ พบทุกสำนวน เนื่องจากอดีตวัตถุเป็นเนื้อเรื่องซึ่งก็คือชีวิตของพระมโหสถ อดีตวัตถุในนิทานมโหสถคำฉันท์เริ่มเรื่องเป็นนิทานว่า “ปางบรรพ์ก่อนพุทธศกโลก” เพื่อให้เห็นว่าเหตุการณ์มีมานานก่อนพุทธกาล โดยเพิ่มนิทานซ้อนเรื่องมารดา กับบุตรชายและคู่ครองที่มีชาติกำเนิดต่างกัน เพื่อให้เห็นโทษของการขาดปัญญา ขุนทัพแห่งมิลินครเล่าขยายความจากอรรถกถามโหสถชาดกโดยเพิ่มบทสมตามขนบวรรณคดีไทย เพื่อให้รายละเอียดตัวละครและอธิบายเหตุการณ์ตอนสำคัญให้ชัดเจนขึ้น **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์**เล่าให้มีลักษณะเป็นนิทานมากขึ้นโดยเริ่มเรื่องว่า “ในกาลครั้งหนึ่ง...” และเล่าสรุปเรื่องสั้นๆ ทำให้เนื้อเรื่องกระชับมากขึ้น เหมือนในมโหสถชาดกซึ่งขึ้นต้นเรื่องว่า “อดีตกาลนานนมบรมกษัตริย์” โดยมีเนื้อเรื่องตามอรรถกถามโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์เล่าขยายความโดยเพิ่มการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์เล่าสรุปความโดยตัดเหตุการณ์บางตอน ทำให้เนื้อเรื่องสั้นและกระชับขึ้น

จะเห็นได้ว่าอดีตวัตถุปรากฏในร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวนเพราะเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อเรื่อง เป็นที่น่าสังเกตว่าอดีตวัตถุในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ มี ๒ แบบ คือ (๑) มีอดีตวัตถุเท่านั้นโดยไม่มีโครงสร้างอรรถกถาชาดกส่วนอื่น พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์** และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** แสดงให้เห็นว่าอดีตวัตถุเป็นโครงสร้างหลักในการดำเนินเรื่องเพื่อถ่ายทอดนิทานไว้ แม้ไม่มีส่วนอื่นก็ยังคงถ่ายทอดเรื่องพระมโหสถไว้ได้เป็นอย่างดี (๒) อดีตวัตถุ ปัจจุบันวัตถุและสโมธาน ซึ่งเล่าเป็นชุดเดียวกัน พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **มโหสถชาดก** และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**โดยขึ้นต้นด้วยปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุและสโมธาน เพื่อแบ่งเรื่องราวชีวิตของมโหสถเป็น ๒ ช่วง ได้แก่ อดีตและปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าการกระทำในอดีตทำให้ตัวละครกลับชาติมาเกิดเป็นคนดีหรือคนชั่วในปัจจุบัน การเล่าเรื่องโดยมี

อดีตวัตฤ ปัจจุบันวัตฤ และสโมธานเป็นชุดเดียวกันแม้จะเล่าต่างยุคสมัยกัน แต่ก็ทำให้มีลักษณะการเล่าเรื่องเป็นเรื่องราวชดกมากกว่าสำนวนอื่น (๓) เมื่ออดีตวัตฤคู่กับสโมธานพบเพียงสำนวนเดียวใน**ขุนทัพแห่งมิลินทร**เพราะโครงสร้างทั้งสองส่วนเชื่อมโยงกัน อดีตวัตฤทำให้เห็นว่าชีวิตของพระมโหสถบำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ดังนั้นผลของความดีในอดีตทำให้เมื่อกลับชาติมาเกิดจึงได้กำเนิดเป็นพระพุทธรเจ้า ตัวละครอื่นๆ ก็กลับชาติมาเกิดตามผลบุญและผลกรรมแตกต่างกันไป

๕.๑.๓ คาถาและเวยายาภรณ์ พบใน**อรรถกถามโหสถชาดก**เท่านั้น เพราะคาถาเป็นบทร้อยกรองที่กำกับชาดกแต่ละเรื่องในนิบาตชาดกซึ่งนำมาจากพระไตรปิฎก ทำให้รู้ว่า**อรรถกถามโหสถชาดก**มีส่วนซึ่งนำมาจากพระสูตรจึงยังคงมีความศักดิ์สิทธิ์ และเวยายาภรณ์แต่งเพื่ออธิบายคาถาซึ่งเป็นภาษาบาลีในพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่าย คาถาและเวยายาภรณ์จึงสัมพันธ์กันวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๖ สำนวนมีความมุ่งหมายเพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาเป็นหลักจึงไม่มีคาถาและเวยายาภรณ์

๕.๑.๔ สโมธาน พบ ๓ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** **มโหสถชาดก** และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** เป็นส่วนแสดงการกลับชาติมาเกิดของตัวละครเพื่อให้เห็นว่ากรรมในอดีตย่อมส่งผลในปัจจุบัน **ขุนทัพแห่งมิลินทร**มีสโมธานบอกชื่อตัวละครโดยแสดงความสามารถ สถานภาพ และอุปนิสัยของตัวละครซึ่งแสดงว่าเป็นพระสงฆ์รอบรู้เรื่องพุทธประวัติ **มโหสถชาดก**มีสโมธานเป็นบทร้อยยาว แสดงให้เห็นว่าตัวละครในอดีตวัตฤกลับชาติเป็นใครในสมัยปัจจุบันเหมือน**อรรถกถามโหสถชาดก** มีการระบุว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้เล่าเรื่องและบอกด้วยว่าเล่าจบเรื่องแล้ว และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**มีบทสโมธานบอกชื่อตัวละครสำคัญเท่านั้นโดยแสดงให้เห็นความสามารถของตัวละครด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าสโมธานปรากฏร่วมกับปัจจุบันวัตฤและอดีตวัตฤเพราะปัจจุบันวัตฤและอดีตวัตฤแสดงให้เห็นความดีและความชั่วของตัวละคร ซึ่งเป็นส่วนแสดงเรื่องราวที่เกิดขึ้นก่อนสโมธาน ทำให้เข้าใจว่าการกระทำในอดีตวัตฤและปัจจุบันวัตฤเป็นสาเหตุที่ทำให้ตัวละครมีกำเนิดแตกต่างกันเมื่อกลับชาติมาเกิดในสโมธาน

อรรถกถามโหสถชาดกดำเนินเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกครบทั้ง ๕ ส่วนเพียงสำนวนเดียว โดยปรากฏคาถาและเวยายาภรณ์เพื่อแสดงให้เห็นว่านำมาจากพระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากคาถานำมาจากบทร้อยกรองในพระไตรปิฎกซึ่งปรากฏในพระสูตร และเวยายาภรณ์เป็นส่วนอธิบายภาษาบาลีที่ปรากฏในตัวคาถา เพื่อแสดงว่าผู้แต่งอรรถกถาชาดกให้ความสำคัญกับการรักษาเนื้อความในพระไตรปิฎก จึงทำให้อรรถกถาชาดกมีความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนา

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนักมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดกโดยสืบทอดกลวิธีการเล่าเรื่องจากอรรถกถามโหสถชาดก ๓ ประการ ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุและสโมธานซึ่งเป็นโครงสร้างหลักในอรรถกถาชาดก

๕.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา เป็นการเล่าเรื่องโดยมีปุจฉา-วิสัชนาและการแทรกหลักธรรม เมื่อเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖ สำนักพบว่ามีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา ๒ ประการ แสดงโดยตารางดังนี้

ตาราง ๗ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา

กลวิธีการเล่าเรื่อง	กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา					
	ปุจฉาและวิสัชนา			แทรกหลักธรรม		
	มโหสถเป็นผู้วิสัชนา	มโหสถเป็นผู้ปุจฉา	มโหสถปุจฉา-วิสัชนาโดยภาษาเมื่อ	ชุด ๕	ราชธรรม ๑๐	อริยสัจ ๔
สำนัก						
อรรถกถามโหสถชาดก	✓	✓	✓	-	-	-
๑. นิทานมโหสถคำฉันท์	✓	-	-	-		-
๒. ขุนทัพแห่งมิลินทร	✓	✓	✓	✓	✓	-
๓. พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ ในนิทานทศชาติคำกาพย์	✓	✓	✓	-	-	-
๔. มโหสถชาดก	✓	✓	✓	-	-	-
๕. มโหสถคำฉันท์ ในทศชาติคำฉันท์	✓	✓	✓	-	-	✓
๖. พระมโหสถ ในทศชาติอัศจรรย์	✓	-	-	-	-	-

๕.๒.๑ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ปัญญาและวิชันาปรากฏในอรรถกถาโมหสถชาดก ครอบคลุมทั้ง ๓ ประการ ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิชันา มี ๒ ช่วง คือ มโหสถวิชันาช่วงวัยเด็ก ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถแก้ปัญหาด้วยตนเอง จึงมีปัญญาเหนือกว่าเด็กวัยเดียวกัน ทำให้ผู้ใหญ่ยอมจำนน และการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหาแสดงถึงไหวพริบในการแก้ปัญหาที่ไม่มีคำตอบได้ในเวลาสั้นและตอบอย่างกล้าหาญเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น มโหสถวิชันาช่วงวัยผู้ใหญ่ ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียวเพื่อทดสอบปัญญาของสตรีที่เป็นคู่ครองเสมอตนและแสดงความรอบรู้ธรรมชาติของสัตว์ และการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบันทึกทั้งสี่คนก็ตอบด้วยแสดงให้เห็นว่ามโหสถมีปัญญาเหนือกว่าบันทึกทั้งสี่ จึงช่วยแก้ปัญหาให้แก่เทวดามนุษย์ และสัตว์ได้ การแสดงปัญญาของมโหสถในการวิชันาจึงแตกต่างไปตามวุฒิภาวะ การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปัญญาเพื่อทดสอบปัญญาและจิตใจผู้อื่น ทำให้ทราบว่าผู้วิชันาทุกคนให้เกียรติ ยกย่องและสรรเสริญปัญญาของมโหสถ และการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปัญญาและวิชันาแสดงให้เห็นการใช้วาทะภาษาในการสื่อสารเพื่อแสดงความสามารถพิเศษยิ่งกว่าบุคคลธรรมดา

ในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวนสืบทอดการเล่าเรื่องโดยมีปัญญาและวิชันาจากอรรถกถาโมหสถชาดก ในขุนท้าวแห่งมิลินทร **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** มีการเล่าเรื่องโดยปัญญาและวิชันา ๓ ประการ ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิชันา การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปัญญา และการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปัญญาและวิชันา **นิทานมโหสถคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** มีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิชันา กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีปัญญาและวิชันาจึงเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ในอรรถกถาโมหสถชาดกซึ่งสืบทอดในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวน ทำให้วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งในปี พ.ศ.๒๔๗๖-๒๕๔๗ มีการเล่าเรื่องโดยมีปัญญาและวิชันาเป็นขนบในการเล่าเรื่องเพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาไว้ อันเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของกลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธศาสนาซึ่งอาจถือเป็นขนบหนึ่งในการนำเสนอเรื่อง เพื่อก่อให้เกิดปัญญาความรู้ ความเข้าใจในพุทธศาสนา

๕.๒.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยแทรกหลักธรรมเป็นขนบการเล่าเรื่องในวรรณคดีพุทธศาสนา ประการหนึ่ง วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถปรากฏการแทรกหลักธรรม ๓ ประการ ได้แก่ ศีล ๕ ราชธรรม ๑๐ และอริยสัจ ๔

ศีล ๕ เป็นหลักพื้นฐานในการปฏิบัติธรรมเพื่อฝึกจิตใจและเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นในการทำความดี ละเว้นความชั่ว และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ใน**ขุนท้าวแห่งมิลินทร**ยกตัวอย่างศีล ๕ โดยแสดงโทษและวิบากกรรม ผู้ที่ทำผิดศีล ๕ ต้องเวียนว่ายตายเกิดหลายภพชาติ เป็นมนุษย์เปรต และสัตว์ เพื่อชดใช้กรรม มโหสถสอนหลักธรรมเรื่องศีล ๕ แก่ประชาชนเพื่อเป็นกุศโลบาย

ให้ประชาชนทำความดี ละเว้นความชั่ว เมื่อประชาชนปฏิบัติตามศีล ๕ จึงมีจิตเป็นกุศลอยู่ร่วมกัน โดยไม่เบียดเบียนกัน ทำให้บ้านเมืองสงบสุข

ราชธรรม ๑๐ เป็นหลักธรรมในการปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับหน้าที่ ใน**ขุนทัณฑ์แห่งมิลานคร**กล่าวถึงบุคคลที่พระมหากษัตริย์ให้การสงเคราะห์อันได้แก่ บิดามารดา พระชายา พระสหาย สัตว์พาหนะ ประชาชน บ้านเมือง และพระสงฆ์ โดยพระองค์ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยคุณธรรม มโหสถถวายราชธรรม ๑๐ ข้อนี้แด่พระราชโอรสซึ่งเป็นกษัตริย์ใหม่เพื่อให้มีชีวิตียะมานะและใช้หลักราชธรรมปกครองบ้านเมืองให้สงบสุข หลักธรรมนี้จึงเหมาะสมกับบุคคลในสังคมไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ อำมาตย์ หรือประชาชน ทุกคนเปรียบเสมือนเป็นขุนทัพหรือเป็นผู้นำทัพของบ้านเมืองในการช่วยปกป้องบ้านเมืองจากข้าศึกศัตรูและพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองสัมพันธ์กับชื่อเรื่อง “ขุนทัณฑ์แห่งมิลานคร”

การแทรกหลักธรรมเรื่องศีล ๕ และราชธรรม ๑๐ ปรากฏเพียงเรื่อง**ขุนทัณฑ์แห่งมิลานคร**เท่านั้น โดยมีรายละเอียดมากและมีลักษณะคล้ายการเทศน์ ผู้แต่งมีความรู้เรื่องหลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นอย่างดี และมีวิธีการโน้มน้าวใจให้ปฏิบัติตามโดยใช้การเทศน์ ซึ่งนับเป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมเรื่องพระมโหสถสำนวนนี้

อริยสัจ ๔ เป็นหลักความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา พบใน**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**ซึ่งประพันธ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ จึงมีจุดมุ่งหมายในการประพันธ์พิเศษกว่าวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสำนวนอื่น การแทรกหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ๔ มีใจความสั้นๆ กล่าวถึงทุกข์คือสิ่งรบกวน ความไม่เที่ยง และโรคร้าย สมุทัยคือต้นเหตุของทุกข์ นิโรธคือความดับทุกข์ และมรรคเป็นหนทางดับทุกข์เพื่อนิพพาน เพื่อให้ประชาชนนำหลักธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

๕.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย เป็นการเล่าเรื่องโดยมีวิธีการแต่งวรรณคดีไทยซึ่งเป็นแบบแผนยอมรับและสืบทอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทชมธรรมชาติ บทเข้าพระเช้านาง บทปริภาษ และบทปัจฉิมพจน์ **อรรถกถามโหสถชาดก**กับ**วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖** สำนวนมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย แสดงโดยตารางได้ดังนี้

ตาราง ๘ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องตามชนบวรณคดีไทย

กลวิธีการเล่าเรื่อง ส่วน	กลวิธีการเล่าเรื่องตามชนบวรณคดีไทย						
	บทประณามพจน์	บทชมเมือง	บทชมเมือง	บทชมธรรมชาติ	บทเข้าพระเข้านาง	บทปรึกษา	บทปลุกใจ
อรรถกถาโมสถชาดก	-	-	-	-	-	-	-
๑. นิทานมโสถคำฉันท์	✓	✓	-	✓	-	✓	✓
๒. ขุนทัพแห่งมิลานคร	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
๓. พระชาติที่ ๕ พระมโสถ ในนิทานทศชาติคำกาพย์	✓	✓	✓	-	-	-	✓
๔. มโสถชาดก	✓	✓	✓	-	-	✓	✓
๕. มโสถคำฉันท์ ในทศชาติคำฉันท์	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓
๖. พระมโสถ ในทศชาติอัครจริย	-	✓	✓	-	-	-	✓

๕.๓.๑ บทประณามพจน์ พบ ๕ ส่วน ได้แก่ นิทานมโสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโสถชาดก และมโสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ บทประณามพจน์เป็นบทนมไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อนการแต่งแสดงให้เห็นความตั้งใจในการแต่ง เพื่อขอबारมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้แต่งสำเร็จ ปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโสถถึง ๕ ส่วน

ในนิทานมโสถคำฉันท์มีบทไหว้พระรัตนตรัย ครูอาจารย์ บิดามารดา กวีพระพิฆเนศร์และเน้นการสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกล่าวถึงพระราชกรณียกิจที่สำคัญซึ่งสัมพันธ์กับเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยนั้น ได้แก่ การพระราชทานรัฐธรรมนูญเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย ในช่วงรัชสมัยที่พระองค์ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นช่วงเวลาเศรษฐกิจทั่วโลกตกต่ำเนื่องจากได้รับผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ จึงทรงจัดสรรงบประมาณรายได้และรายจ่ายให้เพียงพอต่อการบริหารประเทศ ทรงลดภาษีอากรแก่ประชาชน นอกจากนี้ยังทรงสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพื่อรำลึกในพระปรีชาสามารถขององค์ปฐมบรมราชจักรีวงศ์ บทประณามพจน์ส่วนนี้จึงเป็นการสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวผ่านการสะท้อนสภาพสังคมในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

บทประณามพจน์ใน**ขุนทัพแห่งมิลานคร**ทำให้ทราบวันเวลาที่แต่งและเล่าเพิ่มเรื่องสุขุมธดาบสเพื่ออธิบายพุทธประวัติตอนต้นของพระพุทธเจ้าปรากฏสำนวนนี้เท่านั้น โดยแสดงความรอบรู้เรื่องพุทธประวัติของพระราชาธรรมกวี พุทธประวัติตอนนี้ปรากฏในทุเรณิทานซึ่งอยู่ในตอนต้นของอรรถกถาชาดก จึงอาจมีนัยแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งรอบรู้เรื่องชาดกทั้งหมดไม่ใช่เพียงเรื่องพระมโหสถเท่านั้น **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์**มีบทไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อช่วยให้แต่งสำเร็จเหมือน**นิทานมโหสถคำฉันท์**และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แต่**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ**มีบทประณามพจน์ใช้ขึ้นต้นเรื่องทศชาติซึ่งเรียงลำดับการนมไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ บิดามารดา และครูอาจารย์ **มโหสถชาดก**มีบทประณามพจน์ขึ้นต้นเรื่องเพื่อให้ทราบประโยชน์ของปัญญาซึ่งเป็นธรรมะทำให้รู้เท่าทันกิเลสและค้นหา โดยมีบทถ่อมตนซึ่งกวีประเมินผลงานตนเอง แต่สำนวนอื่นกล่าวไว้ในบทปัจฉิมพจน์และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**มีบทไหว้เพื่อขอพรพระรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้ประพันธ์งานสำเร็จลุล่วง มีลักษณะคล้ายบทประณามพจน์ในวรรณคดีไทย เพิ่มเพียงระบุว่าเป็นเรื่องมโหสถชาดกเท่านั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าบทประณามพจน์ปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถอย่างต่อเนื่อง สำนวนที่แต่งในปี พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๕๔๒ ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** เรื่อง**พระมโหสถในทศชาติอัครจริย**ขึ้นต้นเป็นเรื่องย่อร้อยแก้วเพื่อให้เข้าใจเรื่องพระมโหสถในเบื้องต้นก่อนจึงไม่มีประณามพจน์

๕.๓.๒ บทชมโฉม พบทุกสำนวนใน**นิทานมโหสถคำฉันท์**มีบทชมนางทาสหญิงซึ่งพบในสำนวนนี้เท่านั้น เป็นการจัตระบการชมตามลำดับเรียงลำดับจากศีรษะจรดเท้า ชมอริยาบถและเสียงไพเราะเพื่อให้เห็นว่านางทาสหญิงงามภายนอก ทำให้ผู้ชายหลงซึ่งความหลงเป็นโทษของค้นหา

ขุนทัพแห่งมิลานครมีบทชมโฉม ๕ ครั้ง ได้แก่ (๑) บทชมโฉมมโหสถ ชมละเอียดมากกว่าทุกสำนวนโดยชมความงามของร่างกายที่ละส่วน และชมเปรียบเทียบกับพระอินทร์เพื่อให้เห็นว่ามโหสถสง่างามยิ่งกว่ามนุษย์ (๒) บทชมโฉมนางอมร ชมความงามละเอียดมากโดยชมส่วนประกอบบนใบหน้าทีละส่วน พบในสำนวนนี้เท่านั้น และชมอริยาบถเพื่อให้เห็นว่าคู่ครองของพระโพธิสัตว์งามยิ่งกว่าสตรีทุกคน (๓) บทชมโฉมนางมะลิวัน ชมความงามของมารยาทก่อนแล้วจึงชมความงามภายนอก เพื่อให้เห็นวิธีเลือกพระมเหสีของพระมหากษัตริย์ (๔) บทชมโฉมนางนั้นทาเทวีชมความงามและอริยาบถเปรียบเทียบกับนางกนิรี บทชมนี้เป็นอุบายของมโหสถให้พระเจ้าจุลนียอมพระราชทานอภัยโทษตนเพราะอาลัยความงามของนางนั้นทาเทวี และ(๕) บทชมโฉมนางปัญจาลจันที ชมส่วนประกอบของใบหน้าทีละส่วนแต่ชมไม่ละเอียดเพราะเป็นตัวละครรองโดยเปรียบเทียบกับความงามของเทวดา การมีบทชมโฉมมากเช่นนี้อาจเป็นเพราะเป็นสำนวนที่แต่งเพื่ออวดฝีมือของตนเอง

พระราชดำธิที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์มีบทชมโฉม ๒ ครั้ง ได้แก่ บทชมโฉมนางอมร ชมความงามของใบหน้าเหมือนมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ แต่บทชมโฉมของพระราชดำธิที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ชมสติปัญญาและกิริยาท่าทางแล้วจึงชมความงามของใบหน้า เพื่อให้เห็นว่าคู่ครองของพระโพธิสัตว์มีเขาว์ปัญญาดีและงามกิริยามารยาทด้วย แต่บทชมโฉมมโหสถสั้นและใช้คำง่ายโดยพรรณาลักษณะความงามภายนอกเหมือนเรื่องมโหสถชาดก เพื่อให้เห็นความสง่างามของพระมโหสถ

มโหสถชาดกมีบทชมโฉม ๔ ครั้ง ได้แก่ (๑) บทชมโฉมมโหสถมีบทชมสั้นใช้คำน้อยสื่อความหมายชัดเจนเหมือนพระราชดำธิที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์เพื่อให้เห็นว่าพระมโหสถเป็นบุรุษที่ไม่มีลักษณะชั่ว (๒) บทชมโฉมนางอมร สื่อความหมายชัดเจนเพื่อให้เห็นว่าสตรีคู่ครองของพระโพธิสัตว์มีความงามเป็นเลิศ (๓) บทชมโฉมนางนันทาเทวีเป็นอุบายของมโหสถเพื่อให้พระเจ้าจุลนีมีกิเลสหลงในรูปของนางนันทาเทวีเหมือนเรื่องขุนทัพแห่งมิลินทร แต่ในมโหสถชาดกชมความงามของนางนันทาเทวีตามลักษณะเบญจกัลยาณี ๓ ข้อเท่านั้นโดยไม่ให้รายละเอียด ทำให้เห็นว่านางนันทาเทวีมีความงามไม่ครบตามลักษณะเบญจกัลยาณีจึงงามน้อยกว่านางอมร และ (๔) บทชมโฉมนางปัญจาลจันท์มีบทชมน้อยเพราะเป็นตัวละครรองโดยชมเปรียบเทียบกับความงามของเทวดาเหมือนในขุนทัพแห่งมิลินทร แต่บทชมโฉมในมโหสถชาดกเป็นอุบายของพระเจ้าจุลนีเพื่อปลงพระชนม์พระเจ้าวิเทหราช

มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์มีบทชมโฉม ๕ ครั้ง ได้แก่ การชมความงามของพระมโหสถ มี ๒ ครั้ง ได้แก่ (๑) บทชมโฉมมโหสถวัย ๗ ปี เป็นบทชมสั้นๆ โดยเปรียบเทียบกับความงามของพระมโหสถกับทอง เพื่อให้เห็นว่าความงามของพระโพธิสัตว์เป็นความงามบริสุทธิ์ซึ่งเป็นการชมตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา และ (๒) บทชมโฉมมโหสถเมื่อเจริญวัยชมลักษณะเด่นของมโหสถ คือ รูปร่างบริสุทธิ์สะอาด ดวงตาฉลาด และท่าทางว่องไวเพื่อให้เห็นความงามที่เป็นลักษณะพิเศษกว่าบุคคลทั่วไป และบทชมโฉมตัวละครอื่น มี ๓ ครั้ง ได้แก่ (๓) บทชมโฉมนางอมร ชมความงามของใบหน้าเหมือนพระราชดำธิที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ แต่บทชมโฉมของมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ให้ความสำคัญในการชมท่าทาง กิริยา วาจา ซึ่งงามตามลักษณะเบญจกัลยาณีแล้วจึงพิจารณาความงามของใบหน้าซึ่งเป็นความงามภายนอก (๔) บทชมโฉมนางอุทุมพรมีบทชมความงามภายนอกเหมือนเรื่องขุนทัพแห่งมิลินทร แต่บทชมโฉมของมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ชมโดยตั้งคำถามสั้นๆ เพื่อให้เห็นว่านางอุทุมพรงามมากจนทำให้พระเจ้าวิเทหราชสงสัยและประหลาดใจในความงาม และ (๕) บทชมโฉมนางปัญจาลจันท์มีการชมความงามภายนอกเหมือนในเรื่องขุนทัพแห่งมิลินทรและมโหสถชาดก แต่บทชมโฉมของมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์เพิ่มการชมเสียงไพเราะของนางปัญจาลจันท์เพื่อยั่วกิเลสของผู้ชาย

และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์มีบทชมโฉมนางอมรโดยใช้คำง่ายแต่สื่อความหมายชัดเจน จึงกระชับมากกว่าทุกสำนวน ทำให้เห็นว่าคู่ครองของพระโพธิสัตว์งาม ฉลาด และจิตใจดี

บทชมโฉมปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ทุกสำนวน โดยเป็นการเปรียบเทียบความงามของตัวละครเอกและตัวละครรอง ทำให้เห็นลักษณะความงามของพระโพรตัสต์และคู่ครองว่างามยิ่งกว่ามนุษย์ บทชมโฉมยังเป็นอุปมาในการลงศัตรุเพื่อให้มีกิเลส วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งสมัยรัตนโกสินทร์ในปี พ.ศ.๒๔๗๖-๒๕๔๒ ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินนคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ที่มีบทพรรณนาชมความงามของตัวละครเอกละเอียดกว่าตัวละครรอง โดยให้ความสำคัญในการชมสติปัญญาและกิริยามารยาทซึ่งส่งเสริมให้ตัวเองงามยิ่งกว่าตัวรอง สำนวนที่แต่งในปี พ.ศ.๒๕๔๗ คือ พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ชมความงามโดยใช้คำน้อย จึงมีบทชมสั้นกว่าสำนวนที่แต่งในช่วงต้น และชมโดยตั้งคำถามซึ่งสื่อความหมายชัดเจนทำให้เล่ากระชับขึ้น บทชมโฉมจึงเป็นขนบนิยมในการแต่งวรรณคดีไทย ปรากฏสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน บทชมโฉมยังเป็นการแสดงฝีมือของกวีว่าสามารถแต่งบทชมโฉมให้มีลักษณะเด่น และมีความหมายอย่างไรต่อการดำเนินเรื่อง ทำให้เห็นลักษณะเฉพาะในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสำนวนนั้นๆ

๕.๓.๓ บทชมเมือง พบ ๕ สำนวน ได้แก่ ขุนทัพแห่งมิลินนคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ บทชมเมืองแสดงความงามและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองเพื่อให้เห็นว่าบ้านเมืองที่พระโพรตัสต์ประทับงดงามและเจริญรุ่งเรืองกว่าบ้านเมืองอื่น

ในขุนทัพแห่งมิลินนครมีบทชมเมือง ๓ ครั้ง ได้แก่ (๑) ตอนชมความงามของศาลา โดยพรรณนาห้องในศาลาว่ามีภาพวาดประดับทำให้ศาลางามยิ่งขึ้น ในศาลามี ๖ ห้องให้ประชาชนทักว้ายใช้ประโยชน์แสดงวงจรชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย (๒) ตอนมโหสถเตรียมพระนครมีการพรรณนาสถานที่นอกเมืองแล้วจึงพรรณนาสถานที่ในเมืองเหมือนพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ และมโหสถชาดก แต่บทชมเมืองในขุนทัพแห่งมิลินนครมีจำนวนบทยาวกว่าทุกสำนวน เน้นการชมความงามโดยแสดงให้เห็นประโยชน์ของสถานที่ในเมืองและพระราชวัง และเน้นการบูรณะพระราชวังให้สง่างามแสดงถึงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ โดยมีมโหสถช่วยพระมหากษัตริย์ดูแลบ้านเมืองและเอาใจใส่ต่อทุกข์สุขของประชาชน มโหสถจึงเปรียบได้กับสิ่งคู่บุญบารมีของพระมหากษัตริย์คือปรีณายกัรณะ และ (๓) ตอน มโหสถจัดแผนผังเมืองใหม่พบในสำนวนนี้เท่านั้นโดยพรรณนาสถานที่นอกเมืองเพื่อให้เห็นอาณาเขตของเมืองแล้วจึงพรรณนาสถานที่ในเมืองเพื่อให้เห็นเครื่องสาธารณูปโภคสำหรับประชาชน ได้แก่ การตัดถนน สร้างตลาด และขุดสระโบกขรณี

พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มีบทชมเมือง ๒ ครั้ง ได้แก่ ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลามีบทชมความงามของศาลาและประโยชน์ของศาลาเหมือนเรื่องพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ แต่บทชมเมืองของพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติ

คำกาพย์พรรณนาว่าศาลามีสถานที่สำหรับเด็กเล่น ห้องตัดสินคดี และห้องคลอดบุตร มีสระบัว และสวนดอกไม้ ทำให้ศาลางามยิ่งขึ้น การสร้างศาลาจึงมีความสำคัญต่อบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยโบราณ ซึ่งพระโพธิสัตว์สร้างให้งามและมีประโยชน์เพื่อเป็นสถานที่ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์และ ตอนมโหสถเตรียมเมืองมีการพรรณนาจากสถานที่นอกเมืองแล้วจึงพรรณนาสถานที่ในเมืองเหมือน **ขุนทัพแห่งมิลินทร** และ**มโหสถชาดก** แต่ใช้คำสั้นเพื่อให้เห็นอาณาบริเวณภายนอกเมืองและสถานที่ภายในเมืองซึ่งมั่นคงเพื่อรับศึกสงคราม และมีสถานที่เก็บเสบียงอาหารจึงเป็นลักษณะเด่นของเมืองมิลินา

มโหสถชาดก มีบทชมเมือง ๓ ครั้ง ได้แก่ (๑) ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา มีการพรรณนาความงามของดอกบัวในสระเหมือน**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** แต่เพิ่มการพรรณนาลักษณะของดอกบัวตูมซึ่งพ่นน้ำและจมน้ำ มีนัยทางศาสนาแสดงให้เห็นระดับสติปัญญาของมนุษย์ ผู้มีปัญญาเปรียบเหมือนดอกบัวพ่นน้ำทำให้ได้รับแสงสว่าง และผู้ด้อยปัญญาเปรียบเหมือนดอกบัวใต้น้ำ ไม่ได้รับแสงสว่างหรือจมนอยู่ในโคลนตม ดอกบัวในสระน้ำจึงแสดงปรัชญาชีวิตให้แก่ผู้เดินทางซึ่งอาศัยศาลาเป็นที่พักผ่อน (๒) ตอนมโหสถทำนุบำรุงบ้านเมืองโดยชมสถานที่ในเมืองทีละแห่งเรียงลำดับจากภายนอกเมือง แล้วจึงพรรณนาภายในเมืองเหมือนเรื่อง**ขุนทัพแห่งมิลินทร** และ**พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ** ใน**นิทานทศชาติคำกาพย์** แต่**มโหสถชาดก**พรรณนาว่าเมืองมีสถานที่ป้องกันข้าศึก เพื่อให้เห็นว่าผู้นำมีความเข้มแข็งในการเตรียมรับศึกสงคราม (๓) ตอนชมรูปภาพในอุโมงค์พบในสำนวนนี้เท่านั้นโดยพรรณนาชมภาพทีละภาพซึ่งประดับให้อุโมงค์งามยิ่งขึ้น จากในอุโมงค์จึงเป็นเหตุการณ์ตอนสำคัญ ทำให้เรื่องมโหสถชื่อว่า “มหาอุโมงค์ชาดก” หรือ “อุโมงค์ใหญ่” ซึ่งสร้างและประดับตกแต่งให้งามเป็นพิเศษเพื่อต้อนรับพระบรมวงศานุวงศ์ของพระเจ้าจุลนีอย่างสมพระเกียรติ

มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ มีบทชมเมือง ๒ ครั้ง ได้แก่ บทชมเมืองมิลินาเป็นการชมปราสาทของพระเจ้าวิเทหราชโดยพรรณนาภาพมูมสูงไล่ระดับลงมายังภาพมูมต่ำซึ่งพบในสำนวนนี้เท่านั้น ทำให้เห็นความสง่างามของที่ประทับเพื่อแสดงอำนาจของพระมหากษัตริย์ และบทชมเมืองปาจิณยวมัชฌาคามชมความงามส่วนประกอบของศาลาทีละส่วนซึ่งพบในสำนวนนี้เท่านั้น ทำให้ทราบรายละเอียดของโครงสร้างศาลาชัดเจน เพื่อให้เห็นความสามารถของมโหสถผู้ควบคุมการก่อสร้างซึ่งอายุเพียง ๗ ปี

และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** มีบทชมเมืองเพียงครั้งเดียว คือตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลาซึ่งพรรณนากระชับกว่าทุกสำนวน

เป็นที่น่าสังเกตว่าบทชมเมืองปรากฏอย่างต่อเนื่องในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ที่แต่งในปี พ.ศ. ๒๕๑๓-๒๕๔๗ ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** **มโหสถชาดก** **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** เพื่อให้เห็นว่าเมืองที่พระโพธิสัตว์ประทับมีความงดงามและเจริญรุ่งเรืองกว่าบ้านเมืองอื่น ทั้งยังเห็นว่าเมืองมิลินทรไม่ได้มีเพียงความงดงามเท่านั้น

แต่ยังมีประโยชน์ใช้สอยสำหรับประชาชน ดังจะเห็นได้จากการชมศาลาว่าจะต้องมีห้องคลอดบุตร ห้องเก็บศพ และห้องครัว เป็นต้น หากชมเมืองก็จะต้องชมว่ามีการตัดถนน สร้างตลาด และสถานที่เก็บเสบียงอาหาร บทชมเมืองจึงแสดงให้เห็นว่าประชาชนเมืองมิลิธานครมีความสุขทั้งทางกายและทางใจ

๕.๓.๔ บทชมธรรมชาติ พบ ๓ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลิธานคร** และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แสดงถึงความงามของธรรมชาติเพื่อให้เห็นว่าธรรมชาติในเมืองที่พระโพธิสัตว์ประทับสวयงามและอุดมสมบูรณ์

นิทานมโหสถคำฉันท์มีบทชมธรรมชาติตามขนบนิราศตอนพระเจ้าวิเทราชประพาสาป่าเหมือนเรื่อง**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แต่ใน**นิทานมโหสถคำฉันท์**พรรณนาความงามของพันธุ์ไม้และพันธุ์นกที่ละชนิดโดยมีจำนวนบทยาวมากกว่าทุกสำนวนเพื่อให้เห็นว่าธรรมชาติในป่ามีความงามและความอุดมสมบูรณ์มาก

ขุนทัพแห่งมิลิธานครมีบทชมธรรมชาติ ๒ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถให้ช่างขุดสระโบกขรณีมีการพรรณนาความงามของพันธุ์บัวเหมือน**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แต่เพิ่มการพรรณนาสีสนของดอกบัวในสระโบกขรณีและพรรณนาความงามของพันธุ์ไม้ชนิดอื่น เพื่อให้เห็นว่ามโหสถให้ความสำคัญต่อความสุขของประชาชน โดยให้ช่างสร้างสระโบกขรณีซึ่งมีธรรมชาติร่มรื่นและสวयงามเพื่อเป็นสถานที่พักผ่อนแก่ประชาชน และตอนท้าววิเทราชประพาสาป่ามีบทชมธรรมชาติตามขนบนิราศเหมือนใน**นิทานมโหสถคำฉันท์**และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แต่ชมความงามของพันธุ์ไม้ในเดือนยี่ที่ละชนิดซึ่งผลิดอกและมีสีสนงดงาม บทชมธรรมชาติตอนนี้ช่วยดำเนินเรื่องตอนพระเจ้าวิเทราชเสด็จประพาสมความงามของธรรมชาติในป่าจึงได้นางมะลิวันเป็นพระมเหสี

และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**มีบทชมธรรมชาติ ๒ ตอน ได้แก่ ตอนพระเจ้าวิเทราชประพาสาป่า มีการพรรณนาตามขนบนิราศเหมือน**นิทานมโหสถคำฉันท์** ทำให้พระเจ้าวิเทราชนึกถึงนางอันเป็นที่รัก และตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลามีการพรรณนาพันธุ์บัวที่ละชนิดในสระโบกขรณีซึ่งมีกลิ่นหอมเหมือนใน**ขุนทัพแห่งมิลิธานคร** โดยเพิ่มลักษณะของดอกบัวซึ่งอยู่รวมกันเป็นกลุ่มตามธรรมชาติเพื่อให้เห็นว่าบ้านเมืองซึ่งเป็นที่ประทับของพระโพธิสัตว์มีธรรมชาติสวयงามและมีบรรยากาศร่มรื่นซึ่งเป็นเมืองในอุดมคติ

เป็นที่น่าสังเกตว่าบทชมธรรมชาตินิยมชมตามขนบวรรณคดีนิราศโดยพรรณนาความงามของธรรมชาติในขณะที่ตัวละครเดินทาง ทำให้เห็นภาพของธรรมชาติในมุมต่างๆ ซึ่งเป็นภาพเคลื่อนไหวชัดเจนมากขึ้น และบทชมธรรมชาติยังช่วยให้ทราบความในใจของตัวละครที่มีต่อนางอันเป็นที่รัก และทำให้ดำเนินเรื่องสมเหตุสมผลโดยเชื่อมโยงเหตุการณ์ ๒ ตอนเข้าด้วยกัน บทชมธรรมชาติจึงเชื่อมความสัมพันธ์ของชายหนุ่มและหญิงสาวให้ได้พบรักกัน นอกจากนี้ก็วิเนนพรรณนาความงามของดอกบัว ซึ่งเป็นดอกไม้ที่มีนัยสำคัญทางพุทธศาสนา

๕.๓.๕ บทเข้าพระเช้านาง พบเพียงสำนวนเดียวในขุนทัพแห่งมิลินทร เป็นบทแสดงความใกล้ชิดของหนุ่มสาว ได้แก่ บทเข้าพระเช้านางของมโหสถและนางอมรซึ่งเป็นคู่พระคู่นางแสดงให้เห็นความหนุ่มนวล ความอ่อนโยน และถ้อยคำอ่อนหวาน ซึ่งเป็นอุบายของมโหสถเพื่อทดสอบจิตใจนางอมร ทำให้เห็นว่าคู่ครองของพระโพธิสัตว์มีจิตใจหนักแน่นและเป็นสตรีที่รักนวลสงวนตัว และบทเข้าพระเช้านางของคู่ครองคือปิงคุตรกับนางมะลิวันมีลีลารวดเร็ว หยาดกระดัง และใช้คำพูดหยาดคาย ฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายเข้าหาฝ่ายชายก่อน การที่วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถปรากฏบทเข้าพระเช้านางเพียงสำนวนเดียวอาจเป็นเพราะนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาเป็นหลักจึงไม่ได้เน้นความรักของหนุ่มสาว อย่างไรก็ตามการแสดงความรักของตัวละครในสำนวนนี้เป็นการแสดงฝีมือของกวี ซึ่งเป็นพระสงฆ์ว่าแต่งเรื่องเกี่ยวกับฆราวาสได้

๕.๓.๖ บทปริภาษ พบ ๔ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินทร มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ เป็นบทแสดงความรู้สึกรักและความขัดแย้งของตัวละคร เพื่อเพิ่มรรถรสในการเล่าเรื่อง แสดงให้เห็นว่าอารมณ์โกรธทำให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมที่เป็นภัยต่อผู้อื่น

ในนิทานมโหสถคำฉันท์ มีบทปริภาษตอนเศรษฐีนี้ทดสอบจิตใจนางทาสหญิงโดยรดกอมูลที่ร่างกายของนางทาสหญิง นางจึงปริภาษเพื่อแสดงความโกรธและระบายความคับแค้นใจ โดยแสดงกิริยาพาลและพูดหยาดคาย

ขุนทัพแห่งมิลินทร มีบทปริภาษ ๖ ครั้ง ได้แก่ (๑) ท้าววิเทหราชปริภาษมโหสถใช้คำหยาดคายเพื่อตำหนิว่ามโหสถจงรักภักดีต่อพระเจ้าวิเทหราชน้อยกว่าบัณฑิตทั้งสี่ (๒) ท้าววิเทหราชปริภาษเสนกะ พบในสำนวนนี้เท่านั้น ใช้ถ้อยคำหยาดคายเป็นภาษาระดับชาวบ้านแสดงให้เห็นว่าท้าววิเทหราชกริ้วมาก เพราะเสนกะบัณฑิตปิดบังเรื่องเคยฆ่าคนตายซึ่งเป็นความผิดร้ายแรง (๓) ท้าววิเทหราชปริภาษนางอุทุมพร ใช้คำปริภาษสั้นหยาดคายเหมือนเรื่องมโหสถชาดก เพื่อให้เห็นว่านางมะลิวันเป็นหญิงชั่ว (๔) สตรีเจ้าของเครื่องประดับปริภาษโจรใช้คำปริภาษสั้นหยาดคายแสดงความโกรธเพื่อให้โจรสำนึกผิดและยอมคืนเครื่องประดับ (๕) มารดาของบุตรปริภาษนางยักษ์ตอนแย่งชิงบุตรกันเพื่อประจานความใจร้ายของนางยักษ์ และ (๖) นายโคธภาพปริภาษนายที่ฆะปิฎฐี ใช้คำหยาดคายมากกว่าทุกสำนวนเพราะปริภาษบุพการีแต่แฝงความตลกในตอนโคธภาพระโตดน้ำเพื่อผ่อนคลายอารมณ์จากภาพความขัดแย้งของตัวละคร สำนวนนี้มีบทปริภาษถึง ๖ ครั้ง แสดงว่าผู้แต่งสามารถแต่งบทปริภาษได้หลากหลายสะท้อนความแตกต่างของแต่ละบุคคลได้เป็นอย่างดี ทั้งยังสะท้อนความเท่าเทียมกันของคนในยุคนี้ ซึ่งกล่าวได้เถียงกันผู้หญิงเริ่มมีบทบาทในสังคมมากขึ้น และยังแสดงให้เห็นภาพความตลก ซึ่งช่วยผ่อนคลายความหยาดคายของบทปริภาษ ทำให้วรรณคดีหลากรสขึ้น

มโหสถชาดก มีบทปริภาษ ๒ ครั้ง ได้แก่ ตอนพระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถ ใช้คำสันปริภาษชาติกำเนิดของมโหสถเพื่อให้เห็นว่ามโหสถเป็นไพร่ขั้ว จึงขับไล่มโหสถออกจากเมือง และตอนพระเจ้าวิเทหราชปริภาษนางอุทุมพร ใช้คำปริภาษสันหยาบคายเหมือนเรื่อง **ขุนทัพแห่งมิลินทร** เพื่อให้เห็นว่านางอุทุมพรชอบทูลความเท็จ

มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ มีบทปริภาษ ๓ ครั้ง ได้แก่ (๑) พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถเรื่องขโมยของหลวง ใช้คำเรียกมโหสถเพื่อดูหมิ่นเหยียดหยามและใช้คำสันหยาบคายโดยปริภาษต่อเนื่องกัน เพื่อให้เห็นว่ามโหสถไม่พูดความจริง และชอบลักขโมยจึงเป็นภัยต่อพระเจ้าวิเทหราช (๒) พระเจ้าวิเทหราชปริภาษมโหสถซึ่งทูลทัดทานไม่ให้เสด็จเมืองปัญจาลโดยใช้คำปริภาษสันเหมือนเรื่อง **มโหสถชาดก** เพื่อให้เห็นว่ามโหสถไม่จงรักภักดีต่อกษัตริย์วิเทหราช (๓) พระเจ้าวิเทหราชปริภาษบัณฑิตทั้งสี่พบในสำนวนนี้เท่านั้น ใช้คำสันและหยาบคายแสดงความกริ้วและไม่พอพระทัยเพราะบัณฑิตทูลทัดทานไม่ให้รับมโหสถเข้าวัง

บทปริภาษไม่พบในเรื่อง **พระมโหสถในทศชาติอัครরর** เพราะแต่งเพื่อกลุ่มเยาวชนจึงใช้ภาษาสละสลวยโดยใช้คำน้อยซึ่งเข้าใจง่าย

๕.๓.๗ บทปัจฉิมพจน์ พบทุกสำนวน เนื่องจากบทปัจฉิมพจน์เป็นบทสรรเสริญคุณความดีของพระพุทธเจ้า เพื่อแสดงให้เห็นคุณค่าของปัญญาบารมี

ใน **นิทานมโหสถคำฉันท์** มีบทปัจฉิมพจน์เพื่อสรรเสริญพระพุทธเจ้า ผู้แต่งถ่อมตนว่าไม่ได้เป็นกวีซึ่งเป็นการวิจารณ์ผลงานของตนเอง **ขุนทัพแห่งมิลินทร** มีบทปัจฉิมพจน์ทำให้ทราบวันเวลาที่แต่งโดยมีจำนวนบทยาวมากกว่าทุกสำนวน แสดงให้เห็นความตั้งใจในการแต่งเพื่อน้อมถวายเป็นพุทธบูชา **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถ** ใน **นิทานทศชาติคำกาพย์สุรูป** เรื่องเพื่อให้เห็นว่าปัญญาประเสริฐที่สุด

บทปัจฉิมพจน์ใน **มโหสถชาดก** สรุปให้เห็นว่าปัญญาเป็นหลักธรรมสำคัญทำให้มนุษย์เอาชนะความทุกข์ได้ **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แสดงว่าแต่งน้อมถวายพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ซึ่งบำเพ็ญปัญญาเพื่อบำบัติทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาชน

พระมโหสถในทศชาติอัครরর มีบทปัจฉิมพจน์สรุปเรื่องโดยแสดงผลของการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นตัวอย่างที่ดีแก่เยาวชน

แม้บทปัจฉิมพจน์จะปรากฏทุกสำนวนแต่ก็มีวิธีแสดงบทปัจฉิมพจน์ต่างกัน จึงทำให้เห็นลักษณะเด่นในการสรุปเรื่องต่างกัน

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวนมีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย อย่างน้อย ๓ กลวิธี ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมีบทสนทนา การเล่าเรื่องโดยมีบทชมเมืองและการเล่าเรื่องโดยมีปัจฉิมพจน์ ในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๕ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินทร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ ปรากฏกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยมี ๓ ส่วน ได้แก่ การเปิดเรื่องโดยมีบทประณามพจน์ การดำเนินเรื่องโดยมีบทชมธรรมชาติ บทสนทนา บทชมเมือง บทปริภาษ และบทเข้าพระเช้านาง และการปิดเรื่องโดยมีบทปัจฉิมพจน์ เป็นการจัดลำดับการเล่าให้มีระบบและเข้าใจง่ายขึ้น แสดงถึงการแต่งตามขนบวรรณคดีไทยอย่างเคร่งครัด และเรื่องพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย ๒ ส่วน ได้แก่ การดำเนินเรื่องโดยมีบทสนทนาและบทชมเมืองและการปิดเรื่องโดยมีบทปัจฉิมพจน์

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ มีบทประณามพจน์ บทชมความงามโดยมีบทชมธรรมชาติ บทสนทนาและบทชมเมือง และบทปัจฉิมพจน์ เพื่อให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์บำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือ แต่ในนิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินทร มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์เล่าเพิ่มบทปริภาษและบทเข้าพระเช้านาง ทำให้เข้าใจอารมณ์มนุษย์ลึกซึ้งมากขึ้น

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถปรับเปลี่ยนการเล่าเรื่องจากอรรถกถามโหสถชาดก ทำให้มีกลวิธีการเล่าตามขนบวรรณคดีไทยปรากฏทุกสำนวน ส่วนพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ เล่าเรื่องให้กระชับมากขึ้นเพื่อปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับยุคสมัย

๕.๔ กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานเป็นการเล่าโดยมีนิทานซ้อน เรื่องแทรกและปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานไม่ว่าจะเป็นการละความ เปลี่ยนรายละเอียด ขยายความ ผนวกเรื่อง สลับเหตุการณ์ หรืออนุรักษตนเอง เมื่อเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖ สำนวนพบว่า มีกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน แสดงตามตารางดังนี้

รุ่งรัง เคราดกยาวถึงท้อง เวลาพุดมีน้ำลายไหลเปื้อนคาง มีสตรีรูปงามถือดอกบัวเพื่อรองรับน้ำลาย คนดื่มสุราเก็บดอกบัวไปล้างน้ำแล้วประดับที่หู ในมโหสถชาดกบรรยายรายละเอียดน้อยกว่าบอกเพียงว่าเศรษฐีโครินทะมีสมบัติมาก น้ำลายไหลหยุด และมีเพื่อนมาก

๕.๔.๑.๑.๑.๒ นิทานเรื่องมารดากับบุตรชาย ไม่มีในอรรถกถามโหสถชาดก แต่พบในนิทานมโหสถคำฉันท์เพียงสำนวนเดียวเท่านั้น เพื่อเปรียบเทียบการกระทำของกึ่งก่ำกับบุตรชายของเศรษฐีนี้ ทำให้เห็นว่าบุตรชายหลงรูปนางทาสหญิงจึงต้องการแต่งงานแต่มารดาไม่เห็นชอบด้วย บุตรชายจึงทุกข์ใจ กึ่งก่ำขาดปัญญาดังเช่นบุตรชายโดยแสดงความกระด้างกระเดื่องต่อพระมหากษัตริย์เพราะเป็นศัตรูแต่ยัรจนา ทำให้ไม่ได้รับเนื้อเป็นอาหารจึงทุกข์เพราะความหิว การช้อนนิทานอุทาหรณ์เรื่องนี้จึงเน้นให้เห็นว่าบุตรชายเศรษฐีนี้ขาดปัญญาอย่างแท้จริง

๕.๔.๑.๑.๑.๓ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาตีกำเนิดย่อมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส พบ ๒ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ และขุนทัพแห่งมิลินทร นิทานเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าฝ่ายชายไม่รังเกียจฝ่ายหญิงซึ่งมีสกุลต่ำกว่า ฐานะของชายและหญิงที่แตกต่างกันจึงไม่เป็นอุปสรรคต่อความรัก ในนิทานมโหสถคำฉันท์บุตรชายเล่านิทานเรื่องคู่ครองที่มีชาตีกำเนิดต่างกัน โดยยกตัวอย่างคู่รัก ๒ คู่ คือ องค์อินทระเทพกับนางสุชาดา และปัสเสนธิปติกับนางมณฑะลิกา เพื่อให้มารดายินยอมให้ตนแต่งงานกับนางทาสหญิง ขุนทัพแห่งมิลินทรนกสวโปตกเป็นผู้เล่านิทานเรื่องคู่ครองที่มีชาตีกำเนิดต่างกัน โดยยกตัวอย่างคู่รัก ๒ คู่ คือ กษัตริย์वासเทพกับนางชมาวดี และพราหมณ์กัจฉดาบสกับนางกิริรัตนาวดี เพื่อให้นกสาลีกายอมร่วมสังวาสแล้วบอกความลับแก่นกสวโปตก

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเล่าเรื่องโดยมีนิทานอุทาหรณ์เป็นนิทานช้อนพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องเดี่ยวหมายถึงหนังสือที่มีเรื่องเทศาภิเพียงเรื่องเดียวมี ๓ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลินทร และมโหสถชาดกทำให้การเล่าเรื่องพระมโหสถซับซ้อนขึ้นจากกลวิธีการเล่าช้อนเรื่อง ส่วนวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องรวมในเทศาภิ หมายถึง หนังสือที่แต่งรวมเรื่องเทศาภิทั้ง ๑๐ เรื่องไว้ในสำนวนเดียวกันซึ่งเรื่องพระมโหสถเป็นเรื่องลำดับที่ ๕ มี ๓ สำนวน ได้แก่ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานเทศาภิคำกาพย์ มโหสถคำฉันท์ในเทศาภิคำฉันท์และพระมโหสถในเทศาภิอรรถารักษ์ จะไม่ปรากฏกลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานช้อน

๕.๔.๑.๒ การยกเหตุการณ์ในอดีต เป็นการเล่าเรื่องโดยมีตัวละครสองฝ่ายสนทนากัน ฝ่ายหนึ่งเล่าเหตุการณ์ในอดีตให้แก่ฝ่ายตรงข้าม ได้แก่ เหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวี เหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหาย และเหตุการณ์ในอดีตของนางอุทุมพร

๕.๔.๑.๒.๑ เหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวี พบในอรรถกถามโหสถชาดกเท่านั้น พระเจ้าวิเทหราชเล่าเหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวีซึ่งเป็นมารดาของพระเจ้าจุลนีเพื่อให้มโหสถไม่ประมาทในปัญญาและความสามารถของสตรี

๕.๔.๑.๒.๒ เหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระสหาย พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** และ**มโหสถชาดก** พระเจ้าจุลนีเปรียบเทียบการกระทำในอดีตของพระญาติและพระสหายเพื่อให้เห็นว่ามโหสถมีความดีมากกว่าทุกคน ใน**ขุนทัพแห่งมิลินทร** แสดงให้เห็นภูมิหลังของพระญาติและพระสหายซึ่งเคยทำความดีและความชั่วในอดีต โดยพรรณนาความรู้สึกของพระเจ้าจุลนีซึ่งไม่พอพระทัยและกริ้วพระญาติและพระสหาย แต่โปรดมโหสถ **มโหสถชาดก**แสดงให้เห็นว่าในอดีตพระญาติและพระสหายเคยทำความดีและความชั่ว แต่พระเจ้าจุลนีโปรดและอาลัยมโหสถมากกว่า จึงไม่ให้ผีเสื้อน้ำกินเป็นอาหาร

๕.๔.๑.๒.๓ เหตุการณ์ในอดีตของนางอุทุมพร พบใน**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**เท่านั้นโดยเล่าเพิ่มจากอรรถกถา**มโหสถชาดก** นางอุทุมพรเล่าภูมิหลังของตนเองแต่พระเจ้าวิเทโธราชเพื่อให้เห็นว่ายังเป็นหญิงบริสุทธิ์ จึงเหมาะสมที่จะเป็นพระมเหสีของพระมหากษัตริย์

การยกเหตุการณ์ในอดีตพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องเดียว ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** และ**มโหสถชาดก** แสดงให้เห็นว่ามนุษย์มีปัญญาแต่เลือกใช้ต่างกัน บางคนใช้ปัญญาทำประโยชน์ แต่ปัญญาของบางคนเป็นภัยต่อผู้อื่น ดังนั้นการกระทำในอดีตจึงส่งผลต่อชีวิตปัจจุบัน

๕.๔.๒ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก เป็นการเล่าเหตุการณ์สั้นแทรกระหว่างการดำเนินเรื่อง มี ๖ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่มเรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ

๕.๔.๒.๑ เรื่องโค พบ ๕ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** **พระชาติที่ ๕** **พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์** **มโหสถชาดก** **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** และ **พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**

ขุนทัพแห่งมิลินทรเล่าเรื่องโคแทรกตอนมโหสถแย้งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยวโดยแสดงให้เห็นภูมิหลังของเจ้าของโค และบรรยายวิธีทดสอบให้โคอาเจียนชัดเจนกว่าทุกสำนวนโดยมีบทสนทนาโต้ตอบของมโหสถ เจ้าของโค และโจร เพื่อให้เห็นว่าพระมโหสถมีจิตใจหนักแน่นไม่เชื่อคำตอบฝ่ายใดก่อนแต่เชื่อหลักฐานที่โคอาเจียน เรื่องแทรกนี้ยังแสดงให้เห็นความเมตตาของมโหสถที่มีต่อโจรโดยสอนให้กลับตนเป็นคนดี **พระชาติที่ ๕** **พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์**เล่าแทรกตอนมโหสถแย้งขึ้นเนื่องคินจากเหยี่ยวได้ ซึ่งเล่าสรุปโดยใช้คำสั้นทำให้เห็นคำตอบของเจ้าของโคและโจรเหมือนเรื่อง**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** แสดงให้เห็นโทษของโจรเพราะขโมยโค และทำให้เห็นว่ามโหสถตัดสินปัญหาโดยให้ความยุติธรรมแก่ทั้งสองฝ่าย **มโหสถชาดก**เล่าแทรกตอนมโหสถแย้งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยว โดยบรรยายเหตุการณ์เป็นบทสนทนาโต้ตอบระหว่างมโหสถ เจ้าของโค และโจรเพื่อให้เห็นว่ามโหสถมีวิธีจับโจรโดยมีวิธีทดสอบให้ทุกคนเข้าใจด้วย

มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์เล่าแทรกตอนมโหสถแย่งขันเนื่องจากกาได้สำเร็จ โดยเล่าสรุปเรื่องเหมือนพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ แสดงเหตุการณ์ เฉพาะตอนทดสอบโคโดยไม่กล่าวถึงชื่อตัวละคร เพื่อให้เห็นว่ามโหสถช่วยเหลือทุกคนที่เดือดร้อน และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ เล่าแทรกตอนมโหสถวินิจฉัยคดีให้หญิงสองคน โดยเล่าสรุป เรื่องเหมือนเรื่องพระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ และมโหสถคำฉันท์ใน ทศชาติคำฉันท์ แต่แสดงให้เห็นว่าโจรทำกรรมชั่วและแสดงวิธีทดสอบโคได้ชัดเจน

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องราวในทศชาติ ๓ ส่วน ได้แก่ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และ พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์เล่าสรุปเรื่องและใช้คำน้อยเหมือนกัน ทำให้เล่ากระชับกว่าร้อย กรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องเดี่ยว ๒ ส่วน ได้แก่ ขุนทัพแห่งมิลินนคร และมโหสถ ชาติก ซึ่งบรรยายเหตุการณ์และใช้บทสนทนาของตัวละครเพื่อเล่าเรื่อง ทำให้เรื่องมีรายละเอียด ชัดเจนมากขึ้น การเล่าเรื่องโคเป็นเรื่องแทรกปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๕ ส่วนนี้ซึ่งสืบทอดจากอรรถกถาโมหสถชาติก เพราะเป็นเรื่องแทรกที่ไม่ยาว วิธีทดสอบโค ทำให้จดจำเรื่องได้ง่าย

๕.๔.๒.๒ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ พบ ๒ ส่วน ได้แก่ ขุนทัพแห่ง มิลินนคร และมโหสถชาติก

ขุนทัพแห่งมิลินนครเล่าแทรกตอนพระเจ้าวิเทราชทรงยอมรับว่าพระมโหสถเป็น ผู้รอบรู้ โดยบรรยายวิธีทดสอบกลืนของเครื่องประดับชัดเจน มีบทสนทนาของตัวละครเพื่อเล่า เหตุการณ์ และแสดงให้เห็นว่ามโหสถให้ออกาสโจรกลับตัวเป็นคนดี แต่มโหสถชาติกเล่าแทรก ตอนมโหสถตัดสินปัญหาโคสำเร็จ เพื่อให้เห็นว่าพระมโหสถใช้ความยุติธรรมวินิจฉัยปัญหา เป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ พบในร้อยกรองเรื่องพระมโหสถเพียง ๒ ส่วน เพราะวิธีทดสอบหากกลืนของดอกระยงค์จากเครื่องประดับมีหลายขั้นตอนและซับซ้อน ทำให้จดจำ เรื่องยาก

๕.๔.๒.๓ เรื่องด้ายกลุ่ม พบ ๒ ส่วน ได้แก่ ขุนทัพแห่งมิลินนคร และมโหสถชาติก

ขุนทัพแห่งมิลินนครเล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินปัญหาคูตร มีการบรรยายวิธี ทดสอบสืบหาเจ้าของด้ายกลุ่มที่ละขั้นตอนโดยแสดงความรู้สึกและท่าทางของตัวละคร มีบท สนทนาของตัวละครเพื่อเล่าเหตุการณ์ ทำให้เห็นว่ามโหสถตัดสินปัญหาโดยให้ออกาสทั้งสองฝ่าย ตอบ ทำให้ทั้งสองฝ่ายได้รับความยุติธรรม แต่มโหสถชาติกเล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินปัญหา เครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ มีการบรรยายวิธีทดสอบสืบหาเจ้าของด้ายกลุ่มที่ละขั้นตอนโดยมีบท สนทนาของตัวละครเพื่อเล่าเหตุการณ์ เพื่อให้เห็นว่าใช้วิธีง่ายและใกล้ตัวเจ้าของด้ายกลุ่ม ทำให้ โจรตอบไม่ได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องด้ายกลุ่มพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถเพียง ๒ ส่วน เพราะวิธีทำด้ายกลุ่มโดยใส่เม็ดมะพลับข้างในเป็นวิธีปั้นด้ายสมัยก่อนจึงอาจมีผู้เข้าใจน้อย

๕.๔.๒.๔ เรื่องบุตร พบ ๕ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**

ขุนทัพแห่งมิลานครเล่าแทรกตอนมโหสถพบหญิงเจ้าของเครื่องประดับโดยบรรยายลักษณะของนางยักษิณีชัดเจน พรรณนาความรู้สึกของมารดาที่มีต่อบุตรเป็นบทสนทนาโต้ตอบกันระหว่างพระมโหสถ มารดา และโจร เพื่อให้เห็นว่ามโหสถเข้าใจธรรมชาติของมารดาว่า ยอมรักและปกป้องบุตร **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์**เล่าแทรกตอนพระเจ้าวิเทโหราชทรงทราบว่พระมโหสถเป็นนักปราชญ์ โดยเล่าสรุปเรื่องเพื่อแสดงวิธีทดสอบหา มารดา ทำให้เห็นความรู้สึกของมารดาที่มีต่อบุตร และสรุปเรื่องเพื่อให้เห็นว่านางยักษิณยอมส่านึกผิด **มโหสถชาดก**มีการบรรยายเหตุการณ์เพื่อให้เห็นว่านางยักษิณีปฏิบัติต่อบุตรโดยจุดดิ่งทำให้บุตรเจ็บปวด แต่มารดาปล่อยมือเพราะกลัวบุตรเจ็บปวด **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**เล่าสรุปเรื่องโดยใช้คำสั้นเพื่อให้เห็นเฉพาะวิธีทดสอบ โดยให้มารดากับนางยักษิณแย่งบุตรกันและ **พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**เล่าสรุปเรื่องเฉพาะตอนมารดากับนางยักษิณแย่งบุตรกัน

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องราวรวม ๓ สำนวน ได้แก่ **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**เล่าสรุปเรื่องโดยใช้คำน้อยทำให้เล่ากระชับ ส่วนวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถที่แต่งเป็นเรื่องเดี่ยว ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร**และ**มโหสถชาดก**บรรยายเหตุการณ์และใช้บทสนทนาของตัวละครเพื่อเล่าเรื่อง ทำให้เรื่องมีรายละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น เป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องบุตรปรากฏสืบทอดในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๕ สำนวนนี้เพราะวิธีทดสอบแสดงให้เห็นความรักของมารดาที่มีต่อบุตร ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ทุกคนเข้าใจร่วมกันได้ ทั้งยังทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ร่วมไปกับตัวละครจึงสงสารและเห็นใจมารดา

๕.๔.๒.๕ เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพกาฬ พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร**และ**มโหสถชาดก**

ขุนทัพแห่งมิลานครเล่าแทรกเรื่องคนเตี้ยชื่อโคพกาฬตอนมโหสถสืบหาโจรขโมยค่ายกลุ่ม โดยใช้บทสนทนาเล่าเหตุการณ์ เพื่อให้เห็นว่ามโหสถตัดสินใจจากความผิดจากคำตอบที่ตรงกับข้อเท็จจริง แต่**มโหสถชาดก**เล่าแทรกตอนมโหสถให้นางยักษิณมารดาแก่บุตร โดยใช้บทสนทนาเล่าเหตุการณ์เพื่อให้เห็นว่ามโหสถให้โอกาสทั้งสามคนตอบ แสดงให้เห็นว่ามโหสถมีความยุติธรรม

เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพกาฬพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถเพียง ๒ สำนวน เพราะเป็นเรื่องยาว เรื่องแทรกเรื่องอื่นทำให้ผู้อ่านเข้าใจชัดเจนแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องแทรกเรื่องคนเตี้ยเพราะอาจทำให้เรื่องซ้ำซ้อน

๕.๔.๒.๖ เรื่องรถ พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร** และ**มโหสถชาดก**

ขุนทัพแห่งมิลานครเล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินว่านางที่ฆะตาทาเป็นภรรยาของโคธภาพ โดยเพิ่มการบรรยายให้เห็นภูมิหลังของตัวละคร แล้วจึงบรรยายเหตุการณ์ที่ชายทั้งสองวิ่งตามรถอย่างละเอียด เพื่อให้เห็นว่ามโหสถรู้ว่าพระอินทร์แปลงองค์มาเพื่อสรรเสริญปัญญาของมโหสถ แต่**มโหสถชาดก**เล่าแทรกตอนมโหสถตัดสินปัญหาคนเตี้ยชื่อโคธภาพ โดยบรรยายให้เห็นเหตุการณ์ตอนชายทั้งสองวิ่งตามรถเพื่อให้เห็นว่าพระมโหสถเอาชนะปัญญาของพระอินทร์ได้

เรื่องรถปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสำนวนร้อยกรองเพียง ๒ สำนวนเพราะวิธีทดสอบโดยให้พระอินทร์แข่งขันกับมนุษย์เป็นเรื่องเหนือจริง เมื่อนำมาแต่งในสมัยปัจจุบันอาจเป็นการลดทอนความสำคัญของปัญญาบารมี เพราะผู้อ่านบางคนอาจคิดว่าปัญญาบารมีเป็นเรื่องเหนือจริงจึงคิดว่าเรื่องมโหสถเป็นเพียงนิทานธรรมดาเรื่องหนึ่ง ไม่ใช่เรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า

การเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ มี ๒ ชุด ได้แก่ (๑) เรื่องโคปรากฏคู่กับเรื่องบุตร พบ ๓ สำนวน ได้แก่ **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** เรื่องโคมีวิธีทดสอบไม่ซับซ้อน เนื้อเรื่องไม่ยาวมาก เล่ากระชับ และเรื่องบุตรมีวิธีทดสอบแสดงถึงความรักของมารดาที่มีต่อบุตรจึงปรากฏทั้ง ๓ สำนวนเพราะสนุกและเข้าใจง่าย (๒) เรื่องแทรก ๖ เรื่องเล่าเป็นชุดเดียวกัน ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยชื่อโคธภาพ และเรื่องรถ พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร** และ**มโหสถชาดก** เรื่องแทรกทั้ง ๖ เรื่องแสดงให้เห็นว่ามโหสถแก้ปัญหาได้ทุกสถานการณ์เป็นการบำเพ็ญปัญญาเพื่อช่วยเหลือผู้ที่เดือดร้อน ทำให้กษัตริย์วิเทหราชยอมรับความสามารถจึงรับมโหสถเป็นบัณฑิต การปรากฏใช้เพียง ๒ สำนวนโดยทั้งสองสำนวนแต่งเป็นเรื่องเดี่ยวและมีความยาวมาก แสดงให้เห็นว่าเรื่องแทรกในกลุ่มนี้มีเพื่อเสริมการแสดงปัญญา ของมโหสถ ซึ่งมีส่วนหลักอยู่แล้วจึงอาจละไปได้

๕.๔.๓ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน เมื่อเปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ ๖ สำนวน พบว่ามีการปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๕ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษ์ตนเอง แสดงโดยตารางดังนี้

ตาราง ๑๐ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องโดยปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานในอรรถกถาโมหชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ ส่วน

กลวิธี- การเล่าเรื่อง	กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
	นิทานซ้อน				เรื่องแทรก	เหตุการณ์สำคัญ																						การปรับเปลี่ยน รายละเอียด ของนิทาน																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
	ยกนิทาน อุทาหรณ์		ยกเหตุการณ์ ในอดีต																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																												

๕.๔.๓.๑ การละความ พบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวน เป็นการตัดรายละเอียดเรื่องราวของตัวละครรอง นิทานซ้อน เรื่องแทรก หรือเหตุการณ์สำคัญเพื่อเล่าให้กระชับขึ้น

๕.๔.๓.๑.๑ การละนิทานซ้อน พบทุกสำนวน ในนิทานมโหสถคำฉันท์ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ละนิทานซ้อน ๔ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องเศรษฐีโครินทะ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติกำเนิดยอมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส เหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวี และเหตุการณ์ในอดีตของพระญาติพระสหาย **ขุนทัพแห่งมิลินทร** ละนิทานซ้อนเรื่องเดียวคือเหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวี และมโหสถขาดกละนิทานซ้อน ๒ เรื่อง ได้แก่ นิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติกำเนิดยอมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาส และเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวี

๕.๔.๓.๑.๒ การละเรื่องแทรก พบ ๔ สำนวน นิทานมโหสถคำฉันท์ละเรื่องแทรก ๖ เรื่อง ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์ละเรื่องแทรก ๔ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ

๕.๔.๓.๑.๓ การละเหตุการณ์สำคัญ พบ ๔ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ มีการละเหตุการณ์สำคัญ ๑๑ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินวันทิมโหสถเกิด มโหสถเกิดพร้อมแห่งโอสถ มโหสถสร้างศาลา การแย่งขึ้นเนื่องจากเหยี่ยว การตอบปัญหาท่อนไม้ ศิระคน ฐู่ ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกลูก ข้าว ๓ ชนิด ซิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน พา และแก้วมณีบนรังกา พระเจ้าวิเทหราชปูจณาเรื่องทรัพย์กับปัญญาสิ่งใดประเสริฐมโหสถแสวงหาคูครอง บัณฑิตทั้งสี่ขโมยรัตนะ ๔ มโหสถกลับเมืองเพื่อตอบปัญญาของเทวดา เกวัญมีอุบายให้เมืองขาดแคลนน้ำ ข้าว และฟืน เกวัญเล้าโลมพระเจ้าวิเทหราชด้วยกาม และมโหสถสร้างอุโมงค์เพื่อจับฝ่ายศัตรูเป็นตัวประกัน **ขุนทัพแห่งมิลินทร** ละความเพียงตอนเดียวคือเหตุการณ์ในอดีตของพระนางสลากเทวีพระมารดาของพระเจ้าจุลนี **พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** ละเหตุการณ์สำคัญ ๔ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินในวันทิมโหสถเกิด มโหสถตอบปัญหาท่อนไม้ ศิระคน ฐู่ ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกลูก ข้าว ๓ ชนิด ซิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน พา และแพะ ตอบปัญหาเทวดาและตอบปัญหาความลับควรบอกใคร **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** ละเหตุการณ์สำคัญ ๔ ครั้ง ได้แก่ มโหสถตอบปัญหาขึ้นเนื้อ ท่อนไม้ ศิระคน ฐู่ ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกลูก ข้าว ซิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน และพา พระเจ้าวิเทหราชได้นางอุทุมพรเป็นพระมเหสี พระเจ้าวิเทหราชปูจณาปัญหาแพะกับสุนัข และเทวดาถามปัญหาความลับควรบอกใคร และ **พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** ละเหตุการณ์สำคัญ ๕ ครั้ง ได้แก่ พระเจ้าวิเทหราชทรงพระ

สัปวันที่มีโหมสถเกิด มโหมสถแก้ปัญหาขึ้นเนื้อ ศีรษะคน ฐู ไก่ ให้โคตัวผู้ตกลูก ข้าว ๓ ชนิด ซิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย สระน้ำและอุทยาน พระเจ้าวิเทหราชได้นางอุทุมพรเป็นพระมเหสี พระเจ้าวิเทหราชปฐกษาปัญหาแพะกับสุนัข และเทวดาถามปัญหาความลับควรบอกใคร

การละความส่วนใหญ่ไม่กระทบต่อการดำเนินเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นการละนิทานซ้อน เรื่องแทรก และเหตุการณ์สำคัญ ต่างละความในส่วนที่ไม่กระทบต่อโครงเรื่องหลักของเรื่องมโหมสถ ดังนั้นจึงไม่กระทบต่อแนวคิดสำคัญของเรื่อง

๕.๔.๓.๒ การเปลี่ยนรายละเอียด พบทุกสำนวน วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหมสถสำนวนอื่นตัวเอกมีชื่อว่า “มโหมสถ” แต่ในนิทานมโหมสถคำฉันท์เปลี่ยนชื่อตัวเอกเป็น “มโหมธร” อาจเป็นเพราะการคัดลอกผิดพลาดเพราะกวีรับรู้นิทานเรื่องนี้โดยการเล่าและฟังต่อกันมา เมื่อถ่ายทอดโดยลายลักษณ์จึงทำให้การคัดลอกชื่อตัวเอกสะกดผิดไปจากสำนวนเดิม **พระชาติที่ ๕ พระมโหมสถในนิทานทศชาติคำกาพย์** มีการเปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละครในเนื้อเรื่องเพียง ๒ ตัว เท่านั้น แต่ขุนทัพแห่งมิลินทร มโหมสถชาดก และมโหมสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์เปลี่ยนรายละเอียดชื่อตัวละครในเนื้อเรื่องและสมุธาน และชื่อสถานที่ด้วยโดยเพิ่มหรือตัดสระ พยัญชนะ และตัวสะกด จนทำให้เกิดเป็นชื่อใหม่ซึ่งในสมัยก่อนถ่ายทอดด้วยวิธีมุขปาฐะหรือการเล่าและฟังต่อกันมา จึงอาจจะมีการสะกดผิดหรือฟังเสียงเพี้ยนทำให้ชื่อเปลี่ยนแปลงจากเดิมโดยยังเป็นบุคคลคนเดียวกัน ในมโหมสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ใช้การสนทนาระหว่างพระเจ้าวิเทหราชกับนางอุทุมพรแทน เพื่อให้นางอุทุมพรเล่าประวัติของตัวละครเอง แต่ในอรรถกถามโหมสถชาดกกล่าวว่า พ่อของนางอุทุมพรยกนางให้เป็นภรรยาชายหนุ่มคนหนึ่ง การปรับเปลี่ยนรายละเอียดเช่นนี้ทำให้เนื้อความตอนนี้เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น

การเปลี่ยนรายละเอียดในวรรณกรรมเรื่องพระมโหมสถทุกสำนวน เป็นการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดปลีกย่อยซึ่งไม่กระทบต่อโครงเรื่องและแนวคิดสำคัญของเรื่องแต่อย่างใด

๕.๔.๓.๓ การขยายความ พบ ๒ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหมสถคำฉันท์ขยายความ ๔ เรื่อง ได้แก่ (๑) เรื่องมารดากับบุตรเล่าเพิ่มตัวละคร ๓ ตัว ได้แก่ เศรษฐินี บุตรชายของ เศรษฐินี และนางทาสหญิง ซึ่งเป็นตัวอย่างบุคคลที่มีปัญญาและขาดปัญญา (๒) เรื่ององค์อินทระเทพมีนางสุชาดาเป็นพระมเหสีขยายความโดยเพิ่มตัวละครที่เป็นคู่รัก ทำให้รู้ว่าองค์อินทระเทพมีนางสุชาดาเป็นมเหสีซึ่งมีเชื้อสายยักษ์ และปัสเสนธิปติมีนางมณฑะลิการิธาเป็นมเหสีซึ่งเป็นธิดา กุฎุมพี แม้จะมีชาติกำเนิดแตกต่างกันแต่ทั้งสองคู่ก็มีความสุข (๓) เรื่องภรรยา ๗ ประเภทเล่าเพิ่ม ลักษณะภรรยา ได้แก่ วรรกาภรรยา โจราภรรยา อัยยาภรรยา มาตาภรรยา ภคินีภรรยา สุขีภรรยา และทาสีภรรยา มารดาเล่าให้บุตรชายฟังเพื่อสอนให้บุตรชายรู้จักเลือกสตรีที่ดีและเหมาะสมกับอุปนิสัยของตนเป็นภรรยา และ (๔) เรื่องเบญจกัลยาณีโดยแสดงลักษณะของสตรีงาม ๕ ประการในคัมภีร์จินตศาสตร์ ได้แก่ สะโพกงามเหมือนสังข์ ไหล่ผายรับกับรูปร่าง มือและเท้า

เรียวงาม และหน้าอกงามเหมือนดอกบัว ซึ่งแตกต่างจากลักษณะของสตรีงามตามแบบโบราณ ๕ ประการ ได้แก่ ผอมงาม เนืองงาม ผิวงาม ฟันงาม และวัยงาม อาจเป็นเพราะเรื่องแต่งต่างยุคสมัยกันจึงมีค่านิยมในการชมความงามแตกต่างกัน

ขุนทัพแห่งมิลินทร ขยายความตัวละครและเหตุการณ์ ๑๐ ตอน ได้แก่ เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคธภาพ ตอนปิงคุตรมานพเรียนวิชา กับศิลาปาโมกข์ ตอนพระเจ้าวิเทโรราชพบนางมะลิวัน เรื่องปัญหาสิริกัปปกัณณี ตอนพระเจ้าวิเทโรราชบริภาษนางมะลิวัน ตอนมโหสถแสวงหานางอมรเทวี เรื่องโจรลักรัตนะ ๔ คนตอนแก้วภูพราหมณ์มีอุปบายเล่าโลมด้วยกามแต่พระเจ้าวิเทโรราช ตอนพระเจ้าวิเทโรราชเสด็จเมืองอุตตระปัญจาล และตอนพระเจ้าวิเทโรราชเสด็จทางอุโมงค์

การเล่าขยายความทำให้ทราบอุปนิสัยของตัวละครมากขึ้น ดังเช่นใน**ขุนทัพแห่งมิลินทร** ส่วนการขยายความใน**นิทานมโหสถคำฉันท์**เป็นการแสดงค่านิยมและสะท้อนภาพสังคมในขณะนั้น ได้แก่ ลักษณะของหญิงงามซึ่งเปลี่ยนไปจากเดิม หรือการให้ความสำคัญกับการเลือกคู่ครอง เป็นต้น

๕.๔.๓.๔ การสลับเหตุการณ์ พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลินทร**เล่าสลับเหตุการณ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องบุตรกับเรื่องด้ายกลุ่ม และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**เล่าสลับเหตุการณ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ ตอนพระเจ้าวิเทโรราชถามปัญหาทรรพภัยกับปัญญา และตอนมโหสถแสวงหาคู่ครอง อาจเป็นเพราะในเรื่องมโหสถมีการถามปัญหาเป็นจำนวนมาก ผู้เล่าอาจจำลำดับเหตุการณ์สลับกัน โดยการสลับเหตุการณ์ทั้งสองสำนวนนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เมื่อนิทานมีการถ่ายทอด

๕.๔.๓.๕ การอนุรักษตนเอง พบทุกสำนวน **มโหสถชาดก**มีการอนุรักษตนเอง ๔ ตอน ได้แก่ มโหสถเกิดแล้วถือแท่งโอสถ มโหสถให้ช่างสร้างศาลา กังก้าได้ทอง และมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์ **ขุนทัพแห่งมิลินทร** พระชาติที่ ๕ **พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์** และ**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** มีการอนุรักษตนเอง ๓ ตอน ได้แก่ มโหสถเกิดแล้วถือแท่งโอสถ มโหสถให้ช่างสร้างศาลา และมโหสถให้ช่างสร้างอุโมงค์ **พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**มีการอนุรักษตนเอง ๓ ตอน ได้แก่ ตอนมโหสถถือแท่งยา ตอนมโหสถให้ช่างสร้างศาลา และตอนกังก้าได้ทอง และ**นิทานมโหสถคำฉันท์** พบเพียงตอนเดียวคือตอนกังก้าได้ทอง

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถปรากฏอนุภาคสำคัญอย่างน้อย ๑ ตอน คือตอนกังก้าได้ทอง ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญมากเพราะเป็นที่มาของสำนวน “กังก้าได้ทอง” ที่ยังคงใช้ในปัจจุบันอย่างแพร่หลาย อนุภาคทั้ง ๔ ตอนเป็นเหตุการณ์สำคัญสัมพันธ์กับชีวิตของมโหสถ แท่งโอสถเป็นอนุภาคตอนมโหสถเกิดเป็นที่มาของชื่อมโหสถคือผู้เกิดมาพร้อมแท่งโอสถ ศาลาเป็นอนุภาคที่ปรากฏตอนมโหสถเป็นเด็ก การสร้างศาลานี้เป็นอนุภาคสำคัญในชาดก มีนัยสัมพันธ์กับ

สถานที่ทำทานและช่วยเหลือผู้อื่น ก็น่าจะเป็นอนุภาคตอนมโหสถเป็นผู้ใหญ่ซึ่งตอบปัญหาทั้งทำและเป็นที่มาของสำนวนไทย และอุโมงค์เป็นอนุภาคปรากฏตอนท้ายเรื่อง อุโมงค์เป็นอนุภาคสำคัญมาก เป็นเหตุการณ์เด่นของเรื่องซึ่งเป็นที่มาของชื่อเรื่องคือ “มหาอุโมงค์ผาตด” การสร้างอุโมงค์น่าจะเป็นเรื่องแปลกและสำคัญมากในสมัยพุทธกาล จึงไม่ใช่เหตุการณ์ปกติและคงทำได้ยากในสมัยนั้น อนุภาคทั้ง ๔ จึงเป็นอนุภาคหลักของเรื่อง ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านจดจำเรื่องมโหสถได้

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถชาดกทุกสำนวนปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๕ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษตนเอง เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะความเปลี่ยนแปลงของนิทาน มี ๔ ลักษณะ คือ (๑) การละความ เปลี่ยนรายละเอียด ขยายความ สลับเหตุการณ์ และอนุรักษตนเอง พบใน**ขุนทัพแห่งมิลินทร**เพียงสำนวนเดียวซึ่งปรับเปลี่ยนรายละเอียดมากกว่าทุกสำนวน แสดงถึงธรรมชาติของการแพร่กระจายชัดเจนกว่าสำนวนอื่น (๒) การละความ เปลี่ยนรายละเอียด ขยายความ และอนุรักษตนเอง พบใน**นิทานมโหสถคำฉันท์**เพราะการละความทำให้เล่าเรื่องไม่ต่อเนื่อง จึงมีการขยายความเพื่อช่วยเล่าเหตุการณ์ต่อเนื่องกันตลอดทั้งเรื่อง (๓) การละความ เปลี่ยนรายละเอียด สลับเหตุการณ์ และอนุรักษตนเองพบใน**พระมโหสถในทศชาติอัสสจรรย์** การละความและการเปลี่ยนรายละเอียดทำให้ดำเนินเรื่องรวดเร็ว และเล่ากระชับ เรื่องมโหสถมีการตอบปัญหาเป็นจำนวนมาก จึงทำให้ผู้แต่งจำลำดับเหตุการณ์สลับกัน (๔) การละความ เปลี่ยนรายละเอียด และอนุรักษตนเอง พบใน**พระชาติ ที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ ขุนทัพแห่งมิลินทร มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แสดงให้เห็นการเล่าเรื่องตามลำดับเหตุการณ์ใน**อรรถกถามโหสถชาดก**โดยตัดรายละเอียดบางตอนเพื่อเล่าให้กระชับยิ่งขึ้น การอนุรักษตนเองเป็นการปรับเปลี่ยนโดยยังคงอนุภาคสำคัญของนิทานอันเป็นเอกลักษณ์ของเรื่องพระมโหสถ

กลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๖ สำนวน สืบทอดกลวิธีการเล่าเรื่องจาก**อรรถกถามโหสถชาดก** โดยปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนาและกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน และเพิ่มกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยเพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาให้เหมาะสมกับยุคสมัยที่แต่ง สรุปตารางภาพรวมได้ดังนี้

ตาราง ๑๑ เปรียบเทียบกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถาโหมสถชาดก กับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมหोสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนัก

[illegible]

บทที่ ๖

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

จากการศึกษาเปรียบเทียบบรรณกถาภมโหสถชาดกกับวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ ๖ สำนวน ได้แก่ นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัตพแห่งมิลินนคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัครจริย โดยเรียงลำดับจากสำนวนที่แต่งในช่วงต้นจนถึงช่วงปลายตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๕๔๗ พบว่ามีกลวิธีการเล่าเรื่อง ๔ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างบรรณกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทย และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน ดังนี้

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างบรรณกถาชาดกมากน้อยต่างกัน ปัจจุบันวัตถุมิเพื่อแสดงให้เห็นว่าในกาลปัจจุบันพระพุทเจ้าเป็นผู้เล่าอดีตนิทานเรื่องพระมโหสถแก่พระสงฆ์ ๓ สำนวน ได้แก่ พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ อดีตวัตถุเป็นเนื้อเรื่องซึ่งเป็นชีวิตของพระมโหสถ พบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวน และสมเอนแสดงการกลับชาติมาเกิดของตัวละครทำให้เห็นว่ากรรมในอดีตย่อมส่งผลถึงปัจจุบันพบ ๓ สำนวน ได้แก่ ขุนทัตพแห่งมิลินนคร มโหสถชาดกและมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ กลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างบรรณกถาชาดกทั้งสามประการนี้เป็นกลวิธีที่สืบทอดจากบรรณกถาภมโหสถชาดก ทำให้วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถยังคงความเป็นเรื่องชาดกไว้

กลวิธีการเล่าตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนาโดยการใช้ปุจฉาและวิสัชนาปรากฏในบรรณกถาภมโหสถชาดก มี ๓ ประการ ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา มี ๒ ช่วงคือมโหสถวิสัชนาช่วงวัยเด็กได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียวโดยแก้ปัญหาด้วยตนเอง และการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วย้อนปัญหา มโหสถวิสัชนาช่วงวัยผู้ใหญ่ ได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบคนเดียวและการเล่าเรื่องโดยมโหสถตอบแล้วบัณฑิตทั้งสองก็ตอบด้วย การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปุจฉา และการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ปัญหามือในการปุจฉาและวิสัชนา การใช้ปุจฉาและวิสัชนาปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวนเพราะเป็นกลวิธี การนำเสนอพุทธธรรมของพระพุทเจ้า ในขุนทัตพแห่งมิลินนคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำกาพย์ มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และมโหสถชาดกมีการเล่าเรื่องโดยปุจฉาและวิสัชนา ๓ ประการได้แก่ การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา การเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้ปุจฉาและการเล่าเรื่องโดยมโหสถใช้ภาษามือในการปุจฉาและวิสัชนา นิทานมโหสถคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัครจริยมีการเล่าเรื่องโดยมโหสถเป็นผู้วิสัชนา และมีกลวิธีการเล่าเรื่อง

โดยแทรกหลักธรรม ได้แก่ ศีล ๕ และราชธรรม ๑๐ ใน**ขุนทัพแห่งมิลานคร** และอริยสัจ ๔ ใน**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**

กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ มี ๗ ประการ ได้แก่ บทประณามพจน์ บทชมโฉม บทชมเมือง บทชมธรรมชาติ บทเข้าพระเข้านาง บทปริภาสและบทปัจฉิมพจน์ บทประณามพจน์โน้มไหวสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อแสดงความตั้งใจและขอ บุญบารมีของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยให้แต่งตั้งสำเร็จ พบ ๕ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** บทชมโฉมแสดงให้เห็นว่าพระโพธิสัตว์งามเหนือกว่าบุคคลทั่วไป พบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวน บทชมเมืองมีเพื่อให้เห็นความงามและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองที่พระโพธิสัตว์ประทับพบ ๕ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์ และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** บทชมธรรมชาติมีเพื่อให้เห็นว่าธรรมชาติในเมืองที่พระโพธิสัตว์ประทับสวยงามและอุดมสมบูรณ์พบ ๓ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** บทเข้าพระเข้านางเพื่อให้เห็นว่า บทเข้าพระเข้านางของคู่พระคู่นางนุ่มนวลและอ่อนโยนกว่าคู่รอง ทำให้เห็นว่าคู่ครองของพระโพธิสัตว์เป็นสตรีที่รักนวลสงวนตัว พบเพียงสำนวนเดียวใน**ขุนทัพแห่งมิลานคร** บทปริภาสเพื่อให้เห็นความรู้สึกและความขัดแย้งของตัวละครซึ่งเป็นการเพิ่มอรรถรสในการเล่าเรื่อง พบ ๔ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ ขุนทัพแห่งมิลานคร มโหสถชาดก และมโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** บทปัจฉิมพจน์พบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกสำนวน เพื่อสรรเสริญคุณความดีของพระพุทธเจ้าและแสดงให้เห็นคุณค่าของปัญญาบารมี การเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีไทยเช่นนี้ทำให้วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถมีความหลากหลายทางอารมณ์ ทำให้เข้าใจอารมณ์ของตัวละครและเพิ่มอรรถรสแก่ผู้อ่าน ซึ่งเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ในการแต่งวรรณคดีไทยเพื่อเพิ่มความสนุกสนานในการเล่าเรื่อง

กลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทานในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถมี ๓ ประการ ได้แก่ กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรก และการปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๕ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การสลับเหตุการณ์และการอนุรักษ์ตนเอง กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีนิทานซ้อน มี ๒ ประการ ได้แก่ การยกนิทานอุทาหรณ์มี ๓ เรื่อง คือนิทานเรื่องเศรษฐีโครินทิส พบ ๒ สำนวน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร และมโหสถชาดก** นิทานเรื่องมารดากับบุตรชาย พบใน**นิทานมโหสถคำฉันท์** สำนวนเดียวเท่านั้นโดยเล่าเพิ่มจาก**อรรถกถามโหสถชาดก** และนิทานอุทาหรณ์เรื่องความต่างชาติกำเนิดย่อมไม่เป็นอุปสรรคต่อการร่วมสังวาสพบ ๒ สำนวน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์ และขุนทัพแห่งมิลานคร** การยกเหตุการณ์ในอดีตมี ๓ เรื่อง ได้แก่ เหตุการณ์ในอดีตของนางสลากเทวีพบใน**อรรถกถามโหสถชาดก** เท่านั้น เหตุการณ์ในอดีตของพระญาติและพระ

สหาย พบ ๒ ส่วนน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร** และ**มโหสถชาดก** และเหตุการณ์ในอดีตของนางอุทุมพร พบใน**มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**เท่านั้น

กลวิธีการเล่าเรื่องโดยมีเรื่องแทรกมี ๖ ประการ ได้แก่ เรื่องโค เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องบุตร เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ เรื่องโคและเรื่องบุตรพบ ๕ ส่วนน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร พระชาติที่ ๕ พระมโหสถในนิทานทศชาติคำภาพย์ มโหสถชาดก มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์และพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** เรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ เรื่องด้ายกลุ่ม เรื่องคนเตี้ยชื่อโคพภาพ และเรื่องรถ พบ ๒ ส่วนน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานคร และมโหสถชาดก** เรื่องแทรกที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องมักเป็นเรื่องที่สนุก เข้าใจง่าย และสร้างอารมณ์ร่วมแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ยกเว้นเรื่องเครื่องประดับทำเป็นปล้องๆ อาจเป็นเพราะเนื้อเรื่องไม่เหมาะกับบริบทของสังคมปัจจุบัน

การปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทาน ๕ ประการ ได้แก่ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การอนุรักษ์ตนเอง การขยายความและการสลับเหตุการณ์ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด และการอนุรักษ์ตนเองพบในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกส่วนน การขยายความพบ ๒ ส่วนน ได้แก่ **นิทานมโหสถคำฉันท์และขุนทัพแห่งมิลานคร** และการสลับเหตุการณ์พบ ๒ ส่วนน ได้แก่ **ขุนทัพแห่งมิลานครและพระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** การปรับเปลี่ยนรายละเอียดของนิทานเป็นลักษณะที่ปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถทุกส่วนนเพราะชาดกเป็นคลังนิทานเพื่อสอนธรรม เมื่อมีการถ่ายทอดนิทานในรูปแบบต่างๆ ย่อมทำให้เนื้อหานิทานในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถเปลี่ยนแปลงไปจากอรรถกถามโหสถชาดก ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีการแพร่กระจายของนิทาน

อรรถกถามโหสถชาดกเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนามีกลวิธีการเล่าเรื่องตามโครงสร้างอรรถกถาชาดก กลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีพุทธศาสนา และกลวิธีการเล่าเรื่องตามลักษณะนิทาน กลวิธีทั้งสามประการนี้เล่าสัมพันธ์กันและมีบทบาทในการนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา ความสอดคล้องของกลวิธีการเล่าเรื่องในอรรถกถามโหสถชาดกนี้มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ กวีได้ใช้กลวิธีการเล่าเรื่องทั้งสามนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญา อรรถกถามโหสถชาดกและวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถจึงมีกลวิธีการเล่าเรื่องทั้งสามประการนี้เป็นลักษณะร่วมเพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องปัญญาในบริบทของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์

อภิปรายผล

วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถสมัยรัตนโกสินทร์ทุกส่วนนมีลักษณะคำประพันธ์แตกต่างกันไม่ว่าจะเป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และร่าย เป็นต้น กวีใช้รูปแบบคำประพันธ์ที่หลากหลายแต่งเรื่องพระมโหสถ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบคำประพันธ์กับแนวคิดของเรื่อง การใช้ร้อยกรองซึ่งมีความเคร่งครัดทางฉันทลักษณ์จึงเป็นกลวิธีสื่อความหมายเรื่องปัญญาได้อย่างแยบคาย มีคุณค่าในเชิงวรรณศิลป์และแสดงภูมิรัฐของกวีในการเลือกลักษณะคำประพันธ์ให้สอดคล้องกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา

การนำเรื่องพระมโหสถมาแต่งใหม่ในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ทำให้เห็นความนิยมเรื่องพระมโหสถของคนไทยเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง ๖ สำนวนไม่มีลักษณะโดดเด่นเรื่องวรรณศิลป์เด่นชัดนัก ผู้อ่านจำนวนไม่น้อยที่ไม่รู้จักเรื่องพระมโหสถสำนวนต่างๆ เหล่านี้ รับรู้เพียงว่ามีการนำเรื่องพระมโหสถมาแต่งใหม่ โดยยังคงมีเนื้อเรื่องเป็นการแสดงปัญญาของมโหสถ สิ่งที่เปลี่ยนไปคือการใช้กลวิธีที่แตกต่างกันไปเล่าเรื่องพระมโหสถให้สนุกสนานและน่าสนใจ สำนวนที่โดดเด่นคือ **ขุนทัพแห่งมิลินทนคร** ผู้แต่งคือพระธรรมราชาวิเชียรเป็นพระ ลักษณะโดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์ของเรื่องพระมโหสถสำนวนนี้คือมีการแทรกสาระธรรมคำสอนและนำเสนอในรูปแบบที่คล้ายการเทศน์ ผู้อ่านจะได้รับความรู้ทางพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นเรื่องพุทธประวัติโดยย้อนไปตั้งแต่พระสุเมธดาบส การเน้นเรื่องศีล ๕ และราชธรรม ๑๐ อันแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความรู้เรื่องพระพุทธรศาสนาเป็นอย่างดี **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์** แสดงถึงความตั้งใจในการแต่งเรื่องชาดกให้เป็นสมบัติของชาติ โดยมีการสำรวจและศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติชาดก แล้วจึงนำมาเรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ร้อยกรองเพื่อเป็นแบบฉบับของวรรณกรรมคำฉันท์ที่ถึงความมุ่งหมายของกวี ส่วน**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์** เป็นเรื่องสั้นๆเหมาะสำหรับเด็ก มีการสรุปเรื่องในตอนต้น ปรับเปลี่ยนเนื้อหาให้กะทัดรัดโดยคงแนวคิดเรื่องปัญญาไว้ และใช้ภาษาที่เรียบง่ายสื่อความได้ชัดเจน

การปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถเป็นการเชื่อมโยงความคิดของผู้อ่านถึง**อรรถกถา**มโหสถชาดก ทำให้เข้าใจแนวคิดเรื่องปัญญาชัดเจนขึ้น ทั้งนี้เพื่ออธิบายหรือสื่อความหมายเรื่องปัญญาให้ตรงกับการรับรู้ของคนในสมัยนั้นๆ โดยแสดงถึงค่านิยมและความเชื่อของคนในสังคมดังที่ปรากฏในกลวิธีการเล่าเรื่องตามขนบวรรณคดีในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องพระมโหสถ เช่น บทประณามพจน์สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยยังมีคติความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ บทชมโฉมแสดงถึงค่านิยมความงามของบุรุษและสตรี บทชมเมืองแสดงถึงค่านิยมในการสร้างเมืองในสมัยก่อนซึ่งความยิ่งใหญ่ของเมืองแสดงถึงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ และบทปริภาษแสดงถึงความเท่าเทียมกันของคนในสังคมและสะท้อนให้เห็นอารมณ์ของมนุษย์ปุถุชน การปรับเปลี่ยนกลวิธีการเล่าเรื่องให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมยังสะท้อนให้เห็นสภาพสังคมและเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองในสมัยที่แต่งเช่น **นิทานมโหสถคำฉันท์**สะท้อนให้เห็นสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย แสดงถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ท่านที่มีต่อปวงชนชาวไทย **มโหสถคำฉันท์ในทศชาติคำฉันท์**มีบทปัจฉิมพจน์สัมพันธ์กับเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลวชิราลงกรณ ซึ่งเป็นปีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๒ กวีจึงมีความมุ่งหมายในการแต่งเรื่องเพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายแด่พระองค์ โดยแสดงถึงความจงรักภักดีของประชาชนชาวไทย ๖๐ ล้านคนที่มีต่อพระมหากษัตริย์ และ**พระมโหสถในทศชาติอัศจรรย์**แต่งเพื่อกลุ่มผู้อ่านที่เป็นเยาวชนสะท้อนให้เห็นว่าสังคมในสมัยนี้มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจของบ้านเมืองเป็นหลัก ละเลยการพัฒนา

ศีลธรรม ทำให้มีปัญหาสังคมมาก กวีจึงใช้วรรณกรรมเป็นสื่อช่วยกล่อมเกลাজิตใจและส่งเสริมศีลธรรมทางอ้อมให้แก่เยาวชน

การสืบทอดและการปรับเปลี่ยนจึงแสดงให้เห็นสายธารแห่งปัญญาท่ามกลางกระแสสังคมที่เปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมและขนบในการเล่าเรื่องมีความเคลื่อนไหวเป็นพลวัต และเป็นการเน้นย้ำการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ให้ดำรงอยู่ในสังคมพุทธศาสนา ทำให้เรื่องมหิศตยังคงคุณค่าในการสืบทอดแนวคิดเรื่องปัญญาในสังคมไทยตลอดไป

ข้อเสนอแนะ

ศึกษากลวิธีการเล่าเรื่องหรือภาษาวรรณศิลป์ในอรรถกถาชาดกเปรียบเทียบกับชาดกหรือทศชาติที่แต่งในสมัยปัจจุบัน เช่น วรรณกรรม บทละคร หรือการ์ตูน

บรรณานุกรม

- กীরติ ฐนะไชย. (๒๕๔๗). *ฉันทลักษณ์ในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่ : การสืบทอด การสร้างสรรค์ และความสัมพันธ์กับสุนทรียภาพทางวรรณศิลป์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- กรมศิลปากร. (๒๕๒๘). *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.
- กัณวีร์ สันติกุล. (๒๕๔๒). *อาหารับนิทานของเสฐียรโกเศศ : การศึกษาข้ามวัฒนธรรม*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- กุสุมา รัชมณี. (๒๕๒๕). *นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต*. นครปฐม : ภาควิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- . (๒๕๔๐ – ๒๕๔๑, มิถุนายน - พฤษภาคม). *วรรณคดีร้อยกรองกับบริบททางสังคม และความนิยมของยุคสมัย*. *วารสารอักษรศาสตร์*. ๒๐ : ๒๒ – ๓๕.
- . (๒๕๔๗). *กุศุมาวรรณนา ๓ : ปกรณัมนิทาน*. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. (๒๕๓๓). *ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดี*. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- . (๒๕๔๘). *วรรณคดีวิจารณ์*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- เกษม บุญศรี. (๒๕๒๑). *มโหสถชาดก*. กรุงเทพฯ : ประชาชน.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๔๑, กรกฎาคม - ธันวาคม). *พระบรมราชาธิบาย เรื่องนิบาตชาดก*. *วารสารโลกประวัติศาสตร์*. ๔ (๓ - ๔) : ๒๕ – ๓๔.
- เจตนา นาควัชระ. (๒๕๔๘). *เก่ากับใหม่อะไรดี : มนุษยศาสตร์ไทยในกระแสของความเปลี่ยนแปลง*. กรุงเทพฯ : คมบาง.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต; รื่นฤทัย สัจจพันธุ์; และดวงมน จิตรจำนงค์. (๒๕๔๑). *ทอไหมในสายน้ำ ๒๐๐ ปีวรรณคดีวิจารณ์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. (๒๕๔๖). “สูตรสถานี่” ในพระราชนิพนธ์บทละครในเรื่องอิเหนา : การสืบทอดและการพัฒนาชนบวรรณคดีไทย. ใน *วรรณลลิต : รวมบทความวิจัย วรรณคดีและคำประพันธ์ไทย*. หน้า ๑๖๗-๒๒๙. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . (๒๕๔๗). *วรรณคดีอุบายตอนต้น : ลักษณะร่วมและอิทธิพล*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. (๒๕๔๘). ขนบวรรณคดีไทยในพระราชนิพนธ์เรื่องกาพย์เห่เรือ
นิทราชาคริตและเงาะป่า. ใน *วรรณวิจัย : รวมบทความวิจัยวรรณคดีอยุธยาและ
รัตนโกสินทร์บางเรื่อง*. หน้า ๖๓-๑๒๖. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . (๒๕๔๙). การชมความงามของนางในวรรณคดีไทย. ใน *วรรณลดา : รวมบทความ
วิจัยและบทความวิชาการภาษาและวรรณคดีไทย*. หน้า ๑-๑๓. กรุงเทพฯ : โครงการ
เผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . (๒๕๔๙). รูปนั้นสำคัญไฉน : ศึกษาจากตัวละครเอกฝ่ายชายในวรรณคดี
ไทย. ใน *วรรณลดา : รวมบทความวิจัยและบทความวิชาการภาษาและวรรณคดีไทย*.
หน้า ๑-๑๓. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชวนพิศ อิฐรัตน์. (๒๕๓๕). ภาษาปริภาษ. ใน *สว่างวรรณ : รวมบทความทางภาษาและ
วรรณคดีไทย*. หน้า ๑๒๗-๑๔๑. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ช่อรัตน์ ไวยฉัยยา. (๒๕๔๕). บทบาทตัวละครเอกในทศชาติชาดก. *ปริญญานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย)*. มหาสารคาม : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม. ถ่ายเอกสาร.
- ชัยนะ ปิ่นเงิน. (๒๕๔๔). การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมชาดกล้านนาเรื่องไวยหารมโหสถ.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (จารึกภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวง. (๒๕๓๒). *มหานิบาตชาดก :
ทศชาติฉบับชินวร*. กรุงเทพฯ : กองบัญชาการทหารสูงสุด.
- ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์. (๒๕๔๕). *อ่าน (ไม่) เอาเรื่อง*. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คปไฟ.
- ฐะปะนีย์ นาครทรรพ. (๒๕๓๕). *นิทานทศชาติคำกาพย์*. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ฐานิสร์ ชาครัตพงษ์. (๒๕๑๕). ความรู้เรื่องชาดก. ใน *อักษรสารพิมพ์เนื่องในโอกาสงาน
สี่ศาสตราจารย์ ๙ กันยายน ๒๕๑๕*. หน้า ๓๐-๓๙. นครหลวง : ไทยวัฒนาพานิช.
- ทัศนีย์ สินสกุล. (๒๕๑๘). *จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
(ภาษาตะวันออก). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.
- เทพ สุนทรศาลทูล. (๒๕๔๑). *ปูจณา-วิสัยนาปริศนาพุทธธรรม*. กรุงเทพฯ : ดวงแก้ว.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (๒๕๒๕). *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- เทศนามีนิทานสาธกในเรื่องทศชาติ. (๒๕๖๙). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ.
- ธงชัย ดิษฐ์. (๒๕๔๗, กรกฎาคม - ธันวาคม). การปรับเปลี่ยนด้านเนื้อหาและศิลปะการใช้ภาษา
ในวรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช :
ความสอดคล้องกับยุคสมัยและการเปลี่ยนแปลงของสังคม. วารสารศิลปศาสตร์.
๔ (๒) : ๑ - ๓๕.
- ธนิต อยู่โพธิ์, ผู้แปลและเรียบเรียง. (๒๕๒๙). นิทานกภาพพระพุทธประวัติตอนต้น
ฉบับพระพุทธไสยาสน์. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ธานีรัตน์ จิตุทิศ. (๒๕๔๕, ธันวาคม). พระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือในพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การสืบทอดขนบและการสร้างสรรค์ลักษณะเด่น. วารสารภาษา
และวรรณคดีไทย. ๑๙ : ๑๓๑ - ๑๕๖.
- ธีรพันธ์ โลไพบูลย์; และคนอื่นๆ. (๒๕๔๕). ทศชาติแห่งพระบารมี. กรุงเทพฯ : กระทรวง-
ยุติธรรม.
- ธเนศ เวศร์ภาดา. (๒๕๔๒). ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทย : แนวคิดและความสัมพันธ์กับขนบ
วรรณศิลป์ไทย. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- . (๒๕๔๓). ทะเลปัญญา. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- . (๒๕๔๙). หอมโลกรวรรณศิลป์ : การสร้างสรรค์สุนทรีย์แห่งวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ :
ปาเจรา.
- นวลชัย เกียรติก่อเกื้อ. (๒๕๔๗). การตีความตัวบทในพุทธศาสนาเถรวาท. ใน ความเรียงใหม่
ร้อยสร้างปรัชญาตะวันออก. หน้า ๗๙- ๑๓๖. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- นิดา มีสุข. (๒๕๔๓, ตุลาคม-๒๕๔๔, มีนาคม). บัว : หลากสีหลายพันธุ์ในวรรณคดีไทย.
วารสารปาริชาติ. ๑๓(๒) : ๔๖-๕๕.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (๒๕๔๒). ธัญญาขัตติยชาติ : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา.
กรุงเทพฯ : แม่คำผาง.
- . (๒๕๔๕). พินิจวรรณลักษณ์. กรุงเทพฯ : ลายคำ.
- บุญเตือน ศรีวรพจน์. (๒๕๔๒). ทศชาติคำฉันท์ : เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒.
กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. (๒๕๑๗). วิเคราะห์วรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : โครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ปรมินทร์ จารุวรรณ. (๒๕๔๓, ธันวาคม). องค์ประกอบของนิทานซ้อนนิทานในนิทานเวตาล.
วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๑๗ : ๓๘-๖๒.

- ประคอง นิมมานเหมินท์. (๒๕๔๘, เมษายน - มิถุนายน). นิทานพระรามในฐานะวรรณกรรม
พุทธศาสนา. วารสารราชบัณฑิตยสถาน. ๓๐ (๒) : ๔๕๙ - ๔๖๙.
- ประพจน์ อัสววิพุทการ. (๒๕๓๖). มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน.
ใน บาลีสันสกฤตวิชาการ. หน้า ๙๔. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- . (๒๕๔๖). โพธิสัตว์จรยา : มรรคาเพื่อมหาชน. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงาน
วิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. (๒๕๐๘). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- แปลก สนธิรักษ์. (๒๕๐๕). มโหสถยอคมหาบัณฑิต. พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์. (๒๕๑๒). ประวัติจังหวัดปราจีนบุรีและตำนานนครมโหสถหรือเมือง
พระรถ. ปราจีนบุรี : กิจเกษมการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.
พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ปรีชา). (๒๕๔๘). การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาบารมีของพระมโหสถ.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาสาคร ฉลวยศรี. (๒๕๔๘). มหาบัณฑิตแห่งมิลินทนคร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์.
ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาอานวย ทีปธมโม (มีราดา). (๒๕๔๘). การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธ-
ศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต (พุทธศาสนา
และปรัชญา). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
ถ่ายเอกสาร.
- พระราชธรรมกวี (สิริ ฐานยุตฺโต). (๒๕๑๖). ขุนทัพแห่งมิลินทนคร. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์.
- พัฒน์ เฟื่องผลา. (๒๕๓๐). การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก.
กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- . (๒๕๓๕). ชาดกกับวรรณกรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- พิทยา ว่องกุล. (๒๕๔๐). พลาณภาพแห่งวรรณกรรม. กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า.
- พิสิทธิ์ กอบบุญ. (๒๕๔๖, ธันวาคม). ปุจฉา-วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในมโหสถชาดก.
วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๒๐ : ๕๘ - ๘๓.
- . (๒๕๔๘). ปุจฉา - วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

มหาวิทยาลัย. (๒๕๔๓). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๖๓.

พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย. (มหาวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี
กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕).

มหาชีวิตราช, เจ้าฟ้า. (๒๕๕๒). พระมหาสรรพชาดก. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ.

แย้ม ประพัฒน์ทอง. (๒๕๐๗). มหาวรรณคดีแห่งมิลินทนคร. กรุงเทพฯ : กรมสารบรรณ
ทหารอากาศ.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๑๒-๒๕๑๓). ชาดก. ใน สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน
เล่ม ๑๐. หน้า ๖๑๗-๖๑๘. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖.
กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๕). พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ - ไทย
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

รัตนทัตย์ สัจจพันธุ์. (๒๕๔๔). จาก “ชนบ” สู่ “นวนิทัศน์”. ใน ศาสตร์และศิลป์แห่งวรรณคดี.
หน้า ๑๔๙-๑๗๔. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น.

———. (๒๕๔๒). วรรณคดีสะท้อนความจริงของชีวิต. ใน สีสันวรรณศิลป์. หน้า ๒๐๓-
๒๐๘. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ.

———. (๒๕๔๔). การสืบทอดวรรณคดีมรดกในวรรณกรรมเยาวชนร่วมสมัยของไทย.
ใน สุนทรีรสแห่งวรรณคดีไทย. หน้า ๓๙-๖๘. กรุงเทพฯ : ณ เพชร.

วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๒๐). นวโกวาท (หลักสูตรนักธรรม
ตรี). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย.

———. (๒๕๓๙). สารานุกรมพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

วชิราภรณ์ พุกกะสุกาญจน์. (๒๕๔๓). ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วรรณ ประชาชัย. (๒๕๔๓, ๓๐ มกราคม-๕ กุมภาพันธ์). ชาดก-พุทธศาสนวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่.
สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. ๔๖ (๓๕) : ๖๔-๖๕.

———. (๒๕๔๓, ๖-๑๒ กุมภาพันธ์). ความศักดิ์สิทธิ์ของชาดกกับกวีทิจิ.
สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. ๔๖ (๓๖) : ๖๔-๖๕.

วรรณ บางแสน. (๒๕๓๒). การศึกษาโครงเรื่องและอนุภาคในวรรณกรรมกลอนอ่านประเภท
นิทานจากฉบับตัวเขียนที่มีในหอสมุดแห่งชาติ. ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

วัชรภรณ์ ดิษฐปาน. (๒๕๔๕). *แบบเรื่องนิทานสังข์ทอง : ความแพร่หลายและการแต่งเรื่อง*.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วัฒนา เอื้อศิลามงคล. (๒๕๒๘). *เสาวจินในวรรณคดีนิทานสมัยอยุธยา*.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. (๒๕๔๔). *วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์*. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพฯ : ธรรมชาติ.

ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา. (๒๕๓๙, ธันวาคม). *ราชทินนามที่มีที่มาจากวรรณคดีสันสกฤตและบาลี*.

วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๑๓ : ๒๑๒.

———. (๒๕๔๓). *วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย*. กรุงเทพฯ : คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร จิตะฐาน. (๒๕๒๓). *ทฤษฎีการแพร่กระจายของนิทาน*. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

———. (๒๕๒๑). *รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน*.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ. (๒๕๔๕). *แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก*.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สายทิพย์ นุกูลกิจ. (๒๕๒๓). *วรรณคดีวิจารณ์*. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทย

และภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

สายฝน ศิลปพรหม. (๒๕๔๗). *ทศชาติอัศจรรย์*. กรุงเทพฯ : ครอบครัว.

สายวรุณ น้อยนิมิตร. (๒๕๔๑). *นวนิทัศน์แห่งวรรณกรรมไทย*. กรุงเทพฯ : ชย อิมเปค.

———. (๒๕๔๒). *อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทย*

และความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป), พระ. (๒๕๑๕). *ประวัติราชทินนาม*. กรุงเทพฯ : บรรณาการ

สิทธิฯ พินิจภูวดล; และรื่นฤทัย สัจจพันธุ์. (๒๕๔๔). *วรรณคดีเปรียบเทียบ*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สุกัญญา หาญตระกูล. (๒๕๔๒, ๒-๘ กันยายน). *ทศชาติสำหรับเด็กเล็ก*. เนชั่นสุดสัปดาห์.

๘ (๓๗๘) : ๖๔-๖๕.

- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. (๒๕๓๙, ธันวาคม). ภาษาแห่งปัญญาในมิลินทปัญหา. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๑๓ : ๑๐๑-๑๐๙.
- . (๒๕๔๑). หวังสร้างศิลปินภูมิิต เพริศแพรว : การสืบทอดขนบกับการสร้างสรรค์วรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่. กรุงเทพฯ : โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . (๒๕๔๙). เจิมจันทน์กัสดาล : ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภัค มหาวรรณ. (๒๕๔๗). รายงานการวิจัยเรื่องการแปรรูปวรรณกรรมเรื่องสังข์ทอง. กรุงเทพฯ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (๒๕๒๖). ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- . (๒๕๓๔, ๒ เมษายน). วรรณคดีชาดก. วารสารศิลปกรรมปริทรรศน์. (ฉบับพิเศษ) : ๑๐๔-๑๑๓.
- . (๒๕๓๓). วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนทรธนาการ, ขุน. (๒๔๗๘). นิทานมโหสถคำฉันท์. กรุงเทพฯ : พระจันทร์.
- สีบพงศ์ ธรรมชาติ. (๒๕๔๒). วรรณคดีชาดก. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- สำรวจวิถีสมุทร (ฟุ้ง พร้อมพันธ์), น.อ.หลวง. (๒๕๒๑). มโหสถชาดกร้อยกรองจากมหานิบาตของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสฐียรโกเศศ. (๒๕๔๖). การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- เสาวณิต จุลวงศ์. (๒๕๔๕, พฤศจิกายน). กากี : จากชาดกสู่กลอนบทละคร. วารสารวรรณวิทัศน์. ๒ : ๔๗ - ๖๓.
- อาทิตย์ ชีรวณิชกุล. (๒๕๔๖, ธันวาคม). ทศชาติชาดก : “ปัญญา” และ “ศรัทธา” สุ่มรรคาแห่งความหลุดพ้น. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๒๐ : ๒๕ - ๕๗.
- อาทิตยา จารุจินดา. (๒๕๓๕). วรรณกรรมนิทานของพระสารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป) : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- อิงอร สุพันธุ์วนิช. (ธันวาคม, ๒๕๔๗). ผ่องผิวผาดเพียงพราวพรรณ : อุดมคติความงามของผิวในวรรณคดีไทย. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๒๑ : ๑๕๓-๑๖๓.
- อิรวดี ไตลังคะ. (๒๕๔๓). ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- อุทอง ประศาสน์วินิจัย. (๒๕๔๕). ท่องทศชาติผ่านจิตรกรรม : เต ช สุ เน ม เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : คณะบุคคลน้ำริน.

เอมอร ชิตตะโสภณ. (๒๕๓๙). *จารีตนิยมทางวรรณกรรมไทย : การศึกษาวิเคราะห์*.

กรุงเทพฯ : ต้นอ่อน.

เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร. (๒๕๒๘). *วิเคราะห์การศึกษานุภาคแบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาส-
ชาดก*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

Gerald, Prince. (2003). *A Dictionary of Narratology*. Lincoln & London : University
of Nebraska Press.

Khine, Me Me. (2004, July-December). Narrative criticism and a study of setting in
Temiya Jātaka. *The Journal of Philosophy and Religion*. 5 (2) : 49-65.

Paniker, K. Ayyappa. (2003). *Indian Narratology*. New delhi : Sterling.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล

นางสาวจิรภัทร อาदनารี

วันเดือนปีเกิด

๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๕

สถานที่เกิด

กรุงเทพมหานคร

สถานที่อยู่ปัจจุบัน

๕๑๐ หมู่บ้านชลนิเวศน์ ซอย ๘ ถนนประชาชื่น

แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร ๑๐๙๐๐

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๔๓

มัธยมศึกษาตอนปลาย

จากโรงเรียนหอวัง

พ.ศ. ๒๕๔๗

ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) สาขาวิชาภาษาไทย

จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พ.ศ. ๒๕๕๑

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาไทย

จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ